

TEMPUS ADEST

ACTA HISTORICA SOCIETATIS
DE ALEXANDRO MIKA NOMINATAE
– SERIES I. NR. 4. –

Tempus adest

*Tanulmányok az Eötvös Collegium
30 éve alapított Történész Műhelye tiszteletére*

Szerkesztették:
Kovács Dóra és Szabó Melinda

2015

Acta Historica Societatis de Alexandro Mika Nominatae
Series I. Nr. 4.

Köszönjük mindazok munkáját, akik kötetünk a megjelenését
segítették, de különösen ifj. Arató Györgynek, Bojtos Anitának,
Isó Gergelynek és Novotnik Ádámné Arató Annának.

Angol nyelvű összefoglalók: Baráth Dóra
Tördelés: Simonkay Márton

HU ISBN 978-963-89995-1-1

© Szerzők, szerkesztők, fordítók
© Mika Sándor Egyesület

2015, Budapest

Tartalomjegyzék

Ajánlás.....	7
Lecturis salutem!.....	9
KOVÁCS DÓRA: Ecsedi Báthory István közigazgatási és gazdasági feladatokat ellátó szervitorai.....	11
BARÁTH DÓRA: „Nincsen az a nagy vétek és gonoszság, mely benne meg ne találtatnék.” Báthory Gábor fejedelem képe Mikó Ferenc és Biró Sámuel históriájában.....	33
BOJTOS ANITA: Pálosok a XVII. században. A rend XVII. századi történetének kutatása és a rendi prozopográfia forrásai: a névkönyvek.....	53
NAGY JÁNOS: A rendi ellenzék és a kormánypárt az alsótáblán az 1751. évi országgyűlésen – Vázlat a vármegyei követek csoportjának elemzéséhez.....	75
PÁL ZOLTÁN: A vonakodó ügynök. „Békés Gáspár” jelentései az MTA Történettudományi Intézetéről.....	103
ISÓ GERGELY: Hová lett a koncepció? – Ordass Lajos evangélikus püspök 1956. évi rehabilitációja –.....	121
SZABÓ MELINDA: Arcképek, áldozatok, koszorúk. Az Aquincum – gázgyári temető sírköveinek néhány motívuma.....	145
SZEKERES-UGRON VILLÓ: Címerek és tanulságaik XVI. századi erdélyi templomi faberendezéseken. A gogánváraljai és az adámosi kazettás mennyezeten megjelenő címerek.....	183
SALAMON GÁSPÁR: Az építési identitás kérdése a műegyetemi oktatásban egy Schulek-töredék fényében.....	217

SIMONKAY MÁRTON: Magyar földszeretet az „oláh tengerben”: narratívák Fodor Ferenc <i>Elnemsodort falujában</i>	229
SZÉKELY MÁRTON:Ahmedi Nagy Sándor-története és perzsa irodalmi háttére.....	243

Ajánlás

Tempus adest – Itt az idő. Mire gondolunk, amikor ezt halljuk? Mint minden szókapcsolatnak, ennek a szállóigének a kultúrtörténeti gyökerei is az emberi ősmúltba nyúlnak vissza, a jelképes fogalomalkotás mélyrétegeihez. Az idő fogalma és megjeleníthetősége a nagy kultúrák ontológiai alapkérdései közé tartozik. A rómaiak által tempus-nak vagy aevum-nak is nevezett jelenség egyiptomi, hellén, hindu, keresztény vagy iszlám jelentésrétegeiről könyvtárnyi irodalmat olvashatunk. A III. századi római grammatika nagy alakja, Censorinus szerint például „mindig volt és mindig is lesz, és minden emberre ugyanúgy vonatkozik.” Az ókor embere az örök időt, amelynek kezdete s vége nincs, egy nagy világrendező kozmikus erőnek a részeként képzelte el. Ennek a világot összetartó rendnek a tényezői összhangban, sympathéiában állnak egymással, és együtt hatnak a csillagoktól kezdve az emberig mindenre, ami létezik. Kölcsönhatásuk harmóniává olvad össze, amelynek arányai, törvényei az emberi sorsot is kérérlhetetlenül megszabják. „Az Idő három részre osztható: múltra, jelenre és jövőre. Közülük a múltnak kezdete nincs, a jövőnek viszont vége. A jelen pedig, amely középen helyezkedik el, olyannyira kicsi és megfoghatatlan, hogy még hossza sincs, és nem tekinthető másnak, mint a múlt és a jövő összekapcsolásának.” – idézhetjük tovább Censorinust.

Tempus adest – Itt az idő. Amikor ezt kimondjuk, a jelenre mutatunk rá, a megélt időre, s a pillanatot, az érzékelés időbeli alapegységét állapítjuk meg. A fogalmaink, tapasztalataink kifejezésével foglalkozó tudomány, a grammatika nagy ókori művelőjének definíciója szerint tehát a múltat és a jövőt kapcsoljuk össze, a jelent tesszük érzékelhetővé. A világ kozmológiai rendjében parányi múlandóságként élő, változó ember szóval és tettel jelet állít az időben: hallható, látható és emlékezetre alkalmas módon nyilatkozik a megfoghatatlanságról. Ez a könyvecske sem válik kevesebbet céljában és természetében. Az itt megjelenő eredmények egy örökké változó folyamatnak, a tudományos művelődésnek egy sajátos csoportra jellemző pillanatképet vetítik elénk. Fiatalokból, pályakezdőkből álló, válogatott társaság szakmai fegyverzetének szemlélét tartod

a kezében, Olvasó. Egy olyan konferencia anyagát, amely régi hagyományba illeszkedve különleges alkalmat teremtett hivatástudatos ifjakkak arra, hogy örökségüket, vagyis belőlük nevelt, magukkal hozott és szorgalmasan megtanult tudásukat, szellemi hagyományaikhoz való viszonyukat összekapcsolják azzal, amit ennek az örökségnek az alkalmazhatóságáról, megélhetőségéről a maguk egyéni hivatásának szabályai szerint gondolnak. Mindennek rendszerezéséhez fegyelem, szervezőerő és a megtanultak egyéni alkalmazásának kreatív képessége kellett. Az eredmény nem hibátlan, és nem is hiánytalan – mégis jó szívvel ajánlom mindazok figyelmébe, akiket a magyar tudományos utánpótlás-nevelés, az egyetemi tehetséggondozás és a humánnum alapkérdései iránt még érzékeny fiatalság érdekel. Múlt és jövő közé, a hagyomány hídjaként állított saját jelük mindnyájunk munkájának, életének fokmérője is.

Budapest, 2015. április 10.

Borhy László
akadémikus

Lecturis salitem!

2014 tavaszán a Mika Sándor Egyesület a Tempus adest című konferenciájával mutatkozott be, ezt a könyvet pedig ennek a konferenciának az előadásaiból lett tanulmányok alkotják.

Kötetünk mottójául Cicero egyik kevésbé ismert szöveghelyét választottuk: „Ut non omnem frugem neque arborem in omni agro reperire possis.” Választásunkat több dolog is indokolta. Az idézett mondat Cicero első nyilvános szónoklatában hangzott el, miként ez a kötet, és az ennek alapját jelentő konferencia az első közös tudományos megszólalása a Mika Sándor Egyesületnek.

Cicero szavai ugyanakkor egybehangzanak a kötetben megjelent tanulmányok sokszínűségével. A szerzők között szerepelnek elsőpublikációs alapszakos hallgatók, csakúgy mint „rutinos” doktoranduszok. Kutatási területeink is széles skálán mozognak, a tanulmányok a történet-, régészet-, művészet-, és irodalomtudomány területét is érintik. Ami azonban közös bennünk, az talán épp a legfontosabb. Mindannyian képviselni szeretnénk azokat az értékeket, amelyek még anyaintézményünkben, szellemi otthonunkban, az Eötvös Collegiumban váltak a legnagyobb közösségformáló erőnké, és hagyományainkhoz híven a becsületes munka nyomán kívánunk előrehaladni.

A kötet felépítése a konferencián elhangzott előadások sorrendjét követi. Ezúton is szeretnénk megköszönni a szekciók levezését és a sok értékes hozzászólást, tanácsot Borhy Lászlónak, Kenyeres Istvánnak és Kósa Lászlónak.

Az angol nyelvű összefoglalók elkészítését és ellenőrzését köszönjük Baráth Dórának, a szerkesztési munkálatokban való segítséget pedig Bojtos Anitának, Novotnik Ádámné Arató Annának, Arató Györgynek, Isó Gergelynek, Novotnik Ádámnak, valamint Simonkay Mártonnak.

Bízunk benne, hogy kötetünk egy megújuló sorozat, az alapító szakvezető nevét fölvevő egykori Történész Műhely új kiadványainak első darabja lesz, vagyis Cicero gondolatmenetén továbbhaladva egy leendő erdő egyik első facsemetéjét ültettük most el. Munkánkat az idén százhusz éves Eötvös Collegium legrégebbi s több virágkort megélt, konferenciánk

idején harminc esztendő Történész Műhelyének tiszteletére dedikáljuk: amik vagyunk és amink van, alma materünknek köszönjük, s neki mutatjuk be a tudományosság oltárának áldozati szabályai szerint. Szeretnénk hinni, hogy amit közösségünk első hasonló, önálló tanulmánykötetében, 2010-ben az akkori szerkesztők írtak, az Olvasó szemében ezzel a könyvvel is igazolást nyer: intézményes létünk minőségétől függetlenül – szakadatlanul, s továbbra is „szabadon szolgál a szellem”.

2015. Húsvétvasárnap

A szerkesztők

KOVÁCS DÓRA

Ecsedi Báthory István közigazgatási és gazdasági feladatokat ellátó szervitorai

Ecsedi Báthory István alakja nem ismeretlen a magyar történetírásban. A Báthoryak ecsedi ágának utolsó férfi leszármazottja, a hírhedt Báthory Erzsébet fivére, 1601-től haláláig pedig somlyai Báthory Gábor és húga, Anna gyámapja volt. Történelmi jelentőségét alátámasztja, hogy ő volt a magyarországi reformáció egyik legnagyobb befolyású és leggazdagabb patrónusa, a hosszú török háború emblematisztikus figurája, 1585-től Szabolcs, Szatmár és Somogy vármegye főispánja és egyúttal országbíró is. Annak ellenére, hogy a kutatások eddig elsősorban irodalomtörténeti szempontból közelítették meg alakját, az eddig feltárt források alapján is világosan látszik, hogy ecsedi Báthory István életpályáján keresztül megközelíthető számos udvar-, műveltség-, társadalom- és igazgatástörténeti kérdés is.

Kutatásom jelenlegi fázisában rendelkezésre álló adatok egy olyan főúri familiát, kiterjedt szervitori kört rajzolnak ki, amely az ecsedi udvart a közép-európai protestáns udvarok egyik kiemelkedő példájává emelik. A rendelkezésre álló, a történeti irodalomban eddig részben elhanyagolt források, különösen végrendelete alapján szeretném rekonstruálni ecsedi Báthory István szűkebb szervitori körét. Vizsgálódásom célja, hogy felvázoljam az egyik legjelentősebb felső-magyarországi birtokközponthoz köthető személyi állományt, és így közelebb jussak ecsedi Báthory István helyéhez kora társadalmában. Arra vagyok kíváncsi, hogy hogyan épült fel ecsedi Báthory István földesúri familiája, és az ecsedi udvart lehet-e a felső-magyarországi protestáns udvarok mintájának tekinteni. E tekintetben pedig Báthory szervitorainak körét három alapvető csoportra lehet osztani: a katonai, közigazgatási-gazdasági, illetve az értelmiségi familiárisokra. Minthogy e három közül a legjobban „dokumentált” csoport egyértelműen az igazgatási vagy közigazgatási és gazdasági

szerepeket ellátó szervitoroké, az alábbiakban Báthory familiájának ezen rétegét szeretném bemutatni.

Ecsedi Báthory István közigazgatási szerepeket betöltő szervitorainál a gazdasági feladatok gyakran nem különültek el élesen, sokkal inkább az igazgatási feladatokhoz kapcsolódtak, egyfajta járulékos szerepkörként. Így az ehhez a csoporthoz tartozó szervitorok feladatkörüket, kötelezettségeiket tekintve nem egyszer az udvart irányító személyzethez is kötődtek, sőt tagjai voltak porkolábként, komornyikként, titkárként vagy tisztartóként. Annak ellenére, hogy az ecsedi udvartartás jellemzői egyelőre csak halványan körvonalazódnak az udvari rendtartások és instrukciók hiányában – amelyekről Báthory István végrendeletében ugyan említést tesz, azonban mindmáig egy ilyen dokumentum sem került elő – az igazgatási réteg egy szélesebb spektrumát vizsgálom, ahol nagyobb számban a Báthory által viselt főispáni és országbírói „hivatalok” emberei kerülnek elő. Ennek a csoportnak a tanulmányozását különösen indokoltá teszi az, hogy általuk képet nyerhetünk az országbíró tágabb környezetéről is, és ezáltal kontextusba helyezhetjük a hozzá szorosabban kötődő szervitorok körét. Még ennél is fontosabb indok azonban az a tendencia, amely elsősorban Dominkovits Péter munkái nyomán¹ tárul elénk, hogy a főispáni tisztséget is viselő dominuszok szervitorai a vármegyei közigazgatásban is fontos szerepet vállaltak. Ez a jelenség elsősorban a vármegye tényleges irányítóit, az alispánokat érintette, de a tekintélyesebb főurak befolyása gyakran a szolgabírói szintig érzékeltette hatását.² A vármegyei tisztviselők és a nagybirtokos urak intézményesült kapcsolatairól nem maradt fenn familiárisi szerződés,³ azonban a nagyszámú dunántúli példa azt mutatja, hogy érdemes megvizsgálni az ecsedi Báthory István által irányított vármegyék vezetőrétegét is.

Habár mindezek alapján világosan kirajzolódik Báthory István szervitori körének összetettsége, illetve érzékelhetjük a különböző rétegek közötti átfedéseket is, ahol egy személy egyszerre elláthat katonai és gazdasági, vagy igazgatási és reprezentációs feladatokat, úgy gondolom, hogy a hivatali és „magán” szervitorok szétválasztásával az országbíró familiájának egy átláthatóbb képét kaphatjuk.

¹ A vármegyei tisztséget is viselő szervitorokra a teljesség igénye nélkül lásd: DOMINKOVITS 2000, DOMINKOVITS 2002, DOMINKOVITS 2003, DOMINKOVITS 2005, DOMINKOVITS 2006, DOMINKOVITS 2010a.

² DOMINKOVITS 2010a. 436.

³ IVÁNYI 1984. 174.

Hivatali szervitorok

A vármegyei hivatalviselők

Köztudott, hogy a kora újkori magyar vármegyékben az alispánok személye nem egyszer a térség legnagyobb hatalmú főurainak óhajától függött. Olyannyira igaz ez, hogy Sopron vármegyében az Esterházyaknak és Nádasdyaknak – a térség két legmeghatározóbb főúri családjának – a rivalizálása a szolgabírói szintig is lemenő küzdelmeket hozott.⁴ Az ecsedi Báthory István által irányított vármegyékben ez a helyzet nem állhatott elő, hiszen az országbíró hatalma és tekintélye olyan egyedülálló volt a felső-magyarországi részeken, hogy Szabolcsban és Szatmárban nem is akadhatott kihívója. Nem csoda, hogy kortársai annyira félték és tisztelték, és hogy magánleveleikben csak „az Úr”-ként emlegették.⁵

Ezen a ponton fontos kitérni az első látásra „kakukkfőőknak” tekinthető somogyi főispáni címre. A család somogyi birtokai a Marcaliakkal kötött házasság útján kerültek az ecsedi Báthoryakhoz, még a XV. század folyamán.⁶ Ettől kezdve a Báthoryak a vármegye meghatározó családjai közé kerültek, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a XVI. században az 1535-től 1563-ig terjedő időszakot leszámítva végig ők viselték a főispáni tisztséget.⁷ Ecsedi Báthory István első hivatali szerepe is ide köthető, hiszen már 1573-tól – vagyis tizennyolc éves korától – kezdve nagybátyjával, Báthory Miklóssal megosztva volt a vármegye főispánja.⁸ A távol eső birtokokat azonban a Báthoryak nem látogatták, és gyakorlatilag nem is igen folytak bele a vármegye életébe.⁹ 1596-tól azonban ezt már elvileg sem igen tehették volna meg, hiszen ekkortól kezdve Zala és Somogy vármegye működését összevonták.¹⁰ Habár törvényben rögzítették (1596: XLI tc.), hogy Babócsa urának és Somogy vármegye főispánjának,

⁴ DOMINKOVITS 2010a. 436.

⁵ RMKT 575.

⁶ NAGY I. 226.

⁷ FALLENBÜCHL 1994. 94–95. Fallenbüchl munkája azonban nem mentes a hibáktól, így adatait csak az ennél teljesebb archontológia hiányában használom. Erről a problémáról lásd: PÁLFFY 1995b.

⁸ FALLENBÜCHL 1994. 95.

⁹ REISZIG 1914.

¹⁰ PÁLFFY 2001.

Báthory Istvánnak a jogai sértetlenek maradnak, az országbíró innen-től kezdve már csupán névleg viselte a somogyi főispáni címet.¹¹ Ezért terjedelmi okokból eltekintek attól, hogy ebben a tanulmányban a Somogy vármegyei nemességet és tisztikart is megvizsgáljam, annál is inkább, mert a távolság és az oszmán előretörés nyomán nem jutott jelentős szerephez Báthory familiájában. A Báthoryak Somogy vármegyei jelenlétének azonban még így is megvoltak a maga időálló lenyomatai. A hódoltsággá váló dunántúli területekről keletre menekülő nemesek, parasztpolgárok között név szerint is ismerünk olyanokat, akik Báthory István szárnyai alatt letek menedékre. Ilyen példa a Szakály Ferenc által nyírbátori szponzornak nevezett Somogyi Péter és családja,¹² de a Veszprém vármegyei rátóti Gyulaffyak közül is megjelentek ecsedi Báthory István környezetében.¹³ Ezek azonban – egyelőre legalábbis – egyedülálló példák, amelyek alapján lehetetlen az ecsedi várúr dunántúli kapcsolatainak megrajzolása.

Báthory István familiárisi köre tehát döntően szatmári és szabolcsi nemesi családok szülőiteiből tevődött össze. Éppen ezért, Báthory szervitorairól beszélve nem lehet megkerülni ezen vármegyei tisztikarának vizsgálatát sem. Kiváltképp, mert a magánföldesúri familiárisi kör, illetve a vármegyei nemesség kapcsolatáról több meghatározó tanulmány is rendelkezésünkre áll. A sokáig e két csoport szembenállását vizsgáló, ellentéteiket hangsúlyozó szemlélet mellett él egy olyan irány is, amely a főúri szervitorok és vármegyei nemesség között lévő bonyolult kölcsönhatásokat, személyi átfedéseket, illetve egyéb kapcsolódási pontokat vizsgálja. Ecsedi Báthory István esetében mindenképpen ez az utóbbi megközelítés célravezetőbb, hiszen az eddig megismert források alapján nem észlelhető ellentét a vagyonos földbirtokos szervitorai és a familiárisi körön kívüli vármegyei nemesség között. Mi több, sokkal inkább a két csoport közötti, több szálon futó kapcsolatrendszer bukkan elő a földesúr illetve a törvényhatóság szolgálatában álló személyek prozopográfiai vizsgálatával. Jelen tanulmányomnak nem célja e rendkívül összetett kapcsolatrendszernek teljes körű feltárása, hiszen ez nem csupán további kutatásokat, de egy önálló tanulmányt is igényelne. Így sokkal inkább a

¹¹ A Báthoryak végleges kiszorulását Somogyból Babócsa 1600-ban történő eleste jelentette, REISZIG 1914.

¹² Somogyi Péter működéséről lásd: SZAKÁLY 1995.

¹³ Ilyen volt Gyulaffy András, a történétíró Gyulaffy Lestár testvére. VADÁSZ 2002. 58. A Gyulaffyakról: NAGY IV. 484.

Szabolcs és Szatmár vármegyei nemesség vezető rétegét vizsgálom, feltételezve, hogy ennek nem csekély része valamilyen módon Báthory famíliájához kötődött.

Hogy letehessem e bonyolult viszonyrendszer vizsgálatának alapjait, feltétlenül szükséges az ecsedi Báthory István alatt működő szabolcsi és szatmári törvényhatóságok személyi állományának minél behatóbb ismerete. Ez annyit jelent, hogy a főispán által jelölt, de a vármegye nemessége által választott¹⁴ alispánokon (*vicecomes*) túl hasznos lehet összegyűjteni a járások élén álló szolgabírókat (*judex nobilium, judlium*), a szolgabírák munkáját segítő esküdteket (*jurati assessores, jurassores*), a vármegye pénzügyeit kezelő adószedőket (*perceptor*), a hivatali írásbeliség meghatározó személyeit, a jegyzőket (*notarius*), és az országgyűlésre delegált követeket is.¹⁵

Érdeemes figyelembe venni azt a tényt, hogy noha archontológia egyik vármegye esetében sem készült, Szatmárról, elsősorban a vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiből készült regesztáknak köszönhetően¹⁶ sokkal átfogóbb kép festhető, mint Szabolcsról.¹⁷ Így az 1593 és 1605 közötti időszak jóformán összes szatmári alispánját, szolgabíráját, esküdtjét, országgyűlési követét, de még jegyzőjét is ismerjük, a precíz levéltáros feltáró munka eredményeit pedig tovább bővíthetik a Szirmay Antal és Nagy Iván által gyűjtött – részben közreadatlan, ismeretlen – adatok.¹⁸ Szabolcs vármegyében ezzel szemben az eligazodást csupán a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, illetve Nagy Iván és Borovszky Samu adatai segítik.¹⁹ Ami már ennyi alapján is szembetűnő, az az, hogy a szabolcsi tisztikarban kis számmal képviseltették magukat a vármegye leggazdagabb

¹⁴ Lásd: 1548 :LXX. tc.

¹⁵ A vármegyei tisztikarra lásd: DOMINKOVITS 2010a. 425, FEKETE 1914 és PÁLFFY 2010. 312–313.

¹⁶ A XVI-XVII. századi Szatmár vármegyei nemesi közgyűlési jegyzőkönyveiből Balogh István, Henzsel Ágota valamint Künstlerné Virág Éva készítettek regesztákat. Lásd: BALOGH 1986, HENZSEL 1996, KÜNSTLERNÉ 1997.

¹⁷ A Szabolcs vármegyei tisztikarról jelenleg csak Nagy Iván és Reiszig Ede töredékes adataiból tájékozódhatunk.

¹⁸ SZIRMAY 1809 és SZIRMAY 1810, valamint Nagy Iván archontológiai jegyzéke (OSzK Kt Fol. Hung. 2210.). Nagy Iván adatait természetesen fenntartással kell kezelni, de megfelelő archontológia hiányában kiegészíthetik eddigi ismereteinket.

¹⁹ Erre lásd a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveket, illetve Nagy Iván és Borovszky Samu adatait (REISZIG 1900b).

birtokosai.²⁰ Így az 50 háznál többel rendelkező földesurak közül csupán kettő, Kállay Lőrinc és Szokoly Miklós viseltek alispáni tisztséget, ez utóbbi azonban alországbíróként és Szatmár vármegyei országgyűlési követként nem maradt meg Szabolcs határain belül, és nem csupán itt kereste, illetve találta meg a boldogulás útját.²¹ A többi alispán tekintetében elmondható, hogy négyüknek családja bírt 20–50 házat a megyében (Apagyi, Kemecsey, Ramocsaházy, Vay), a többi alispán ennél szerényebb vagyonnal rendelkezett, olyannyira, hogy sok szatmári alispán és országgyűlési követ jelentősebb birtoktest ura volt Szabolcsban, mint maguk a szabolcsi tiszttviselők. A szabolcsi alispánok sorában ráadásul csak egy olyan van – éppen Szokoly Miklós – akit bizonyítottan szorosabb kapcsolat fűzött ecse di Báthory Istvánhoz.

A jelenleg elérhető adatok alapján úgy tűnik, hogy a Szatmár vármegyei tiszttikarból többen tudtak Báthory közegébe csatlakozni, vagy épp fordítva, Báthory köréből több szervitor kapott törvényhatósági hivatalt Szatmárban. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy a szatmári hivatalviselők közül hárman is megjelennek az országbíró végrendeletében. Ezek a személyek név szerint: bacskai Anarcsy Péter, Csomaközy Péter és mezőteremi Vetéssy László. A régi, Szatmár és Zemplén vármegyékben birtokos Anarcsy család²² Péter nevű sarja fia kapcsán került be a testamentumba, akire Báthory az ábrahámfalvi birtokot hagyományozta.²³ A hasonlóan ősi, eredetét a Kaplyon nemzetségből levezető²⁴ Csomaközy család Báthory radványi birtokának zálogjogosultjaként szerepelt a végrendeletben, de később, az országbíró halála után jelentős birtokokba iktatták be.²⁵ A három személy közül vitathatatlanul Vetéssy Lászlóval volt a legszorosabb Báthory kapcsolata, olyannyira, hogy az országbíró végrendeletének egy pontján legjámborabb szolgálai között említi: „Zolgaymat jozagokbann meg ne haborichak atjamfyay, de igi, hogy ök is az en testamentumosom mellett igazan uegig zolgallianak hiuenn, feiek fenn allataig, ugian ne banthassak az en iamborol zolgalo

²⁰ A birtokokat a Reiszig Ede által közölt 1598-as összeírás alapján ismertetem. REISZIG 1900b.

²¹ Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a korszakban két Szokoly Miklós is élt, így valószínű, hogy itt a későbbi alországbíró nagybátyjáról van szó.

²² NAGY I. 33–34.

²³ VADÁSZ 2002. 85.

²⁴ REISZIG 1900a.

²⁵ VADÁSZ 2002. 64.

zolgaimat, se azoknak maradékit, főkeppenn Machkassi Mihalt, Pető Estuant, Besenjei Mihalt, Tatai Imrehet, Uetessi Lazlot, Zegi Benedeket.”²⁶ Vetéssyvel kapcsolatban értékes adatokat nyújt 1610-ben kelt, a Károlyi család levéltárában fennmaradt végrendelete.²⁷ Ennek alapján értesülhetünk arról, hogy második felesége Csomaközy Anna volt, így a két ősi családot rokoni szálak fűzték egymáshoz, illetve hogy odaadó szolgálatáért még Báthory Gábortól is nyert birtokokat. Ecsedhez köti az alispánt a Czeglédi János református lelkésszel ápolt barátsága is, amelynek nyomán Vetéssy fiainak sorsát az ecsedi prédikátor gondjaira bízta.²⁸

Néhány további adat a szervitori körön belüli házassági politikára, a teljesség igénye nélkül: rokoni szálak fűzték egymáshoz a Csomaközyeket a Károlyiakkal és a Bagossyakkal is, a Vetéssyket az Anarcsyakkal vagy a Rozsályi Kunokat a Bácsmegyeyekkel, és még sorolhatnám. Ugyanaz a jelenség észlelhető tehát itt is, mint pár évtizeddel később a Batthyány-familiárisok esetén, akik házasságkötéseik révén kerültek rokoni kapcsolatba és monopolizálták a főúri udvar – ezáltal pedig a vármegye – irányítását.²⁹

Az országbírói „hivatal” emberei

A Báthory mellett szolgáló hivatali tisztviselők egy igen fontos csoportját alkották az országbírói „hivatal” emberei. Minthogy az országbírói méltóság kora újkori történetének feldolgozásával még adós a magyar kormányzat- illetve jogtörténet,³⁰ nehéz átfogó képet alkotni ennek a tisztségnek a jelentőségéről, illetve a korszak országbíróinak tevékenységéről. A kevés támaszpont egyike az országbírók körül mozgó „személyzet” vizsgálata lehet.

Ecsedi Báthory István országbíróságának idejéből egy alországbíróról és két ítélmesterről maradtak fenn adatok. Ez előbbi a már említett Szokoly Miklós volt, aki rokonságban is állt Báthoryval, és mint látni fogjuk, egyik főemberének számított. A két ítélmester nebojszai Balogh

²⁶ VADÁSZ 2002. 58.

²⁷ GÉRESI 1887. 67–70.

²⁸ GÉRESI 1887. 69.

²⁹ VARGA 2001. 473.

³⁰Erről máig a legrészletesebb összefoglaló: FRANKL 1863. További adatokra a teljesség igénye nélkül: ECKHART 2000, Bónis–DEGRÉ–VARGA 1961, CSIZMADIA–KOVÁCS 2003.

Gergely és Perekey Miklós.³¹ Balogh már Báthory Miklós idején is ezt a hivatalt viselte,³² így ő nagybátyja apparátusából való „öröksége” volt Báthory Istvánnak. Perekey 1579 és 1591 között királyi ügyigazgató volt, majd a XVI-XVII. század fordulóján lett ítélőmester és ecsedi Báthory bizalmas familiárisa.³³ Hogy Báthory mennyire megbízott Perekeyben, azt bizonyítja az is, hogy Baý Mihály mellett őt küldte nyugat-magyarországi vagy akár pozsonyi, prágai követségbe, amiről végrendeletében³⁴ és Pálffy Miklósnak 1600-ban írt levelében is említést tett.³⁵

Kisvárdai Szokoly Miklós alországbíró Báthory feltétlen bizalmát élvező, és egyben igen összetett feladatkört ellátó familiárisa volt. A dominuszi-szervitori kapcsolaton túl a köznemest a főúrral rokoni szálak is összekötötték, amelyek még szorosabbá váltak, amikor Szokoly a Báthory Istvánhoz igen közel álló Telegdy Pál hűgát, Katát vette feleségül.³⁶ A Szokoly, Losonczy, Várday, Telegdy, Dobó családok viszonyrendszere a korszakban rendkívül bonyolulttan rajzolódik ki.³⁷ Szokoly tekintetében a Telegdy Katával kötött házasságán túl annyit érdemes elmondani, hogy nagybátyja, Miklós Várday Mihály árván maradt unokaöccsének és hűgának, Várday Jánosnak és Katának gondviselője volt,³⁸ így az ifjabb Szokoly Miklós is sok időt tölthetett Kisvárdán. A később Pallas ivadékaikhoz tartozó Szokoly³⁹ páratlan műveltségét a bécsi jezsuita gimnáziumban alapozta meg.⁴⁰ Mint azt később látni fogjuk tehát, Szokoly az ecsedi udvar értelmiségének egyik kiemelkedő reprezentánsa, ugyan-

³¹ Néhány példa ítélőmesterként való említésükre: BÓNIS 1976. 674. FALLENBÜCHL 2002. 235. Balogh által ítélőmesterként aláírt dokumentumra: NRA fasc. 824. Nr. 2. illetve NRA fasc. 824. Nr. 9. Fallenbüchl Keresztury Andrást is ítélőmesternek mondja 1597 és 1625 között, azonban Benda Kálmánnál még 1607-ben is mint személynöki ítélőmester szerepel: BENDA 1972b.

³² Balogh ítélőmesteri minőségében írt levelére lásd: DÖBRENTÉI 1840. 290.

³³ DOMINKOVITS 2010b. 9.

³⁴ VADÁSZ 2002. 51.

³⁵ Slovensky Narodny Archiv, Archiv rodu Pálffy: A 1. L 3. F 3. Nr. n.

³⁶ A Szokoly családfát lásd: NAGY X. 786–787. és RADVÁNSZKY 1868. 510. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a misszilisek tanúsága szerint ecsedi Báthory István nem kedvelte különösebben Szokoly Miklóst. Erről bővebben lásd: JANKOVICS-KŐSZEGHY 22.

³⁷ Legfrissebb tisztázás: JANKOVICS-KŐSZEGHY 5–7.

³⁸ A gyámságot ecsedi Báthory Miklósról és Dobó Ferencre bízták. Lásd: Várday Mihály végrendelete, In: RADVÁNSZKY 1879. 118–121.

³⁹ KLANICZAY 1985. 28–29.

⁴⁰ SZELESTEI 1997. 149–150.

akkor szellemiekben a legkevésbé sem alávetettje Báthory Istvánnak, mi több, kisvárdai udvara Ecsed mellett egy más típusú szellemi központként működött a térségben.⁴¹

Szokoly Miklós Báthory István mellett fontos politikai megbízatásokat nyert. 1593-ban az országgyűlésre meghívott főrendek közt volt jelen, mint a távollévő országbíró követe.⁴² Szokolyt mint az 1580-as és 1590-es évek köznemesi ellenzékének vezérét,⁴³ a bécsi udvar igyekezett az országgyűlésektől távol tartani – 1598-ban királyi megintésben is részesült, hogy a törökkel vívott háború idején ne szítson ellentétet a rendek és udvar között⁴⁴ –, ám Báthory befolyásának köszönhetően mégis jelen lehetett a diéta tárgyalásain.⁴⁵ 1597-ben aztán Szokoly Szatmár vármegye országgyűlési követeként újra eljutott a köznemesség politizálásának legfelső helyszínére. A diétákon való részvétel előtt azonban Szokoly ellátott kisebb, regionális feladatokat is, így az 1587–88. évi országgyűlés Rákóczi Zsigmond mellé őt jelölte ki a felső-magyarországi főkapitányság állapotát felmérő bizottság köznemesi tagjául.⁴⁶ Ecsedi Báthory István mellett pedig személyesebb jellegű megbízásokat is kaphatott, hiszen Báthory egy Telegdy Pálhoz címzett levele arról tanúskodik, hogy Szokoly számított rá, hogy az országbíró őt küldi el maga helyett Báthory Zsigmond menyegzőjére.⁴⁷

Szokoly Miklós hivatalviselésének egyik legizgalmasabb momentuma az lehetett, amikor 1595-ben Náprági Demeter aradi prépost és Kellemesi Mihály sárosi alispán társaságában a magyar segélykérő követ-ség tagjaként a lengyel király, III. Zsigmond színe elé járult.⁴⁸ Szokoly verse,

⁴¹ JANKOVICS – KŐSZEGHY 22.

⁴² Lásd: KOLTAI 2001.

⁴³ TRÓCSÁNYI 1979. 71.

⁴⁴ JANKOVICS – KŐSZEGHY 23.

⁴⁵ JENEI 1967. 105.

⁴⁶ FALUSSY 1989. 344.

⁴⁷ ECKHARDT 1944. 168.

⁴⁸ Erről a forrásokban lásd: BENITS 2009 188. : „Mindeneknek előtte azt végezi magában [a császár], hogy Báthory Zsigmonddal, Erdélynek fejedelmével, az pápa közbenjárásával kevés idővel azelőtt szerzett barátságot új frigykötéssel meg kellene erősíteni, s a dolog felől parancsol Tiffenbachnak, a kassai főkapitánynak, azután gyűlést hirdetvén Németországnak, Szent György havának eleire, melyben maga is a dolognak somája felől tanácskozni fogván jelen lenne, az lengyel Zsigmond királyhoz követeket választ, Paulovius Szaniszlót, olomouci püspököt és Berka Venceslaust, Magyarország nevével pedig más három követek közönséges akarattal küldetnek: Naprády Demeter

amellyel a lengyel uralkodó előtt tisztelgett, nyomtatásban többször is megjelent.⁴⁹ E segélykérő sorok jól példázzák nem csak Szokoly humanista műveltségét, de a politizáló köznemes kétségbeesését is, hazája agóniáját látva:

*„Ezek a mi pannóniai hazánknak, a már-már düledezőnek,
Keserves óhajtásai és könyörgései Tehozzád,
Vészekkel szomszédos király; segíts, mert a tűz közeledik
Sarmatiához; kegyes király, ismerd meg veszedelmeinket!”⁵⁰*

A magánigazgatás emberei

Bár a közigazgatásban Báthory István mellett szolgálatot teljesítő nemesekről sokat tudunk, udvari rendtartások hiányában az ecsedi udvart igazgató, az uradalom gazdaságát irányító szervitorokról áll a legkevesebb adat rendelkezésre. Az egyedüli támpontot tehát Báthory István végrendelete jelenti. Ennek alapján azonosítható a Báthory-központ irányításának néhány képviselője, és általuk illusztrálhatóvá válik az ecsedi udvartartás embereinek helye Báthory családjában.

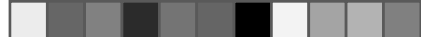
Ahhoz, hogy egy főúri udvar megfelelően működjön, nem csupán nagyszámú szolgálai személyzetre volt szükség, hanem az őket koordináló familiárisi körből kikerülő tisztviselőkre is.⁵¹ Ecsedi Báthory István

aradi prépost és Szokoly Miklós s Kelemen (Kellemessy) Mihály. Kik midőn Krakkóba, a lengyelek közönséges országgyűlésében jutottanak volna, nyilvánvaló szép, ékes oratiót külön-külön mondván, mely mind a kettő most is megvagyon, az királynak s lengyeleknek szívket az segítségadásra, s erejeknek s fegyvereknek egybeszerkesztésére kérék. És hogy az veszedelemben forgó kereszténységgel jól tennének, minden tehetségekkel s kérésekkel arra hajtani s őket indítani igyekezének, amelyet mind a pápa, s mind az nagy hatalmas spanyol király, s az olasz hercegek is, és mind az egész Németország is egyenlő szívvel s fegyverrel megsegíteni végeztek legyen; s azokat az egymással tölt frigykötésnek módjait az lengyel királynál és fő-fő rendeknél felettébb szorgalmazták az saxoniai és brandenburgi választóhercegek, Costicius János és Reysnerus Miklós tudós, eszes követek által. [Minthogy azonban Jan Zamoyski – aki somlyai Báthory István lengyel király bizalmasa volt – a törökkel való ujjhúzást a fiatal új királynak, akit Istvánffy szerint befolyása alatt tartott, nem javasolta, a követek dolguk végezetlen hazatértek.]” Szakirodalom: JENEI 1965. 140.

⁴⁹ JANKOVICS – KŐSZEGHY 26.

⁵⁰ Részlet. A szöveget Szentmártoni Szabó Géza fordításában lásd: JANKOVICS – KŐSZEGHY 26.

⁵¹ KOLTAI 2001. 27.

végrendeletében említést tesz ugyan udvarbírájáról, és az udvart irányító egyéb személyekről is, többet mégis csak komornyikjáról (kamarás), titkáiról és testamentumos urairól tudunk.

Báthory komornykja Bánchy János volt, aki szolgálataiért dominszáttól encsi birtokokat kapott.⁵² A főúri udvarokban a komornyikok legfőbb feladata az urak tárházának és pénztárának kezelése, a belső szobák és az ott található iratok felügyelete, továbbá az udvari szervitorok bérének kifizetése, ruháik beszerzése volt.⁵³ Báthory pótvégrendeletének tanúsága szerint Bánchy is hasonló feladatokat látott el Ecseden, hiszen az országbíró rábízta a titkára, Tatay István számára készített ruhák megőrzését, illetve vele készítette el Tatay javainak összeírását is,⁵⁴ a végrendeletben pedig Báthory tárházának kiváló ismerőjeként tűnik fel.⁵⁵

Ecsedi Báthory István kiemelt bizalmát élvező szervitorai a mindenkori titkárai voltak. Ez a hivatal a kora újkori főnemesi udvarokban a rangosabbak közé tartozott, és minthogy előfeltétele volt a magasabb iskolai képzettség, a műveltségre sokat adó ecsedi várúr különösen körültekintően választhatta ki titkárait.

Az 1580-as évek második feléből származó adatok szerint Báthory mellett ekkor az ifjú Rimay János működött secretariusként.⁵⁶ Mivel azonban Rimay Ecseden eltöltött évei alatt sokkal inkább az országbíró körülvevő értelmiségi réteghez kapcsolódott, és mert jelenleg nehéz meghatározni pontos feladatkörét az ecsedi udvar igazgatásában, a későhumanista költőt inkább sorolhatjuk a szervitorok azon csoportjába, amelynek „feladata” egy egyedülálló protestáns szellemi központ felvirágoztatása volt.

Tatay István klasszikus példája az olyan szervitornak, aki ura szolgálatában emelkedett fel és tett szert jelentősebb vagyónra, ezzel pedig nemzedékeken át biztosította a megélhetést és társadalmi rangot családja számára. Ecsedi Báthory Istvánnak nem csupán hűséges szervitora, de egyben bizalmas jó barátja volt. A köztük levő bizalmas kapcsolatot mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Báthory külön pótvégrendelettel igyekezett megvédeni az árván maradt Tatay-fiúk, István, Ferenc és János örökségét, miután testamentumában maga is bőkezűen hozzájárult

⁵² GÉRESI 1887. 478.

⁵³ KOLTAI 2001. 28.

⁵⁴ RADVÁNSZKY 1879. 218–219. illetve VADÁSZ 2002. 40.

⁵⁵ VADÁSZ 2002. 37.

⁵⁶ Erről lásd: JENEI 1971. 310., FERENCZI 1911. 10., KOMLOVSZKI 1986. 29. továbbá KE-SERÚ 1958. 46.

vagyonuk gyarapításához. Mint az a végrendeletből és kiegészítéséből kiderül, Tatay gyermekeit eredetileg annak a Melith Pálnak a gyámságára bízta, aki Báthory szerint korábban egy bizonyos Kölcsey lány, Melith István lánya és a későbbi Tatayné Ibrányi Kata gondviselőjeként felélt azok vagyonát.⁵⁷ Ezzel magyarázta az országbíró, hogy szervitora korábbi döntését megbánta, és őt jelölte ki gyermekei főtutorául.⁵⁸ Hogy mennyire közel állhatott az országbíróhoz Tatay István, azt jelzi, hogy Báthory még bátyjáról, Imréről⁵⁹ és annak gyermekeiről is gondoskodott végrendeletében.⁶⁰ Talán ennél is ékeesebb bizonyítéka Báthory ragaszkodásának, hogy Tatay fiai egy sor olyan értéktárgyat és fegyvert örökölhettek, amelyeket az országbíró a Báthory család legkiemelkedőbb és általa igen nagyra becsült tagjaitól, István lengyel királytól és András erdélyi fejedelemtől kapott.⁶¹ Ugyancsak Tatay fontosságát jelzi, hogy Báthory a Tatay-hagyaték gondozását saját testamentumos uraira, Pethő Istvánra és Macskássy Mihályra bízta.

Ecsedi Báthory István nem csupán Tatay gyermekeiről gondoskodott, titkárának magának is főpártfogója volt – ahogy Báthory írja: „*Tatai Istuant fiam ganant tartottam, feleséget is leaniom ganant tartottam*”⁶² –, így Tatay jelentős adományokat kapott dominuszától.⁶³ Egy Telegdy Pálnak írt levél tanúsága szerint Báthory volt az is, aki 1594-ben kiházásította Tatayt a Szabolcsban és Szatmárban is birtokos Ibrányi családból származó Katával.⁶⁴ Tatayék nászajándékként a nagylelkű dominusztól az ecsedi várhoz tartozó baktai birtokokat kapták.⁶⁵ A fennmaradt források alapján úgy tűnik, hogy Báthory nem kizárólag lelkiismeretes munkája miatt kedvelte meg Tatayt és ezáltal családját, hanem nagy szerepet játszott ebben a titkár meggyőződéses kálvinizmusa is.⁶⁶ Tatay tekintélyét és

⁵⁷ RADVÁNSZKY 1879. 217.

⁵⁸ A gyámok feladatairól lásd: HORN 1996, különösen 56–59.

⁵⁹ Van ahol Báthory István Imrét Tatay István öccsének mondja, lásd: RADVÁNSZKY 1879. 216.

⁶⁰ VADÁSZ 2002. 41.

⁶¹ RADVÁNSZKY 1879. 225–226.

⁶² VADÁSZ 2002. 41.

⁶³ Ahogy pótvégrendeletében Báthory fogalmaz: „*valamennyi neki volt, mind én adtam ő nékie.*” RADVÁNSZKY 1879. 216.

⁶⁴ ECKHARDT 1944. 166.

⁶⁵ KOROKNAY 2006. 67.

⁶⁶ Kerültek hozzá is a helmeci prédikátor, Gyarmathy Miklós könyveiből, lásd: RADVÁNSZKY 1879. 122.

elveihez való, urához hasonlóan makacs ragaszkodását mutatják azok a levelek is, amelyeket a titkár Telegdy Pálhoz intézett, és amelyekben – Báthoryhoz hasonlóan – szinte soha nem mulasztotta el kigúnyolni Telegdy „pápista” hitét.⁶⁷ Ugyanakkor ez az élcelődés a kettejük közti jó viszony bizonyítéka is, hisz – ahogy Tatay tréfásán biztosította erről a kállói kapitányt – barátságuk élete végéig fog tartani, csak lélekben ne kelljen vele egyesülnie: *„En mindenkor az míg elek az mint megý mondotam kgd zolgaia vagiok, igazual. Egiebet vram nem talazt benem. (de azert vram ha az igaz hitre nem terz [ne] niluan hiked wram hogi lelekben nem akarok Egiut lenem veled.)”*⁶⁸

Báthory István Tatayt követő titkára szintén szép karriert futott be az ecsedi udvarban. Petőfalvi Pethő István Báthory szavai nyomán még deáként kezdte pályafutását az országbíró mellett, hogy aztán főtitkárává és testamentumos urává lépjen elő.⁶⁹ Pethő, Báthory mellett, vagy annak követeként többször is jelen volt a Szatmár vármegyei tisztújító közgyűléseken is.⁷⁰ Növekvő politikai befolyását jelzi, hogy Báthory halálát követően – miután dominusza jóvoltából jelentős birtokokba iktatták be⁷¹ – a vármegye több ízben is megválasztotta országgyűlési követnek.⁷²

Pethő István páratlan tekintélyét az ecsedi udvarban jelzi, hogy ő volt az egyik olyan szervitor Báthory familiájában, akihez Bocskai leveleket intézett, mikor megpróbálta meggyőzni az országbírót, hogy álljon át az ő pártjára. Bocskai sorai jól példázzák, hogy szélesebb körben tudvalevő lehetett, hogy Pethő szava sokat számít az országbíró szemében:

*„Azért kegyelmedet mint jóakaró barátunkat szeretettel kérjük, tudván ökegyelménél kegyelmednek is nem kicsin tekintetít, az közönséges jóhoz mutassa kegyelmed annyi jóakarátját és szolgálatját, hogy intse ökegyelmét serio ez dologra; ne tartsa immár sokáig rejtekben nemzetéhez és hazájához való jóakarátját, hanem nyilatkoztassa ki, és finaliter resolválja ökegyelme magát ebből.”*⁷³

⁶⁷ Tatay Telegdyhez intézett leveleire lásd: ECKHARDT 1944. 172–178.

⁶⁸ ECKHARDT 1944. 172–173.

⁶⁹ RADVÁNSZKY 1879. 218.

⁷⁰ Nevesint az 1597-es és 1603-as évben. Erről lásd: BALOGH 1986.

⁷¹ VADÁSZ 2002. 29.

⁷² BENDA 1972b. 283.

⁷³ BENDA 1992. 116.

Báthory István életének egy sarkalatos pontja végrendelete elkészítése, a hatalmas vagyon egyben tartására történő kísérlet volt. Így joggal kijelenthető, hogy az ecsedi udvarban az egyik fő bizalmi pozíció a testamentumos uraké lehetett. A végrendeletet végrehajtókra ugyanis hatalmas felelősség hárult, a temetés megszervezésén és lebonyolításán túl⁷⁴ igen körültekintően és a végrendelkező minden szavát pontosan betartva kellett eljárniuk ahhoz, hogy a királyi kamarások ne tudják rátenni kezüket a hatalmas vagyonra.⁷⁵ Báthory ennek megfelelően főtestamentumosának a mellette már régen szolgáló füzéri várnagyot, az ekkor már igen koros⁷⁶ Bácsmegyey Gáspárt jelölte ki. Mellé azt a Macskássy Mihály rendelte, akiről csak annyit tudunk, hogy szolgálatával Báthory igen meg lehetett elégedve, hisz azon túl, hogy legjámborabb szolgálói közé sorolta,⁷⁷ 1590-ben Tatay Istvánon keresztül öccsét, Macskássy Gáspárt is beajánlotta Telegdy Pálnak Kisvárdára.⁷⁸

Báthory István leveleiben nem egyszer panaszkodott szolgálói váratlan halálára,⁷⁹ és még végrendelete lezárása előtt újabb csapás érte, ahogy írta: *„De yay ez ennekem, hogy az en Istenem iambor zolgaymat igy zedegetj ky ez uilagboll, im mikor edig irogattam uolna testamentumosat, (...) tudnylyk Bachmegey Gaspert, regi es hiu iambor zolgamat, az ur Isten ez uilagbol ki ueue (...).”*⁸⁰ Báthory Bácsmegyey halálával főtestamentumossá Macskássy Mihályt léptette elő, az ő helyére pedig Pethő István került. Munkájuk segítésére Báthory még Vetéssy László „komáját és jámbor szolgálját” is felkérte, pénzzel honorálva fáradozásait.⁸¹

⁷⁴ SZABÓ 1989. 13.

⁷⁵ Ahogy a végrendelet lábjegyzetében Vadász Veronika is rámutat (VADÁSZ 2002. 59.), az utód nélküli főúr birtokai visszaszálltak volna a koronára, így a királyi kamara igyekezett a vagyont minél előbb lefoglalni. (Az uralkodó nevében eljáró Mátyás főherceg már 1600 márciusában intézkedett a Szepesi Kamaránál, erről lásd: ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn RN. 67. Konv. 1600. március fol. 533, mikrofilmen: W 1713). A kamarai emberek elszántságát jelzi, hogy még az ecsedi várkapitányt is megvesztegették, hogy azonnal értesítse őket Báthory haláláról (TAKÁTS 1926. 129–130.).

⁷⁶ VADÁSZ 2002. 37. Ahogy Báthory fogalmaz: *„igen uenn ember”*.

⁷⁷ VADÁSZ 2002. 58.

⁷⁸ ECKHARDT 1944. 175.

⁷⁹ Erre példa, mikor pattantyúsa hunyt el (Slovensky Narodny Archiv, Archiv rodu Pálffy: A 1.L.3.F 3.Nr.105.), illetve mikor Báthory egyik levelében Veres Orbán nevű emberének haldoklásáról számolt be Telegdy Pálnak: ECKHARDT 1944. 165–166.

⁸⁰ VADÁSZ 2002. 88.

⁸¹ VADÁSZ 2002. 89.

Mindezek fényében elmondható, hogy ecsedi Báthory István közigazgatási és gazdasági szerepköröket ellátó szervitorait vizsgálva egy igen sokrétegű csoport bontakozik ki, amelynek tagjait egymáshoz és az országbíróhoz szövevényes kapcsolatrendszer fűzte. E szervitorok közül többen is nem csupán regionális, de országos szinten is meghatározó szereplői voltak a korszak politikai életének. Minthogy pedig a (köz)igazgatási szervitorok szerepkörének megismerése az országbírói méltóság meghatározásában is segíthet, különösen indokolt és kívánatos, hogy a kutatást további adatokkal gazdagítva még közelebb kerüljünk ecsedi Báthory István földesúri famíliájának rekonstruálásához.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)

NRA MNL OL E 148 Magyar Kamara Archívuma,
Neo-regestrata Acta

SzSzBML MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
IV. A. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szabolcs
vármegye
IV. A. 501. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár
vármegye

Slovensky Narodny Archiv, Archiv rodu Pálffy

ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn

Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár

Nagy Iván archontológiai gyűjteménye OSzK Kt Fol. Hung. 2210

Kiadott források

BALOGH 1986 BALOGH István: *Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1. - 1616. augusztus 6.* Nyíregyháza, 1986.

BENDA 1992 Bocskai István: *Levelek.* Szerk.: BENDA Kálmán. Budapest – Bukarest, 1992.

BENITS 2009 *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.* I/3. Szerk.: BENITS Péter. Budapest, 2009.

DÖBRENTAI 1840 DÖBRENTAI Gábor: *Régi magyar nyelvemlékek. II.* Buda, 1840.

ECKHARDT 1944 ECKHARDT Sándor: *Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a 16. század végéről.* Budapest, 1944.

GÉRESI 1885 GÉRESI Kálmán *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára III-IV.* Budapest, 1885–1887.

HENZSEL 1996 HENZSEL Ágota: *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1629–1634. II/1.* Nyíregyháza, 1996.

- KÜNSTLERNÉ 1997 KÜNSTLERNÉ VIRÁG Éva: *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1635–1640. II/2.* (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 12.) Nyíregyháza, 1997.
- RADVÁNSZKY 1879 RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században II–III.* Budapest 1879–1880.
- VADÁSZ 2002 VADÁSZ Veronika: *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. (Fiatal filológusok füzetei, Korai újkor 1.)* Szeged, 2002.

Szakirodalom

- BAGOSSY–DOMAHIDY 1908 BAGOSSY Bertalan – DOMAHIDY István: *Szatmár vármegye története.* In: Borovszky Samu: *Szatmár vármegye.* 1908. (Online: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0020/18.html> letöltve: 2015.01.06.)
- BENDA 1972a BENDA Kálmán: „Eödföny Rimay Klára.” In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 76. (1972) 5–6.sz. 620–621.
- BENDA 1972b BENDA Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608. In: *Levéltári Közlemények*, 43. (1972.) 2. sz. 265–325.
- BÓNIS 1976 BÓNIS György: Balassi Bálint szentszéki pereit. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80. (1976.) 5–6.sz. 671–676.
- BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1961 BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Budapest, 1961.
- CSIZMADIA–KOVÁCS 2003 CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán: *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest, 2003.
- DOMINKOVITS 2000 DOMINKOVITS Péter: *Közigazgatástörténet – család-történet.* Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből.* Szerk.: HORVÁTH József. Győr, 2000. 39–67.
- DOMINKOVITS 2001 DOMINKOVITS Péter: Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén. In: *Arrabona – Múzeumi Közlemények*, 39. (2001) 1–2. sz. 299–328.

- DOMINKOVITS 2002 DOMINKOVITS Péter: Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint. In: *Korall* (2002) 9. sz. 32–53.
- DOMINKOVITS 2003 DOMINKOVITS Péter: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szerk.: MAYER László – TILCSIK György. Szombathely, 2003. 183–206.
- DOMINKOVITS 2005 DOMINKOVITS Péter: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16 – 17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, 2005. 511–529.
- DOMINKOVITS 2006 DOMINKOVITS Péter: Batthyány II. Ferenc egy összetett feladatkörű familiárisa: mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegyei alispán, körmendi kapitány. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.* Szerk.: NAGY Zoltán. Körmend – Szombathely, 2006. 115–122.
- DOMINKOVITS 2010a DOMINKOVITS Péter: Vármegyei vezetők, közigazgatási feladatok a 17. századi Sopron és Vas vármegyék példáján. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk.: HERMANN István – KARLINSZKY Balázs. Veszprém, 2010. 421–444.
- DOMINKOVITS 2010b DOMINKOVITS Péter: Úradnői, statkári, familiári. Stoličná šľachta v západnom Zadunajsku na prelome 16. a 17. storočia. In: *Forum Historiae* (2010) 2. sz. 1–17. (Online: <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/11522/dominkovits.pdf> letöltve: 2015.01.26.)
- ECKHART 2000 ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000.
- FALLENBÜCHL 1994 FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főispánjai 1526–1848*. Budapest, 1994.
- FALLENBÜCHL 2002 FALLENBÜCHL Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Budapest, 2002.

- FALUSSY 1989 FALUSSY József: A szerencsi Rákóczi. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 27. Tanulmányok a 70 esztendő Végvári Lajos tiszteletére*. Miskolc, 1989. 341–357.
- FEKETE 1914 FEKETE Lajos: *A vármegyei tisztikar a XVI–XVII. században*. Budapest, 1914.
- FERENCZI 1911 FERENCZI Zoltán: *Rimay János (1573–1631)*. Budapest, 1911.
- FRANKL 1863 FRANKL Vilmos: *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*. Pest, 1863.
- HORN 1996 HORN Ildikó: Nemesei árvák. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk” Szerk.: PÉTER Katalin (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) Budapest, 1996. 51–90.
- IVÁNYI 1984 IVÁNYI Emma: Egy XVII. századi várkapitány (Libercsey Mihály, 1612–1670). In: *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Szerk.: H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAJ Ferenc. Budapest, 1984. 173–187.
- JANKOVICS-KÖSZEGHY JANKOVICS József – KÖSZEGHY Péter: *Telegdy Kata verses levele? Kézirat* [https://www.academia.edu/8812018/TELEGDI_KATA_VERSES_LEVELE_Jankovics_J%C3%B3zsef_t%C3%A1rsszer%C5%91vel_]
- JENEI 1965 JENEI Ferenc: Az utolsó magyar humanista főpap: Napragy Demeter, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 69. (1965) 2. sz. 137–151.
- JENEI 1967 JENEI Ferenc: Az ecsedi Báthoriakról. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve*, 10. (1967) 10. sz. 103–107.
- JENEI 1971 JENEI Ferenc: Vázlat Rimay János ifjú éveiről. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75. (1971) 3. sz. 310–314.
- KESERŰ 1958 KESERŰ Bálint: *Adalékok Rimay és a Báthoryak kapcsolatához*. Szeged, 1958.
- KLANICZAY 1985 KLANICZAY Tibor: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, 1985.
- KOLTAI KOLTAI András: *A magyar arisztokrácia kapcsolatrendszere a 16–17. században. Az országgyűlésekre meghívott főrendek (1526–1687)*. (Online: <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> letöltve: 2015.01.06.)

- KOLTAI 2001 *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708.* Szerk.: KOLTAI András. Budapest, 2001.
- NAGY NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, I–XII.* Pest, 1857–1868.
- PÁLFFY 1995 PÁLFFY Géza: Archontológiai kézikönyv vagy század eleji ismereteink összegzése? (Gondolatok Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848 című könyvéről) In: *Fons*, 2. (1995) 1. sz. 99–111.
- PÁLFFY 2010 PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* (História Könyvtár Monográfiák 27.) Budapest, 2010.
- RADVÁNSZKY 1868 RADVÁNSZKY Béla: A zokoli és kis-várdai Zokoly család. In: *Századok*, 2. (1868) 7. sz. 509–512.
- REISZIG 1900a REISZIG Ede, ifj.: Szabolcs vármegye nemes családai. In: Borovszky Samu: *Szabolcs vármegye*. 1900. (Online: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/36.html> letöltve: 2015. január 6.)
- REISZIG 1900b REISZIG Ede, ifj.: Szabolcs vármegye története. In: Borovszky Samu: *Szabolcs vármegye*. 1900. (Online: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/34.html> letöltve: 2015. január 6.)
- REISZIG 1914 REISZIG Ede: Somogy vármegye története. In: BOROVSZKY Samu: *Somogy vármegye*. 1914. (Online: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/13.html> letöltve: 2015. január 6.)
- RMKT KLANICZAY Tibor – STOLL Béla: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1.* Budapest, 1959.
- SZABÓ 1989 SZABÓ Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány.* Budapest, 1989.
- SZAKÁLY 1995 SZAKÁLY Ferenc: Egy XVI. századi szponzor gazdasági háttérrel. Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye. In: *Uő: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez.* (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest, 1995. 388–412.

- SZELESTEI 1997 SZELESTEI NAGY László: Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs album). In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 101. (1997) 1-2. sz. 146–158.
- SZIRMAY 1809 és 1810 SZIRMAY Antal: *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. I–II.* Pest, 1809–1810.
- TRÓCSÁNYI 1979 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése). Déri Múzeum évkönyve 1978.* Debrecen 1979.
- VARGA 2001 VARGA J. János: Gazdasági és katonai tisztségviselők a 17. századi Batthyány nagybirtokon. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Szerk.: BUZA János. Budapest, 2001. 467–475.

Administrative clients in the family of ecsedí Báthory István

Ecsedi Báthory István is a very well-known, but rarely researched figure in Hungarian historiography. He was the last descendant of Báthory family's Ecsedi line, he was the brother of notorious Erzsébet Báthory and from 1601 until his death he became the stepfather of Somlyai Báthory Gábor and his sister, Anna. Báthory's historical importance is also proven by the fact that he was one of the most influential and richest patrons of the church reformation in Hungary as well as an emblematic figure of the long war with the Ottoman Empire. From 1585 he was the county head (comes) of Szabolcs, Szatmár and Somogy, and the country judge in the meantime. It is surprising that Báthory's legacy has only drawn the attention of literary and church historians so far, even though it is obvious even from the current sources that the research of Báthory's life would enable us to understand important cultural, social and administrative issues in his era. An interesting issue could be the examination of the profession, interpersonal relations and the career perspectives of the clients who served beside Báthory. In my paper I examine the concept of familiarity in the early modern court life of Hungary, focusing on the Báthory clients who provided mainly economic and administrative tasks. My main goal is to locate Ecsedi Báthory István and determine his importance in his own epoch by presenting his personnel and household.

BARÁTH DÓRA

**„Nincsen az a nagy vétek és gonoszság,
mely benne meg ne találtatnék.”¹**

**Báthory Gábor fejedelem képe
Mikó Ferenc és Biró Sámuel históriájában**

Kevés olyan erdélyi fejedelem van, akiről annyira negatív képet alakított volna ki az utókor, mint Báthory Gábor. Valóban ennyire egyoldalú lenne a korabeli megítélése is? Mi lehet az oka annak, hogy a neves családból származó, fiatalon és rövid ideig uralkodó fejedelmet ennyire gonosznak ábrázolták a források? E tanulmány célja, hogy bemutassa Mikó Ferenc és Biró Sámuel Báthory-képét, összevetve azt a többi forrás és a szakirodalom ábrázolásával, választ keresve erre a kérdésre. Ehhez megvizsgálom a forrás két alkotójának személyét és motivációit, valamint a forrás egyes – Báthory személyes ábrázolásához fontos – részleteit elemzem. Bár a mű részletesen beszámol Báthory Gábor uralkodásáról és a két szerzője két olyan eltérő képet alkot a fejedelemről, amely lényegében a többi forrás kétféle ábrázolásához hasonló, mégis szinte alig esik róla szó a szakirodalomban. Bartoniek Emma kéziratban maradt *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* című művében röviden foglalkozik ugyan Hidvégi Mikó Ferenc művével és személyével, a história folytatását és annak szerzőjét, Biró Sámuel csak megemlíti, róla adatot nem közöl.² A 2009-ben kiadott *Báthory Gábor és kora* című kötetben Bársony István *Báthory Gábor alakja a történetírásban* című tanulmányában nem is említi a történetírói művek között;³ ugyanebben a kötetben Horn Ildikó, bár hivatkozik a műre,

¹ Az idézet Biró Sámuel művéből való: MIKÓ 1941. 160.

² BARTONIEK 1975. 538.

³ BÁRSONY 2009.

mélyebben nem foglalkozik az egyes részleteivel, és a szerzőkről sem szol-
gál új információval.⁴

Tyrannus vagy a körülmények áldozata? – Báthory Gábor és a korabeli történetírók

Az erdélyi történetírás újjáéledése az 1592–93-ban kitört tizenöt éves há-
borúhoz köthető, amely hadi és politikai eseményeivel bőséges témát
szolgáltatót a korabeli írásokhoz. Emellett a XVI. században a Bátho-
ryak, különösen a Báthory István udvarában kialakult humanista szel-
lemiség és műveltség, valamint a – szintén Báthory István pártfogásá-
val – Paduában tanult, az erdélyi politikai és kulturális életben jelentős
szerepet játszó réteg is hozzájárult a fellendüléséhez. A XVI. század ele-
jén jellemző délszláv túlsúllyal (például Brodarics István és Verancsics
Antal) szemben ismét a magyar történetírók szerepe vált jelentőssé, e
korszakban az erdélyi történetírás jeles képviselői Baranyai Decsy János,
Istvánffy Miklós és Szamosközy István voltak. A politikai viszonyoknak
megfelelően Erdély a történetírásban is önálló egységgé vált, történetírói
már nem általános magyar szempontokkal foglalkoztak, hanem tisztán
Erdélyről írtak. Megváltozott a törökhöz való hozzáállás is: Szamosközy
ugyan elismerte a szövetség hasznosságát, de a törököt gyűlölte; Mikó vi-
szont már jobbnak, emberségesebbnek tartotta a keresztényeknél is. Ek-
koriban jelentek meg az erdélyi történeti irodalomban a fejedelmi meg-
rendelésre készült, propagandisztikus jellegű kortörténeti művek: Decsy
Báthory Zsigmond, Mikó Ferenc és Bojti Veres Gáspár Bethlen Gábor vé-
delmében ír, Szamosközy István pedig szintén elfogult fejedelme, Bocskai
István irányába.⁵

Báthory Gábor fejedelemtől kétféle képet festenek a korabeli források.
Az egyik gögös és öntörvényű zsarnoknak mutatja be, aki nem ismer se
emberi, se isteni törvényt; kegyetlen, tékozló kéjencként, aki Erdélyben
(és azon kívül is) mindenkit egymás ellen fordított. E források közül ér-
demes kiemelni Bojti Veres Gáspár művét, aki Bethlen Gáborral szem-
beállítva a „rossz fejedelem” példajaként ábrázolja Báthoryt. Más forrás-
sok szerint viszont kegyes úr volt, aki csak Erdély javát akarta, bátor és

⁴ HORN 2009.

⁵ BARTONIEK 1975. 257–258.

tetterős uralkodó, aki a körülmények áldozata lett. Szilágyi Sándor szerint mindkét ábrázolás túlzó, és az igazság a kettő között van: Báthory nem volt ugyan zsarnok, de nem volt képes higgadtan dönteni, vakmerő és dölyfös volt, valamint rosszul mérte fel a lehetőségeit.⁶ Miért alakulhatott ki két ennyire eltérő kép a fejedelemről? Mi motiválhatta a források szerzőit, hogy ilyen elítélően vagy felmagasztalóan írjanak Báthory Gáborról?

A kérdés megválaszolásához érdemes megvizsgálni az egyes szerzők személyét, mivel a szélsőségesen negatív képet festők többnyire személyes okokból tüntették fel ennyire rossz fényben az uralkodót. A már említett Bojti Veres Gáspár Bethlen Gábor udvari történetírójaként elsősorban saját urának tetteit igyekezett igazolni. Igazolnia kellett, hogy Bethlen nem volt áruló, amikor a törökhöz fordult segítségért, és ezt azzal támasztotta alá, hogy Báthory tyrannos volt, egy kegyetlen zsarnok, aki ellen nem bűn volt fellépni, hanem egyenesen kötelesség.⁷ Keserői Dajka János – aki Bethlen Gábor másik történetírója volt – szintén az általános társadalmi elégedetlenséget hangsúlyozta Báthory kapcsán, amivel ő is Bethlen törökhöz fordulását próbálta elfogadtatni.⁸ Báthory gonoszságát hangsúlyozták a szász szerzők is, Nössner kivételével.⁹ Erre nekik is személyes okuk volt, bár ők nem valamilyen céllal, hanem valami következtében ítélték el Báthoryt: azért, mert a fejedelem a szászok jogait jócskán csorbítva elfoglalta Szeben városát, és ott rendezte be székhelyét. Báthoryról pozitívabb képet festenek Nagy Szabó Ferenc, Szepsi Laczkó Máté, és Szalárdi János.¹⁰ Előbbi kettő Báthory kortársa volt, Nagy Szabó Ferenc a Forgách Zsigmond elleni harcokban is részt vett.¹¹ Őket nem vezette személyes ellentét a fejedelemmel szemben. Szalárdi János műve 1664-ben készült el, így az ő esetében már nem játszik szerepet sem érzelmi befolyás, sem Bethlen Gábor személye.

A fentiekből jól látszik, hogy a negatív képet festő korai (kortárs, vagy majdnem kortárs) szerzők túlzásai legtöbbször személyes okokból, a múlt sérelmeiből vagy a Báthory Gábort követő fejedelem, Bethlen Gábor tetteinek igazolása és személyének minél pozitívabb színben való

⁶ SZILÁGYI 1867. 288–289.

⁷ SZILÁGYI 1867. 289.

⁸ KESERŐI 1994. 4.

⁹ SZILÁGYI 1867. 289.

¹⁰ SZILÁGYI 1867. 289.

¹¹ MAKKAJ 1941. 189.

feltüntetése céljából történtek. Ezen túlzások persze nem voltak alapvetőek, hiszen az események, amelyekre hivatkoztak, a többi forrásban is megjelentek, és Báthory jellemének egyes elemei és hibás döntései valóban alkalmasak voltak arra, hogy azokat felnagyítva kegyetlen és rossz uralkodóként lehessen őt ábrázolni.

Mikó Ferenc históriájának kiadásai

A mű elejét Szilágyi Ferenc adta ki *Klio* című művének III. kötetében,¹² ám a teljes szöveg közlésére 1863-ig várni kellett. A művet teljes terjedelmében először Kazinczy Gábor adta ki a *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek* sorozat VII. köteteként, Gr. Illésházy István nádor följegyzéseivel együtt.¹³ E kötet előszavában írja Kazinczy, hogy Mikó históriájának eredeti kézírata nem maradt fenn, viszont az eredetiből másolhatta 1779 körül Benkő József, ám az általa pártolt Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság megakadályozta Bojti Gáspár és Mikó Ferenc kéziratának kiadását.¹⁴ Benkő József másolatát később gróf Mikó Imre, Benkő életrajzírója juttatta el Kazinczyhoz.¹⁵ Mikó Ferenc históriája Biró Sámuel folytatásával újra kiadásra került az *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről III. Tűzpróba 1603–1613* című kötetben, 1941-ben.

A szerzők

Hidvégi Mikó Ferenc (1585–1636) székely nemesi családból származott, 1600-tól Barcsai András, majd 1602-től Bethlen Gábor apródjaként szolgált, később személyi titkára lett. 1610-ben Báthory kinevezte csíki vicekapitánynak, majd 1613-tól Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitánya lett. 1617-től főudvarmesteri, 1622-től pedig kincstartói hivatalt töltött be. Többször teljesített diplomáciai megbízatást Bethlen Gábor követeként a török udvarban és nyugaton egyaránt: például 1625-ben Brandenburgi Györgyhez, Katalin apjához ment leánynézőbe (később ő kötötte meg Bethlen nevében a házasságot) és a pozsonyi békekötésnél (1626) is jelent

¹² BARTONIEK 1975. 540.

¹³ KAZINCZY 1863.

¹⁴ MIKÓ 1867. 143–144.

¹⁵ KAZINCZY 1863. X.

volt.¹⁶ Bethlen Gábor kinevezte végrendelete egyik végrehajtójának. Fejedelme halála után (1629) előbb Brandenburgi Katalint támogatta, később azonban Bethlen István pártjára állt és 1630-ban rávette az özvegyet a lemondásra. 1630 novemberében követként ő hívta meg I. Rákóczi Györgyöt a fejedelmi trónra. Diplomáciai tevékenységéért a fejedelmek gazdagon megjutalmazták.¹⁷ Halálának idejéről és helyéről két adat is fellelhető: a Magyar Életrajzi Lexikon szerint a hely Baca, az időpont pedig 1636. márc. 21-e, míg ugyanerre Szinnyei József műve 1635. júl. 15-ét és Gyulafehérvárt jelöli meg.¹⁸

A história másik szerzőjéről jóval kevesebb adatot ismer a szakirodalom, mint Mikó Ferencről. Ennek oka valószínűleg az, hogy Biró Sámuel (1665–1721) később élt, nem Bethlen alatt szolgált és – bár magas rangú hivatalt töltött be – kevésbé volt jelentős szerepe Erdély történelmében. A história folytatójaként Szinnyei József csak megemlíti, de róla adatot alig közöl.¹⁹ Az 1941-ben megjelent Erdély Öröksége sorozat harmadik kötetének (*Tűzpróba 1603–1613*) „Az írók életrajzi adatai” című fejezetében is mindössze ennyit írnak róla: „Személye és életrajzi adatai ismeretlenek, csak annyit tudunk róla, hogy ő folytatta Mikó Ferenc históriáját. A 17. század utolsó évtizedében valószínűleg még élt, mert fennmaradt Rabutin tábornokkal folytatott levelezése. Latin nyelvű néhány munkája kéziratban van.”²⁰ A legtöbb adattal Kovács Sándor tanulmánya szolgál, amely Biróról az unitárius egyházban betöltött szerepe kapcsán emlékezik meg. Eszerint a Biró család őse a XVI. században költözhetett Homoródszentmártonba, és leszármazottai a XVII. században vették fel az unitárius vallást. Biró Sámuel Kolozsvárott az unitáriusok óvári főiskoláján tanult, majd tizennyolc évesen, tanulmányai befejezése után, az erdélyi kancelláriára került, ahol Teleki Mihály titkára lett. Teleki halála után Bánffy György szolgálatába állt, előbb lajstromozóként, majd fogalmazóként dolgozott. Később kinevezték az erdélyi harmincad főfelügyelőjévé, majd 1715-től főkormánybizéki tanácsos lett. Ez volt a legmagasabb hivatali rang, amit unitárius a XVIII. században birtokolhatott. 1718-ban az

¹⁶ MÉL Mikó Ferenc szócikk.

¹⁷ SZINNYEI 1981. Mikó Ferenc szócikk.

¹⁸ MÉL és SZINNYEI 1981. Mikó Ferenc szócikk.

¹⁹ SZINNYEI 1981. Biró Sámuel szócikk.

²⁰ MAKKAJ 1941. 191.

unitárius egyház első főgondnoka lett, bár a családjának egy része (így a fia is) katolizált.²¹ 1721. február 23-án hunyt el kiskendi uradalmában.²²

Báthory Gábor alakja Mikó Ferenc históriájában

Mikó Ferenc emlékirata a XVII. századi erdélyi történelem egyik jelentős forrása. A mű 1594-től 1612-ig írja le az eseményeket úgy, ahogy azt a szerző személyesen átélte, megtapasztalta; részletesen írva azokról, amelyeknek részese volt, és csak megemlítve azokat, amelyekről csak hallomásból tudott. Bár emlékiratait kedvtelésből jegyezte le, ugyanakkor műve Bethlen védelmét is szolgálta.²³ Nyelvezete már a maga korában is nehézkes, latin szavakkal teletűzdelt, ami jól mutatja a szerző latin műveltségét. Mélyen vallásos volt, az eseményeket olykor Isten közbeavatkozásának tulajdonította, de érzékelte a realitásokat is. Az ok-okozati viszonyok feltárására törekedett, rámutatott az anyagi motivációkra, a köz- és magánérdek esetleges szembenállására is. Az egyes személyekről érzelmesen írt, keveset dicsért, inkább kárhoztatott. A korábbi szerzőkhöz hasonlóan a németet gyűlölte, de velük ellentétben – mint azt a bevezetőben is említettem – a törököt szerette: nála a török már nem csak szükséges szövetséges, de egyenesen jó és emberséges barát.²⁴ A forrás elemzését 1606-tól kezdem, mivel a forrás Báthory Gábor-képének bemutatásához fejedelemségre választásának körülményeit is szükséges ismertetni.

Az új, ifjú és tetterős fejedelem megválasztása

1606–1607 kapcsán Bocskai utódlásának kérdéséről a forrás így ír:

„... akkor fővebb, öregebb, tekintetesebb is levén az uri és nemesi rend között Sennyei Pongrácz és Szilvási Boldizsár, székelység között Dersi Petki János, ezeknek kiváltképen való affectusától, animusától, tetszésétől is meggyőzöttetvén minden rendek, egy suffragiumból választák fejedelmül a gubernátort Rákóczi Zsigmondot [...] Ebben ellentartó vala Iktári Bethlen Gábor, de nem sokad magával; mert ő akarja vala a fejedelemségre creálni akkor is Báthori Gábort, de nem succedála;

²¹ KOVÁCS 2002. 14–15.

²² KOVÁCS 2002. 17.

²³ BARTONIEK 1975. 538.

²⁴ BARTONIEK 1975. 539–540.

*szintén akkor kevés pártja levén...*²⁵

Név szerint említi a Rákóczi Zsigmondot támogatókat, akik (mint leírja) a legtekintélyesebb urak voltak akkoriban; és velük szemben későbbi urát, Bethlen Gábort mint Báthory Gábor kevés társsal rendelkező támogatóját. Báthory meg nem választását már ekkor a támogatás hiányával magyarázza. Rákóczi megválasztása után kitér a fejedelem és Homonnai Bálint (a Bocskai végrendeletében megnevezett utód) közötti megegyezésre, majd rátér Báthory megválasztásának körülményeire:

*„... Immár a fejedelemségre való vágyakozásra gyökeret vert vala a Báthori Gábor szívébe némely embereknek persvasiója, járulván hozzá a Bethlen Gábor kimenetele is. Itt ben is az országban néme-lyek, kiváltképen Kendi István, Kornis Boldizsár, látván a fejedelem-nek erőtlen, igen megöregedett beteges állapotját, elméjeket abban fá-rasztják vala, mint promoteálhatnák Báthorit fejedelemségre...”*²⁶

A szöveg tehát nem a Bojti Veres Gáspár által említett hatalomvágyat emeli ki Báthory Gábornál, miszerint ő vette volna rá Bethlent és a többi főurat, hogy céljaiban támogassák,²⁷ hanem Báthoryt szinte passzív szereplőként ábrázolja, aki pusztán mások buzdítására kezd a fejedelmi szék után vágyakozni. Az új választás kapcsán említést tesz arról, hogy maga Báthory nem is volt jelen a választáson, hanem ecsedi birtokán tartózkodott, ahol később fogadta a követeket és csak velük vonult Kolozsvár-ra.²⁸ A szerző Rákóczi Zsigmond előrehaladott korát és betegségét tartja leváltása okának, ugyanakkor az 1608-as évnél, mikor már megtörtént az alku (Sárosért és Zádvarért cserébe Rákóczi lemondott a fejedelmi címről), ezek mellett említi a fejedelem németbarátságát is. Bár Mikó Ferenc felrója Rákóczi Zsigmond hibájaként, hogy „*két úrnak nehéz kedvét keresni*”,²⁹ Báthory esetében csak tárgyilagosan leírja Bethlen követjárását a Portára és még ugyanabban az évben egy másik követséget II. Mátyás magyar király koronázási ünnepségére, majd 1609-ben Bethlen útját a pozsonyi országgyűlésre;³⁰ ez esetben azonban ezt a kettős diplomáciát nem értelmezi németbarátsággént.

²⁵ MIKÓ 1941. 122.

²⁶ MIKÓ 1941. 123.

²⁷ BÁRSONY 2009. 12.

²⁸ MIKÓ 1941. 123–24.

²⁹ MIKÓ 1941. 124.

³⁰ MIKÓ 1941. 126.

Háború határon innen és túl

Báthory háborúinak és követségeinek leírására a tanulmány terjedelme nem elégséges, így csak a személye ábrázolásához releváns részletek elemzésével foglalkozom. A fejedelem megítélése kapcsán fontos momentum a szászok elleni fellépés és a havasalföldi hadjárat. Erről Mikó Ferenc így ír:

„... a fejedelemnek nagy és rettenetes dolgokra kelle gondolkodásait éjjeli-nappali sok fáradtságos munkákkal venni. Mert Imrefi János ki director és praesidens Consilii et totum fac immáron vala, a fejedelmet ilyen nyalánságra indítá: hogy itt Erdélyben magát igen megerősítse, Szebent a szászoktól elvegye, onnat Havasalföldibe, moldvai vajdaságra és, ha isten élteni, onnan a lengyel királyságra is igyekezzék...”³¹

A szerző Báthoryt ismét passzív szerepben ábrázolja, olyasvalakiként, aki megint mások befolyásának hatására cselekszik, és a „rettenetes dolgok” kigondolójának Imreffit tartja. Imreffit személye más forrásokban (Bojti Veres Gáspár és Kemény János műveiben) is feltűnik, mint a Báthoryt háttértől mozgató ravasz kancellár, aki a saját feleségét is „eladta” a fejedelemnek a befolyása növelése érdekében. Ezek a szerzők azonban Bethlen Gábornál szerezték az értesítéseiket, így torzítanak Imreffit személyét illetően; a tőlük eltérő szerzők (például Szalárdi János) azonban nincsenek ilyen rossz véleménnyel a kancellárról.³² Mikó szintén közel állt Bethlenhez, így lehetséges, hogy Imreffit szerepét azért igyekezett túlhangsúlyozni a fejedelem hibás döntései mögött, hogy saját urát felmentse a felelősség alól. Ezt támasztja alá az is, hogy később leírja: *„... az én kegyelmes uramnak [...] soha Szeben elvételében sem volt híre, [...] csak volt tulajdon Imrefi János tanácsa...”*³³

A szászok elleni hadjárat során Mikó a teljes társadalmat felsorakoztatja a fejedelem mögött: a szerző szerint őt támogatták a vármegyék, a székelyek és a hajdúk is. Ezzel akarja alátámasztani azt, amit később Szeben elfoglalása és kifosztása kapcsán állít, miszerint a szászok kiprovokálták a támadást, és megérdemelték, amit kaptak; hiszen ők voltak

³¹ MIKÓ 1941. 131.

³² NAGY 1982. 461–463.

³³ MIKÓ 1941. 133.

az egyetlenek, akik nem álltak Báthory Gábor (és ezzel Erdély érdekei) mellé, ahogy korábban sem:

„... Akár német, oláh, mi jött reájok, jó idején ahoz állottak, [...] Az országnak közönséges jóvában soha egyet nem értettek, sőt mindebben ellenkeztek az ország fő embereivel, olyankor hiztak, a mi romlásunk nekik volt hasznokra...”³⁴

Mikó szerint tehát a szászok sosem voltak hűségesek Erdélyhez, sosem osztoztak annak sorsában, hanem mindig csak a maguk boldogulását keresték. Ezért nem kell őket sajnálni, kifosztásuk jogos, nem a fejedelem bűne. Igazoltnak látja elméletét, mikor a szászok a havasalföldi vajda szövetségét keresik Báthory ellen, mivel „...inkább akará, hogy közönségesen érezzük a romlást, hogynem csak az ő szokásokban, szabadságokban lásanak változást...”³⁵

Közben Forgách Zsigmond támadásán felháborodik, nem tartja jogosnak; úgy véli, csak azért történt, hogy Báthory helyére a németek saját emberüket, Homonnai Györgyöt helyezhessék.³⁶ Ezzel lényegében cáfolja a később Báthory ellen felhozott németbarátság vádját, hiszen a németek őt is el akarták távolítani. Báthory dőlyfőssége is megmutatkozik, mikor Szeben várából így felel Forgáchnak:

„... Országát pedig recuperálni nem óhajtja, mert el sem vesztette. Országának közepében oly erősségben ül, hogy senkitől nem fél, és noha a szászokat érti, hogy tőle elhajlottanak [...] az országának minden erősségit még a kezében tartja, és egész székelység hozzá a hűséget igazán tartja, [...] a vármegyék is az szerint, és így várja a jó Isten kegyelmét nem kételkedik semmit, hogy a töröknek is segitsége el ne érkezzék...”³⁷

Báthory Gábor tehát biztos volt a dolgában, stabil társadalmi bázissal számolt, így dőlyfösen válaszolt. Nem mérlegelte a valós külpolitikai viszonyokat, és nem tulajdonított elég nagy jelentőséget annak, hogy a szászokat magára haragította. Szilárd meggyőződésében tovább erősítette, hogy Nagy András generális vezetésével átálltak hozzá a magyarországi hajdúk is. Mikó is úgy gondolja, hogy a győzelem oka az volt,

³⁴ MIKÓ 1941. 132.

³⁵ MIKÓ 1941. 136.

³⁶ MIKÓ 1941. 142.

³⁷ MIKÓ 1941. 144.

hogy mindenki támogatta Báthoryt: „a fejedelmet segítő elsőben az egy-másszeretet.”³⁸

A fejedelem életmódja

Mikó Ferenc Báthory természetéről nem értekezik hosszan, a fejedelem élvhajász életmódjára csak a farsangolás gyakori emlegetésével utal, szexuális kicsapongásairól pedig először az 1610-es évi összeesküvés kapcsán ír:

„... Kendi István mátkáját Szerencsről haza akarván hozni, ott mi-csodás gondolatokból, kikkel mint s hogy beszélett, ő tudta; [...] többi közt Radnótra menvén Kornis Boldizsárhoz, kinek akkor szép felesége vala, mondják, hogy a fejedelem felgerjedvén, mint ifju ember a szép aszszonyokra, s Kornis Boldizsár ezen felette megbusulván, már Kendi István pedig még ezelőtt elméjét ebben fárasztván ott kezdenék aztán [...] tractálni a fejedelemnek megöléséről...”³⁹

A fenti idézetben a szerző – nagyon óvatosan, ügyelve arra, hogy az információ szóbeszéd jellegét kihangsúlyozza – mindjárt két feleség elcsábításával is vádolja a fejedelmet, és ezt tartja a két főúr összeesküvése okának. A 19. századi történétírók – így Deák Farkas, Horváth Mihály és Angyal Dávid – szintén ezt az eseményt tekintették a széki merénylet (egyik) kiváltójának. Emellett szót ejtettek a katolikusok üldözéséről, a vallási és a személyes-hatalmi ellentétekről is, amelyek azonban Mikó Ferenc szövegében nem jelentek meg. A csábítás ténye is elég ingatag lábakon áll: Angyal Dávid elismerte, hogy Kendi nejével Báthory nagy valószínűséggel nem is találkozott, Deák Farkas pedig – Mikóhoz hasonló óvatossággal – valamiféle botrányról és pletykáról írt, nem tudott bizonyítható afférről. A modern történészek a feleségek elcsábítását lehetségesnek tartják ugyan, de nem az összeesküvés kiváltó okának: arra számos más tényezőt – így a belső hatalmi, vallási ellentéteket, az eltérő külpolitikai elképzeléseket, valamint a Bocskai halála utáni zavaros helyzetet – sorolnak fel.⁴⁰ Mindenesetre – bár Mikónál nem esik róla szó – a legtöbb szakirodalomból egy ifjú, csapongó és megkapó külsejű Báthory Gábor képe rajzolódik ki, akitől nem állt távol a nők elcsábítása, és szándék mellett

³⁸ MIKÓ 1941. 148.

³⁹ MIKÓ 1941. 128.

⁴⁰ BÁRSONY 2009. 21–22.

a képesség is meg volt benne ehhez.⁴¹ Az idézetben említett csábítás tehát akár meg is történhetett, de ha így is volt, a széki merényletchez a már meglévő motivációk mellett csak ürügyként szolgálhatott.

A szerző viszonya Báthoryhoz

Mikó Ferenc személyes élményeit is megosztja olvasóival: leírja, hogy későbbi vagyonának alapját az az 50 arany adta, amit Báthorytól kapott,⁴² valamint, hogy Báthory Bethlen kérésére megjutalmazta a csíki vicekapitánysággal. Báthory kegyességében való hite csak akkor rendült meg, amikor a fejedelem a Brassónál magát megadó 32 százsz követet kegyetlenül kivégeztette.⁴³ A műről elmondható, hogy annak ellenére, hogy szerzője sok más forrás írójához hasonlóan Bethlen embere, nem úgy próbálja urát jobb színben feltüntetni, hogy Báthoryt minél rosszabbnak állítja be. Mikó a fejedelemről egy befolyásolható, sokszor hibásan és meggon-
dolatlanul döntő uralkodó képét festi meg, és a felelősséget másokra, például a hízelkedő tanácsosra, Imreffire hárítja át.

Biró Sámuel folytatása

Biró Sámuel az 1612. és 1613. évi események leírásával folytatja Mikó Ferenc művét. Kevésbé az eseménytörténetre koncentrál, inkább Báthory személyével foglalkozik. Folytatásának fő témája Bethlen és Báthory meghasonlásának története. Mivel az író személyéről kevés adat áll rendelkezésre, a folytatás keletkezésének pontos körülményei sem ismertek. Adatok hiányában a szerző motivációi sem feltárhatók, csak találgatni lehet, hogy mi motiválhatta közel egy évszázaddal később e két év történetének megírására az unitárius főgondnokot, és még inkább kérdéses, hogy miért ír ennyire sötéten Báthory Gáborról. A mű olvasása közben hamar feltűnik a szerző szenvedélyes stílusa. Mikónál jóval elfogultabban ír, gyakran ragadtatja magát túlzásokra, szinte gyűlölettel ír Báthoryról.

⁴¹ BÁRSONY 2009. 19–20.

⁴² MIKÓ 1941. 147.

⁴³ MIKÓ 1941. 153.

A részeges és agresszív fejedelem

Mikó Ferenchez hasonlóan a mű folytatója is egy befolyásolható, hirtelen, dölyfös emberként festi le Báthory Gábort, de ő már komoly értékítéletet is mond a fejedelem felett: közel sem annyira passzívnak ábrázolja, és számos bűnt ró fel neki. Folytatását egy a fejedelem részegeskedése során megesett incidenssel kezdi:

„... Bethlen Gábortól ebédre hívatvatván, megrészegetett volna, és onnan szállására akarván menni: történék, hogy a grádicson menvén le az udvariakkal együtt, egy kő kiesék a grádicznak felső lépcsőjéből [...] mely kő a fejedelmet alig le nem üté lábáról. Mindazért a preconcepta opinio, mely a fejedelem elméjében megvala, mind pedig a hízelkedőknek szavai elhitetik vala vele, hogy Bethlen Gábor factiójából esett volna le a kő, meg akarván vele a fejedelmet öletni, hogy ő a fejedelemségbe beállhatna. Azért a fejedelemtől igen becstelén és fenyegető szókkal illetteték...”⁴⁴

Bíró Sámuelnél is hangsúlyosak a „hízelkedőknek szavai”, de nála már a „preconcepta opinio” is megjelenik: a fejedelem eleve ilyesmit feltételez Bethlenről, ő maga is így gondolkodik róla. Részezségének ábrázolásával, és illetlen, fenyegető hangnemének leírásával tovább erősíti az említett források által bemutatott féktelenül mulatozó, másokkal nem törődő, öntörvényű fejedelem képét. Ennek alátámasztására számos esetet felsorol: például részegen Horváth Miklós lovászmestert lovakkal tapostatta agyon és lefejeztette Nagy András hajdúkapitányt.⁴⁵ Ezekkel illusztrálja azt, hogy nem egyedi incidensről van szó, a fejedelem gyakran cselekedett kegyetlenül és meggondolatlanul. Újabb példát is hoz Báthory hirtelenségére és féktelenségére: Bethlen Gábor, félvén a fejedelemtől, a Portához fordul, és Báthory németbarátságára hivatkozva segítséget kér a szultántól; levelét azonban elfogja a fejedelem, és egy újabb részeges lakoma alkalmával erőszakosan kérdőre vonja érte, kis híján megöli, de Bethlen végül szerencsésen elmenekül.⁴⁶

⁴⁴ MIKÓ 1941. 155.

⁴⁵ MIKÓ 1941. 155.

⁴⁶ MIKÓ 1941. 156.

Erdély háborúba sodrása

A Géczi András vezette felkelés kapcsán Biró Sámuel leírja, hogy Báthory mindenkit magára haragított Erdélyben: a szászokat, a székelyeket, a katolikusokat és a hajdúkat is. Tyrannus-nak nevezi, akit már senki sem támogat.⁴⁷ Ez tökéletes ellentétben áll a korábban Mikó által ábrázolt teljes társadalmi támogatottsággal. Géczi András követet küld a Portára Hidvégi Nemes Balázs személyében. E követ beszédében (amely akár így is elhangozhatott, de Biró is a „szájába adhatta” a szavakat) felsorolja Báthory Gábor bűneit, köztük azt, hogy Erdélyt önös érdekből, szeszélyes viselkedésével háborúba sodorta:

„... Annakutána prédálásra adván magát, városok, várak, faluk teljességgel kimerítettének minden javakból, nem lévén elégségesek számtalan nagy költségű vendégségeinek elviselésére, az egész haza is fegyverbe borulna miatta. [...] Magyarország részeit, melyek a német császárhoz tartoznak vala, megbolygatá; Lengyelországba tolvajokat küld; Moldovát felprédáltatá; Havasalföldéből a vajdát kiüzé és az országot elégeté, a fényes Porta ellen gyakran fenyegetőző szókat szólt; hazafiai, kik a fényes Portához hűséggel voltak, egy részét megölette, egy részét bújdosásra tette...”⁴⁸

A szerző Szeben elfoglalásáról azt gondolta, hogy Báthory azért fosztotta ki a várost, mert saját pazarló, fényűző életmódját akarta finanszírozni. Ez azonban túlzás, hiszen Báthorynak ennél jóval komolyabb oka volt a szászok kiváltságainak csorbítására, még ha ez hibás lépésnek is bizonyult. Makkai László szerint 1610-ben már csak a szászok voltak a korlátlan fejedelmi hatalom akadályai, így az ő kiváltságaik megtörése lett volna a teljes hatalom kiépítésének utolsó lépése.⁴⁹ A Magyarország „megbolygatásáról” írt rész még tudatosabb csúsztatás, hiszen nem Báthory vezetett hadjáratot a Magyar Királyság ellen, hanem Forgách Zsigmond támadt Erdélyre, Báthory pedig védekezni kényszerült ellene. Báthory havasalföldi és moldvai hadjárata valóban elhibázottnak tekinthető, mivel célja, a lengyel korona megszerzése ekkor nem volt reális; így ez a külpolitikai lépés – akár tudatos tervezés, akár hirtelen felindulás eredményének tekinthető – nem vezethetett sikerre. Ennek Báthory hibás döntésén túl számos oka volt, így például az, hogy a török Porta nem

⁴⁷ MIKÓ 1941. 157.

⁴⁸ MIKÓ 1941. 159.

⁴⁹ BÁRSONY 2009. 18.

nézte jó szemmel az erdélyiek külpolitikai kalandozásait, illetve Forgách Zsigmond és a szászok fellépése is.

Báthory és a nők

Biró Sámuel nem csak a hirtelenséget, meggondolatlanságot és zsarnoki önkényt rója fel Báthorynak, de egy aljas merénylet számító kitervelését is: szerinte Báthory Bethlent az udvarba akarta csalni, hogy ott megölettesse. Ennek kapcsán a fejedelem egy újabb gyengeségét mutatja be: élvhajász életmódját, az asszonyok iránti vágyát:

„... [Bethlen egy szolgájával] találkozik Fejérváratt egy asszony (kit Török Katának hívtanak, kié Hunyad vára vala), ki is azt izeni Bethlen Gábornak, hogy nekie az éjszaka a fejedelem Alvinczen (mivel azon éjszaka vele hált a fejedelem, s Bethlen Gábornak is szerető atyafia vala) nagy hittal megesküdött vala, hogy mihelyt Bethlen Gábort az udvarához kaphatja, mindjárt megöleti, azért semmiképpen udvarhoz ne menne...”⁵⁰

A szerző szerint Báthory tervét egy szeretője – aki mellesleg Hunyad várát birtokolja – árulja el Bethlennek. A fejedelem számos nővel folytatott viszonyt a történetírói munkák egy része szerint is, ebben általában a Bethlen-párti szerzők forrásaira (így Bojti Veres Gáspárra és Keserői Dajka Jánosra) támaszkodnak.⁵¹ E viszonyok azonban egyik szerzőnél sincsenek minden kétséget kizáróan bizonyítva, inkább csak szóbeszéd tárgyát képezik; nem tudni, hogy megalapozottak-e.

Báthory erkölcstelensége és nőekkel való kapcsolata a forrásban még Géczi András követe, Hidvégi Nemes Balázs beszédénél is előkerül:

„... ki minekutána a bátyja, Ecsedi Báthori Istvánnak kincsét eltékozolta volna, az országnak jövedelmét pedig ismét tolvajokra és kurvákra elköltötte volna [...] feleségeket sok uraknak erőszakosan megszeplősíté, sőt maga testvérhugával is gonoszul élt...”⁵²

Itt Báthory Gábornak azt az élvhajász életmódját írja le, amely a korábban említett Bethlen-párti forrásokban is megtalálható, és amelyet a XIX–XX. századi történészek sem vitatnak a fejedelemmel kapcsolatban. „Vitéz, de feslett erkölcsű férfiúról” írnak, akinek „nemes ambícióit

⁵⁰ MIKÓ 1941. 157.

⁵¹ BÁRSONY 2009. 13–15.

⁵² MIKÓ 1941. 159.

elhomályosították a szenvedélyek”, és akinek *„érzéki mámor uralta esztét, szívét”*.⁵³ Az urak feleségeinek elcsábítása – ahogy arról Mikó Ferenc írásának Kendi Istvánról és Kornis Boldizsárról szóló részénél már szó esett – sosem nyert bizonyítást, de tény, hogy a legtöbb forrásban mint köztudott szóbeszéd megjelenik. Az, hogy megtörténtek-e, abból szempontból nem lényeges, hogy ennek a vádnak akár csak a gyanúja is elég volt ahhoz, hogy meggyűlöljék a fejedelmet, akiről – mivel szeszélyes és csapongó volt – ezt bizonyítás nélkül is elhihették. Testvérével való viszonya valószínűleg csak a Bethlen által 1618-ban Báthory Anna ellen lefolytatott per egyik koholt vádja volt, amely a nő elítélését szolgálta, hogy birtokait megszerezhessek.⁵⁴

Bethlen Gábor beszéde

Hidvégi Nemes Balázs beszéde mellett Biró Sámuel egy másik, török előtti felszólalást is idéz, mégpedig Bethlen Gáborét:

*„... íme hirtelen új és szokatlan tyrannisnak neme alatt elnyomattatánk. Mert minekutána Báthori Gábor az én munkám, én tanácsom és vezérlésem által a fejedelemséget elkaphatá, a jó erkölcsét gonoszra, kegyelmességét kegyetlenségre, igazvoltát igaztalanságra, adakozó voltát fősvénységre fordítá. Mert sem Isten, sem ember törvényével nem gondolván legelsőbbben is fő és alacsony rendű embereknek feleségeiket személyválogatás nélkül megparáznítá, leányaiakat elragadoztatá, azokkal gonoszul éle, sőt maga testvérhugának sem kedveze. [...] éjjel nappal iszik, vendégeskedik, paráználkodik. [...] a szászszágnak is, Erdélyországnak legerősebb városát család szín alatt elfoglalta, [...] minden gazdagságtól azon várost megfosztatta...”*⁵⁵

Bethlen ugyanazokat a vádakát sorolja fel, mint Hidvégi Nemes Balázs: feleségek elcsábítása, erkölcstelen életmód, saját hűgával való viszony, Szeben kifosztása. Ám rögtön ezután saját magát igyekszik felmenteni, mondván, hogy mikor ő a fejedelmet hatalomra segítette, Báthory Gábor a hatalomtól teljesen kifordult korábbi önmagából. Ő egy igazságos, jó erkölcsű, kegyes urat segített a fejedelemséghez, aki később e

⁵³ BÁRSONY 2009. 15.

⁵⁴ NAGY 1985. 159.

⁵⁵ MIKÓ 1941. 163.

tulajdonságaiból kivetkőzött. Amennyiben a Biró által leírt beszéd – vagy ahhoz hasonló – elhangzott, úgy érthetővé válik, hogy a Bethlenhez közel álló történetírók miért vallanak ennyire negatívan Báthoryról, ha értesüléseiket nagyrészt a fejedelmüktől szereztek. Az önmagából kiforduló uralkodó képe – *hybris* toposza – azonban nem tűnik túl valószerűnek; sokkal valószínűbb, hogy Báthory viselkedése fejedelemmé választása előtt is szeszélyes és csapongó volt, hatalomhoz jutása csak a lehetőségeit bővítette.

Összegzés

Báthory Gábor személye saját korától napjainkig sokakat foglalkoztatót. Sok történetíró és emlékiró vetette papírra a fejedelem uralkodásának alig pár évét; e források között egymáshoz hasonlóak, de egymástól igen eltérőek is vannak. A fejedelemről alkotott negatív kép a Bethlen Gábor szolgálatában álló szerzők műveiből került át a XIX–XX. század történetíróinak és történészeinek írásaiba, és onnan a köztudatba. Kevesen próbálták meg árnyalni ezt a képet (köztük a tizenhetedik században Szalárdi János, a tizenkilencedikben Szilágyi Sándor, majd a huszadikban Nagy László), de munkásságuk rámutatott arra, hogy nem szabad Báthory Gábort egyszerűen egy féktelen, gonosz zsarnokként látni, hanem meg kell vizsgálni, hogy mi vezetett a fejedelem hibás döntéseihez. A fejedelem magánéletével, erkölcstelenségével kapcsolatban pedig, ha a vádak nem is nélkülöznek minden alapot, mindenképpen számolni kell az-
zal, hogy a források szerzői sokszor szóbeszédre építenek és túloznak. Mikó Ferenc és Biró Sámuel históriájának elemzése is ezzel a tanulsággal szolgált, hiszen a mű két szerzője meglehetősen különböző képet fest a fejedelemről. Mikó Ferenc Bethlen apródjaként, majd titkáraként elég közel volt Báthoryhoz, hogy személyes tapasztalatai alapján ítélje meg őt. Az általa leírt Báthory Gábor – bár utal kegyetlenségére, nőügyeire és mulatozásaira – nem az a féktelen zsarnok, aki más, Bethlenhez közeli szerzők műveiben megjelenik, hanem egy a körülmények és a rossz tanácsadók által befolyásolt meggondolatlan, fiatal uralkodó. További kutatás tárgyát képezheti majd a viszonylag ismert Mikóval ellentétben alig kutatott Biró Sámuel személye és felekezeti kapcsolatrendszere, valamint az, hogy milyen forrásokból dolgozott, és miért írt ennyire elítélően a fejedelemről.

Felhasznált irodalom

Kiadott források

- KAZINCZY 1863 *Illésházy István gr. nádor följegyzései 1592–1603 és Hidvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613, Bíró Sámuel folytatásával.* Közli KAZINCZY Gábor. Eggenberger, Pest, 1863. (Magyar Történeti Emlékek. VII. kötet).
- Keserői Dajka 1994 Keserői Dajka János: Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. In: *Erdély öröksége IV. A fejedelem 1613–1629.* Szerk.: MAKKAI László. Budapest, 1994. (Online: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf9816.pdf letöltve: 2015. január 1.)
- MIKÓ 1941 Mikó Ferenc és Bíró Sámuel históriája Báthori Gáborról. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről III. Tűzpróba 1603–1613.* Szerk.: MAKKAI László, Budapest, 1941. (Online: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf9832.pdf letöltve: 2015. január 1.)

Szakirodalom

- BARTONIEK 1975 BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Budapest, 1975.
- BÁRSONY 2009 BÁRSONY István: Báthory Gábor alakja a történetírásban. In: *Báthory Gábor és kora.* Szerk: PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária–ULRICH Attila. Debrecen, 2009. 11–28. (Online: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/85654/1/file_up_B%C3%A1thory%20G%C3%A1bor%20C%C3%A9s%20kora.pdf letöltve: 2015. január 1.)
- HORN 2009 HORN Ildikó: Báthory Gábor belpolitikája. In: *Báthory Gábor és kora.* Szerk: PAPP Klára–JENEY-TÓTH Annamária–ULRICH Attila. Debrecen, 2009. 133–152.
- KOVÁCS 2002 KOVÁCS Sándor: Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721) főgondnok életéhez. In: *Keresztény Magvető*, (2002) 1. sz. 12–19.

- MAKKAI 1941 *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről III. Tűzpróba 1603–1613.* Szerk.: MAKKAI László. Budapest, 1941. (Online: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1174.pdf letöltve: 2015. január 1.)
- MÉL *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990.* Javított, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: KENYERES Ágnes. (Online: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> letöltve: 2015. január 1.)
- MIKÓ 1867 MIKÓ Imre: *Benkő József élete és munkái.* Pest, 1867.
- NAGY 1982 NAGY László: Imrefffi János a magyar históriában. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86. (1982) 4. sz. 461–472.
- NAGY 1985 NAGY László: *A rossz hírű Báthoryak.* Budapest, 1985.
- SZILÁGYI 1867 SZILÁGYI Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története.* Pest, 1867. (Online: <http://mek.oszk.hu/11400/11465/11465.pdf> letöltve: 2015. január 1.)
- SZINNYEI 1981 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Veszprém, 1981. (Online: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html> letöltve: 2015. január 1.)

The portrayal of Gábor Báthory in the writing of Ferenc Mikó and Sámuel Biró

Gábor Báthory is depicted in the contemporary sources in two totally different ways. One of them shows him as an arrogant cruel tyrant, who knows no human or divine law, like he was a merciless, extravagant lecher, who caused trouble in Transylvania and beyond. The other one, however, says that he was a merciful ruler, who wanted only the best for Transylvania, a brave and dynamic leader - victim of the circumstances. The source from Ferenc Hidvégi Mikó and Sámuel Biró, which is analyzed below, is a great example of this dual portrayal.

The memoir of Ferenc Mikó (1585–1636) fits greatly into the line of the typical propagandistic writings of the 16. century in Transylvania. It describes the political and military events between 1594 and 1612 with the personal experiences of the writer. Its purpose is to justify the innocence of Gábor Bethlen under the principality of Gábor Báthory. Sámuel Biró (1665 – 1721) continues the writing with the two years of 1612 and 1613, his writing focuses less on the events, and more on judging the person of Báthory. Although he was free from the princely pressure of Bethlen and the influence of the propagandistic mainstream, as he lived later than Mikó, he wrote one of the darkest characterizations of Báthory.

In this study I want to find out how these two different representations of the same prince are possible, and what the motivations of the different writers are. For this, I analyze different portions of Mikó's and Biró's writing and take a look at other writers' works. With comparing this writing to other sources I try to show the main elements and contradictions of the representation of Gábor Báthory in the past centuries.

BOJTOS ANITA

Pálosok a XVII. században.¹ A rend XVII. századi történetének kutatása és a rendi prozopográfia forrásai: a névkönyvek

A rekatolizációval foglalkozó hazai kutatás csaknem toposz-szerűen Pázmány Péter működéséhez társítja a magyarországi katolikus megújulás fölívelését. Noha az utóbbi évek kutatásai árnyalták a képet,² a pontosítások még így is elsősorban az egyházmegyei struktúrára, legfeljebb a jezsuita rendre vonatkoznak. Mi a helyzet azonban a XVII. századi Magyarországon működő többi szerzetesrenddel? A XIII. századi remeteközösségekből renddé szerveződött (1308) pálos rend, Első Remete Szent Pál Rendje, az Árpád-kor végétől kezdve az ország három részre szakadásáig (1541) eltelt mintegy háromszáz évben az ország egyik legfontosabb szerzetesrendje volt. A XVI. század közepén a többi rendhez hasonlóan kolostoraik nagyrészt elpusztultak, és csak bő egy évszázaddal később tértek ismét magukhoz. A XVIII. században pedig már a magyar barokk fölvirágzásának tevékeny résztvevői voltak.

¹ A konferencián elhangzott előadás a XVII. századi pálos szerzetesség formáiról szólt „Szerzetesi hivatás a XVII. századi pálos rendben” címmel. A téma földolgozása során azonban számos kérdés fölmerült, ezért az alábbi rövid dolgozatot problémafölvételenek szánom és abban a reményben adom közre, hogy a rend történetére vonatkozó tudományos érdeklődést ösztönzi majd.

² Rámutattak többek között Oláh Miklós szerepére (FAZEKAS 2003.), valamint Forgách Ferenc és Lósy Imre zsinatainak jelentőségére (TUSOR 2002, TUSOR 2003.).

A XVII. századi rendtörténetet érintő hazai historiográfia

A rend története iránti belső érdeklődés már a középkor végén, Gyöngösi Gergely rendfőnöksége alatt megindult, de az általa megírt munka a XVII. század második feléig nem talált méltó folytatóra. A katolikus megújulás hazai fölívelése, valamint a kritikai történetírás születésének előestéje szerencsésen egybeesett, életre hívva a rend történetének retrospektív és egykorú történeti munkáit, így született meg az osztrák *Andreas Eggerer* (Fragmen... Bécs, 1663), majd *Benedikt Leitpold* (Epitome... Bécs, 1680), a XVIII. században pedig *Nicolaus Bengel* (Annalium... Pozsony, 1743) és *Orosz Ferenc* (Synopsis.... Sopron, 1747) átfogó rendtörténeti műve, amit több, helyi jelentőségű történeti munka is kiegészített a XVII–XVIII. században. Az Eggerer-féle történethez *Borkovics Márton* rendfőnök is gyűjtött adatokat, mi több, zágrábi püspökként kiadta a Dráván túli egyházmegyei zsinatok határozatait is. A visszafoglaló háborúkat követően 1750-ben a magyar provinciális utasítására *Gindl Gáspár* összeállította a Rend akkor ismert irattári állomány-jegyzékét, amely lényegében Gyöngösi Inventáriumának XVIII. századi változata lett.³

A modern történettudomány érdeklődése csak lassan fordult a pálos rend története felé. Hazánkban a XIX. század végén *Bakonyvári Ildefonz* iskolatörténeti munkája tért ki a bencés működés előzményeként a pápai pálosokra és gimnáziumalapításukra.⁴ Az első nagyobb, összefoglaló és már tudományos igényességgel készült mű *Kisbán Emil* tollából származik, ez máig az egyetlen átfogó, tudományos igényű magyar rendtörténeti munka.⁵ A XX. századi rendtörténet-írásnak azonban el kell ismernünk egy – még talán ennél is nagyobb jelentőséget érdemlő – produktumot. Az 1970-es években az MTA *Művészettörténeti Kutatócsoportja* összegyűjtötte a magyar rendtartomány még föllelhető közép- és kora újkori anyagát a nagyobb állami közgyűjteményekben, és Gyön-

³ GUZSIK 2003. 19.

⁴ BAKONYVÁRI 1896 (1998).

⁵ KISBÁN 1938. KISBÁN 1940. Kisbán Emil először 1934-ben került kapcsolatba a Renddel, ekkor derült ki számára az is, hogy mindaddig nem született összefoglaló rendtörténeti munka. 1934–1937 között lázasan kutatva a történeti források után 1938-ra megszületett az első átfogó jellegű rendtörténet kézírata, amely 1225–1711-ig dolgozza föl az eseményeket. Két esztendővel később pedig kiegészítette egy második kötetel, amely a XVIII. századot mutatja be (1711–1786).

gyösi két művének adatai alapján kolostorok szerinti bontásban közölték azt. A kolostorokat alfabetikusan rendezték, bevezetésképpen pedig mindegyik elé egy-egy rövid történeti áttekintést rendeztek. A háromkötetes *Documenta Artis Paulinorum* („DAP”, 1975–1978) így a rendtörténet forrásaira vonatkozó irodalom legfontosabb darabja lett, különösen, hogy a Gyöngyösi-anyagot is közzétették benne.⁶ A magyarországi DAP-nak a horvát kolostorokra vonatkozóan lett folytatása: a IV. kötet 2006-ban jelent meg Gyéressy Béla alapján Stanisław Świnziński összeállításában.⁷ Szintén az 1970-es években adott ki *Molnár István* veszprémi kanonok pálos okleveleket és regesztákat.⁸ A rendtörténet-írás súlypontja az 1980-as évek után átkerült az egyes részterületek kutatására. *Török József* a Rend liturgiájának történeti alakulását vizsgálta,⁹ míg *Guzsik Tamás* – Ádám Iván XIX. századi kutatásainak folytatójaként – építészettörténeti adatokkal egészítette ki ismereteinket.¹⁰ 1991-ben *Árva Vince* pálos szerzetes szervezésében sor került egy rendtörténeti konferenciára Budapesten. Az előadások anyagát *Sarbak Gábor* szerkesztette egybe, a *Varia Paulina* sorozat első köteteként, 1994-ben.¹¹ A számos tanulmány mellett nagy erénye a kötetnek, hogy a végén egy válogatott, de széles körű bibliográfiát is közöl.¹²

2006. októberben került sor a PPKE BTK szervezésében egy pálos rendtörténeti konferenciára, amelynek előadásaiból egy magyar és egy német nyelvű kötet is született. A tanulmánykötetből kitűnik, hogy a kutatás jelenlegi csomópontjai a rendtörténet mellett a rendi teológia- és kultusztörténet, az irodalom- könyvészet- és oktatástörténet, valamint a régészet és művészettörténet. E konferenciakötetnek kiegészítése a 2013 végén megjelent *Formularium Maius*, ami az Egyetemi Könyvtár egyik pálos formuláskönyvének kritikai kiadása.¹³

⁶ DAP I–III. (1975, 1976, 1978)

⁷ DAP IV.

⁸ MOLNÁR 1972. és MOLNÁR 1975.

⁹ TÖRÖK 1977.

¹⁰ GUZSIK 2003. 20.

¹¹ SARBAK 1994.

¹² A bibliográfiából és az azóta zajlott kutatásokból egyaránt kiviláglik, hogy a középkori pálosok iránti érdeklődés az irodalomtörténet és történetírás mellett nagyon hangsúlyosan régészeti indíttatású. BELÉNYESI 2007. és F. ROMHÁNYI 2010. Továbbá az említett szerzők mellett – a teljesség igénye nélkül – Lázár Sarolta, Lovász Emese, Benkő Elek és Bencze Zoltán munkáit kell megemlítenünk.

¹³ F. ROMHÁNYI – SARBAK 2013.

A kutatás másik iránya a rokontudományok felől talált a pálos rend történeti szerepének egyes részeire. A két világháború között – elsősorban Bálint Sándor alapján – a néprajztudomány, elsősorban a népi vallásosság-kutatás figyelme a kegyhelyek felé fordult.¹⁴ Minden bizonnyal ennek az irányváltásnak a hatása érzékelhető *Pásztor Lajosnak* a máriavölgyi pálosok kegytemploma köré szerveződő kora újkori búcsújárásról írt dolgozatában is.¹⁵ Őt követően *Barna Gábor*, *Tüskés Gábor* és *Knapp Éva* irodalomtörténeti és néprajzi tanulmányaiban bukkannak föl időről időre pálos adatok a XVII–XVIII. századi laikus vallásosság vizsgálata során. A művészettörténet és népi vallásosság kölcsönhatását az ikonográfián keresztül *Szilárdfy Zoltán* és *Serfőző Szabolcs* munkái ismertetik.¹⁶

A hazai kutatás mellett a határainkon kívüli pálos rendtörténeti kutatások is megerősödtek a XX. század második felére. A külföldi historiográfia legutóbbi összefoglalása Sarbak Gábor tollából származik, aki maga is tevékeny résztvevője a határokon átívelő tudományos kezdeményezéseknek.¹⁷ Rajta kívül a 2007-es konferenciakötetben publikált még *Maria-Elisabeth Brunert* egy áttekintést a németországi és ausztriai rendtörténet modern alakulásáról.¹⁸ A római és németországi kutatásokat *Kaspar Elm*, *Elmar L. Kuhn* és *Lorenz Weinrich* neve fémjelzi, az 1990-es évektől kezdve adnak ki (zömmel a középkortörténetre és a sváb-rajnai rendtartományra vonatkozó) forráskiadványokat, szerveznek konferenciát és írnak tanulmányköteteket vagy monográfiákat a tárgyban. Vizsgálódásuk gyűjtőpontjában a „pozitívista” szemléletű adatgyűjtés mellett a spiritualitás, tágabb értelemben a pálosok lelkiségének történeti fejlődése áll, ide értve a liturgiát is.¹⁹ Németországban a Bodentó mellett *Elmar L. Kuhn* vezetésével egy lokális, de tág horizontú kutatóközpont a délnémet kolostorok kora újkori és újkori levéltári anyagát gyűjtötte, szoros összefonódásban a częstochowai és krakkói lengyel kutatásokkal.²⁰ A fentiekén kívül Horvátország igyekszik még fölzárkózni a nemzetközi élvonalhoz, elsősorban a régészeti kutatásokkal.

¹⁴ BÁLINT 1944 (2009).

¹⁵ PÁSZTOR 1943.

¹⁶ SERFŐZŐ 2010. és SERFŐZŐ 2012.; SZILÁRDFY 2003.

¹⁷ SARBÁK 2003. A fentiekben vázolt helyzetet Sarbak Gábor munkája alapján ismertetem.

¹⁸ BRUNERT 2007.

¹⁹ ŚWIDZIŃSKI 1999.

²⁰ SARBÁK 2003. 117.

Forrásadottságok és hiányosságok a XVI. század második felének és a XVII. század elejének rendtörténetére vonatkozóan

A rend XVII. századi történetével foglalkozó kutatónak mindenekelőtt egy komoly, az egész témára és a feldolgozásra kiterjedő problémával kell szembesülnie: hiányoznak az újjászervezést megelőző évtizedekre vonatkozó feldolgozások, forráskiadások. A rendtörténet középkori szakasza – irodalom-, liturgia- és építészettörténeti, valamint régészeti megközelítéseknek köszönhetően egyaránt – viszonylag alaposan föltárt,²¹ és noha a mohácsi csatát követő forráspusztulás a pálos rendet sem kímélte, a rend középkori történetéről összehasonlíthatatlanul jobb feldolgozásokkal rendelkezünk, mint a későbbi évszázadokról. Gyöngyösi Gergely és kortársai halála után a nem jogi természetű irattermelés gyakorlatilag megszűnt: a magyarországi rendtörténetre és művelődéstörténeti szerepére közvetett forrásokból következtethetünk, feldolgozásokból azonban itt is nagy a hiány.²² Ilyen közvetett forrás a rend liturgiátörténete, amely 1600-ig (a római rítus bevezetéséig) számos sajátosságot őrzött meg, ahogyan erre liturgiátörténeti feldolgozásában *Török József* már 1977-ben rámutatott.²³ További tájékozódási pont a több évtizeden át használt, fent említett formuláskönyv, a *Formularium maius*, amely a

²¹ A pálos rendtörténetnek szentelt önálló kötetek száma – az egyre szaporodó, pálos vonatkozású tanulmányokkal ellentétben – viszonylag kevés.

²² KNAPP 2001. és SARBAK 2003. A külföldi kutatások némileg jobban állnak ezen a téren. Magyarországon kívül a rendtörténet-írásnak három további európai csomópontja van (volt): Németország (Berlin, Boden-tó), működő műhely van Lengyelországban (Częstochowa, Krakó), valamint Horvátországban (Zágráb). SARBAK 2003. 115–117. és KUHN 2007. 67. (7. jegyzet)

²³ TÖRÖK 1977. A rendi liturgia a XIII. századtól kezdve formálódott: fő forrása a középkori esztergomi rítus volt, amit idővel kiegészített az ágostonos kanonokrend liturgiájának hatása (részben a közös regula hatására). A rendi arculat kialakulását követően (XIV. századtól) bekerültek a liturgiába sajátos, már elsősorban a pálosokra jellemző jegyek (főként a szenttisztelet terén), majd a XV. századi római megtelepedésnek köszönhetően a kuriális úzus nyomai is fölfedezhetők. A XVI. század folyamán a domonkos istentiszteleti rendből történtek átvételek. A rendi liturgia további fejlődésének az 1600-as lepleglavai nagykáptalan vetett véget, ahol Bratulich Simon rendfőnök kötelezővé tette a római rítus használatát. TÖRÖK 1977. 186–188.

XVI. század 30-as éveitől a XVII. század első évtizedéig tartó időszakban volt használatban.²⁴

Esettanulmányyszerű példa két pálos kolostor Mohács utáni történetének részleges földolgozása, amely rávilágít a kegyúri család szerepére és a kolostor esetleges túlélési stratégiájára: *Óze Sándor* az örményesi kolostor és a Nádasdy–Kanizsai család kapcsolatával foglalkozott,²⁵ míg *Borián Elréd* a horvátországi pálosok és a Zrínyiek viszonyát érintette irodalomtörténeti munkájában.²⁶ A XVII. századdal foglalkozó kutató következő támpontja azonban – ha a rend történetére nézve fontos, azonban nem a rendtörténet szemüvegén keresztül fölített kérdések szerint megírt szakirodalmat nem soroljuk ide – *Galla Ferenc* munkája a pálos rend konstitúciójának 1643-ra kivitelezett megújításáról. Minthogy a rend klasszikus értelemben vett barokk kori története ezzel az epizóddal veszi kezdetét, a munka hiánypótló jelentőségű.²⁷

A XVII. századi rendtörténet megírásához viszonylag jó források állnak rendelkezésre – igaz, elsősorban azon területekről, ahol a pálos jelenlét Mohács után is folytonos maradt, vagy a rend képes volt visszaszerezni kolostorait és birtokait. A folytonosságot a főprovinciában²⁸ elsősorban a Dráván túli kolostorok, köztük is az egy ideig rendfőnöki székhelyként funkcionáló Lepoglava biztosította, míg Magyarországon az elképesztő mértékű kolostorpusztulás (közel 90%) miatt a XVII. századra csupán Máriavölgy (Thal vagy Mariathal; ma Marianka, Szlovákia)

²⁴ F. ROMHÁNYI – SARBAK 2013. A formuláskönyv nem csupán a jogi szövegek mintájaként izgalmas; ez a kódex őrzi például Gregorius Coelius hitvitázó leveleit is, továbbá Hadnagy Bálint használatában lévő levélformulákat és két későbbi generális perjel, Bratulich Simon és Zaicz János leveleit. A formuláskönyv egyik feldolgozója és kiadója Sarbak Gábor, akinek nevéhez fűződik a XVI. századi Gergely nevű rendtagok, pálos szerzők (Gyöngyösi Gergely, Bánffy Gergely és Gregorius Coelius) világos elkülönítése egymástól. SARBAK 1984. és SARBAK 2010.

²⁵ ÓZE 2007., a hivatkozásaiban további szakirodalommal.

²⁶ BORIÁN 2004., a hivatkozásaiban további szakirodalommal.

²⁷ GALLA 1941. Galla másik fontos pálos vonatkozású munkája, a missziók földolgozása is hamarosan napvilágot lát. (GALLA 2015.)

²⁸ A Magyar Királyság és Horvátország területén működő kolostorok mellett ide tartozott még az osztrák örökös tartományok, valamint Cseh- és Morvaország összes pálos kolostora is. A magyar „rendtartomány” ugyanakkor nem volt a klasszikus értelemben vett provincia, amit tartományfőnök (provinciális) kormányzott, hanem a (középkor folyamán mindig magyar, esetleg horvát származású) rendfőnök közvetlen joghatósága alá tartozott. KÜHN 2007. 87.

és Felsőelefánt (ma Horné Lefantovce, Szlovákia) maradt meg, illetve a század első évtizedeiben visszatértek a szerzetesek Wondorfra (Bondorf vagy Bánfalva; ma Sopronbánfalva városrészként Sopron része), Újhelyre (Sátoraljaújhely) és Terebesre (Tőketerebes; ma Trebišov, Szlovákia) is.²⁹ Az újjászületés első önálló lépése azonban Csáky László kezdeményezése nyomán 1638-ban a pápai monostor fölállítása volt. Nem meglepő, hogy a működő kolostorok egytől egyig a királyi országrészben feküdtek, az esztergomi érsekség, a győri, valamint az egri püspökség területén.

A XVI. század közepétől a XVII. század közepéig, illetve gyakorlatilag a század végéig tartó rendtörténet rettenetes hiányokkal küzd, Magyarországra vonatkozóan szinte semmi sincs feldolgozva, eltekintve azoktól a munkáktól, amelyeknek rendtörténeti vonatkozású mellékszála is van, az elsődleges megközelítésük azonban nem rendtörténeti. Mindenekelőtt egy átfogó rendtörténeti adatbázisra lenne szükség, a viszonylag jól feldolgozott középkori történeti és régészeti anyagra, valamint a DAP-ra támaszkodva.³⁰ A tendenciákat jól érzékelteti Kisbán Emil a rendtörténet ezen szakaszának szentelt másfél fejezetben, közel 60 oldalon,³¹ de a kolostor-szintű feldolgozás, vagy legalább a kolostorok elnéptelenedésére vonatkozó időrendi adatsor sajnos hiányzik. Vélhetőleg nem volna reménytelen vállalkozás: a munka csupán aprólkos és időigényes, cserébe azonban a nagy folyamat egyes részleteinek kikristályosítását ígéri. Megtudhatnánk, hogy hol, mikor, kik és mi módon okozták az egyes kolostorok meggyöngítését vagy vesztét.

Ezen – a XVI–XVII. század fordulójáig tartó – folyamatoknak az ábrázolása kulcsfontosságú lenne a világi társadalommal való viszony (pl. rövid vagy elhúzódó kolostorperek,³² a kolostori tartozékbirtokok

²⁹ A Stassewsky Miklós rendfőnöksége idején zajlott események, levélváltások, generális káptalani ülések határozatai egy 1640-től kb. az 1670-es évek közepéig vezetett, de néhány évre visszamenőleg is adatokat tartalmazó kéziratban maradtak fenn. A kötet elején található egy lista az 1638-ban működő magyarországi pálos kolostorokról, amelyek (a forrás rendjében) a következők: Lepoglava, Remethe, Thall (Máriavölgy), Elefth, Chaturna (Csáktornya), Neostadt (Bécsújhely), Vhell (Sátoraljaújhely), Sueticza (Szvetice), Papa, Bondorff, Ranna. EK Ab 154, Tom. I. 9v–10r.

³⁰ DAP I–III.

³¹ KISBÁN 1938. 162–221.

³² Pl. Sopronbánfalva és Sopron szabad királyi város között egyes kolostori birtokok (középkori) hovatarozása miatt 1640–66 között több hullámban zajlott pereskedés. BÁN 1939. 208–210. A vázsonyi kolostor és a Zichy család között zajló jogi huzavo-

bérbeadása,³³ a kegyúr felekezetváltása,³⁴ a társadalom militarizálódása, a kolostor környéki világi népesség felekezeti és etnikai változásai, valamint a török térfoglalása³⁵) szempontjából. Nem utolsó sorban pedig ahhoz is hozzájárulna, hogy a rendtörténetírás toposzát, miszerint a rend elvilágiasodott, valamint „elzüllött”, árnyalhatná és tisztázhatná; megadva a Galla-féle részletes munkában ábrázolt újjászervezési folyamat hátterét és előzményeit. Itt kaphatna helyet a késő középkori és kora újkor-i szerzetesi eszmény változása is, beleértve a reformációra adott válaszokat.³⁶ Nehezen adatolható, ugyanakkor jelenlegi tudásunk alapján is

na emlékei megtalálhatók a Zichy család levéltárában 1615–1768 között. (A segédlet alapján: MOL P 707. Fasc. 64/B, 1–57.)

³³ A XVI. század első harmadától – még a reformáció tömeges elterjedése előtt – gyakran előfordult, hogy világi vagy egyházi személyek, esetleg testületek jutottak hozzá egy-egy pálos kolostor birtokához. A jelenség nem csupán a pálosokra jellemző: nagyobb monasztikus rendek is jutottak hasonló sorsra a magyar középkor utolsó évtizedeiben. A kolostorok előjárói címének viselése szempontjából értékelte a jelenséget Molnár Antal (MOLNÁR 2006. elsősorban 13–37.). Pálos kolostori birtokok visszaváltásának ügye a századfordulón többször is napirendre került a Szepesi, valamint a bécsi Udvari Kamaránál. A visszaváltások legtöbb esetben pozitív eredménnyel zárultak: nem véletlen, hogy abban a két térségben indult meg a rend visszatelepülése, amelynek kolostorait a bécsi kamarai anyagban megtalálhatjuk, hiszen az anyagi feltételek (újbóli) megteremtése a kolostor és a működés önállóságának záloga, biztosítéka lett. 1603-ban például a zempléni pálos kolostorok birtokainak kiváltása ügyében tárgyal a rend és az udvar (ÖStA AVA, FHKA HFU r. Nr. 78., 1603. június–augusztus, ill. 1605-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan).

³⁴ A kegyúr felekezetváltása legtöbb esetben hatalmaskodáshoz, a kolostor és birtokainak feldúlásához vezetett (pl. Felsőelefánt, Töketerebes). A fentebb említett zempléni javak visszaszerzésének egyik akadálya Perényi Gábor és Dobó Ferenc hatalmaskodása volt. (ÖStA AVA, FHKA HFU r. Nr. 78., 1603–1605.) Ugyanide sorolható Felsőelefánton az Elefánthyak, vagy Töketeremesen a Perényiek felekezetváltása, valamint Serédy Gáspár módszeres kolostorfosztogatása. (Összefoglalással és hivatkozásokkal lásd KISBÁN 1938. 174–187., valamint a DAP vonatkozó részeiben található fontosabb levéltári források és a P szekcióban őrzött családi levéltárak pálos vonatkozású iratai.)

³⁵ A fontosabb hadiutak mentén fekvő kolostorok már az 1526 és 1541 közötti belháborús években elpusztultak, amit fokozott a birtokosok – gyakran egykori kegyurak – hatalmaskodása. A rend főkolostora, Budaszentlőrinc is ebben az időszakban néptelenedett el végleg. Noha az oszmán terjeszkedés már a XIV. század végétől érzékenyen érintette a déli települések szerzeteskolostorait, a valódi csapást mégis az ország szívében 1541/43-tól megszervezett oszmán közigazgatás jelentette, ami véget vetett a hódoltságban fekvő rendházak működésének.

³⁶ Az a tény például, hogy az 1537–1552 között tevékenykedő római perjel, Gregorius Coelius Pannonius egyes munkáit a XVI. század folyamán többször is kiadták, és

kimutatható, hogy szervezeti-anyagi és szellemi kontinuitás egyaránt felfedezhető a késő középkori pálosok és a kora újkori, megújított konstitúciójú szerzetesség között. A rend szervezetének és működésének ismerete szempontjából – itt jegyezzük meg – ugyancsak kiemelkedő jelentőségű lenne a középkori konstitúciók és a kora újkori konstitúciók komparatív elemzése.³⁷

Valamennyivel több forrás maradt fenn a török fennhatóságtól megkímélt horvátok, lengyelek és németek körében, és részben ennek is köszönhető, hogy a XVI–XVII. század földolgozásával előtte járnak a magyarországi kutatásoknak. Már csak a nemzetközi feldolgozás előrehaladása miatt is üdvös lenne pótolni a hazai hiányosságokat. A külföldi rendtörténetészek által megrajzolt képnek éppúgy kiegészítése lenne a korszak magyarországi eseményeinek megírása, mint a hazai rendtörténetírásnak, sőt: voltaképp az itthoni események jelentenék a külföldi feldolgozások eredményeinek igazolását (esetleg korrekcióját) és biztos talajra állítását. A rend 1526 és 1643 közötti történetének megírása hazánkban régi kötelesség és tartozás volna.

Szerzetesek a XVII. századi magyar főprovinciában: névkönyvek

A XVII. századi rendtagok életpályájának megrajzolására alkalmas források közül két fő típust érdemes kiemelni: az Egyetemi Könyvtár (EK) Kézirattárában őrzött kéziratos köteteket és szálas iratokat a rend *működésére vonatkozó* dokumentumok másolatával (levelek, vizitációk,

kéziratban maradt munkáját nem feledve Énekek Éneke-kommentárja 1681-ben Bécsben nyomdába kerülhetett, azt feltételezi, hogy a rend késő középkori története és a XVII. századi rendtörténet eseményei között sűrűbb szövésszerű kapcsolat van, mint ahogyan ezt a forrásadottságok és a Kisbán könyvének megjelenése óta elterjedt szakirodalmi toposzok alapján most tartjuk. Ezt támasztaná alá, hogy Gyöngyösi Gergely és néhány elődje késő középkori adatgyűjtését a rend első, már a kritikai igényesség felé hajló monográfiája, Andreas Eggerer szinte teljesen átvette és beledolgozta 1661-ben megjelent munkájába. A Gyöngyösi-kézirat lezárulta utáni időszakot saját gyűjtései és részben kortárs élményei alapján egészítette ki, így műve tulajdonképpen Gyöngyösi „szerzetestükrének” gondolati folytatásává vált. (Eggerer többek között példás életű pálosokat említ saját egykori novíciustársai közül.)

³⁷ A középkori regulához lásd: BREITENSTEIN 2007. és hivatkozásai, az 1643-as, megújított konstitúciókhoz lásd: GALLA 1941. és ŚWIDZIŃSKI 1970.

összeírások, generális káptalani ülések határozatai, vizsgálatok, stb.), valamint az Országos Levéltárban (OL), EK Kézirattárban és az Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) Kézirattárában egyaránt megtalálható névkönyveket a rendtagok (általában novíciusok) legfontosabb életrajzi adataival. Ezt egészítik ki még az alsóbb szintű igazgatás, valamint a helyi gazdasági élet emlékeit őrző kolostortörténeti források, rendházak szerint rendezve az OL-ban, egyes szerzetesekre vonatkozó elszórt adatokkal.

1643/1646 és 1700/1701, tehát a rend újjászerveződésének lezárulta vagy a wondorfi noviciátus működésének kezdete és a későbbi horvát-osztrák provincia leválása közötti idő magyar(országi) pálosainak életpálya-elemzésére vonatkozóan a névkönyvek minimálisan a következő adatokat tartalmazzák: szerzetesi név és rendi státusz („clericus” vagy „conversus”), szülők neve, származási hely, natio, a rendbe lépés ideje és a jelölt életkora belépéskor, a noviciátus helye, fogadalomtétel ideje (esetleg a filozófiai vagy teológiai tanulmányok helye). A matrikulák közül az első (egyben a további névkönyvek forrása) a *Liber Professorum Fratrum*.³⁸ A kötet elején található címlap és bevezetés alapján 1646-tól vezetik folyamatosan, ebből az évből származik az első bejegyzés is. A forrás belső fölosztása: e hatalmas kötet (kb. 530 lap) a novíciusok rendi neve szerinti alfabetikus rendben közli az egyes személyekre vonatkozó adatokat. A kötetet folyamatosan vezették, a XVIII. század második feléből származnak az utolsó bejegyzések. A szövegek kezdetben kronologikusak, egy oldalon egy név szerepel, de idővel (véltetően helyszűke miatt) az üresen maradt féloldalakat is elkezdtek feltölteni, így például azonos kezdőbetűs személyek akár egy évszázad eltéréssel is kerülhettek egy lapra, egymás után.

A *Liber Professorum Fratrum*nak több egykorú, illetve utólagos másolata van. A legteljesebb: „*Catalogus Paulinorum Ann. 1647–1786 – et Benedictinorum Ann. 1802–1806 in tabellis*”.³⁹ Ez a füzet táblázatosan rendezve tartalmazza az összes névhez tartozó, a *Liber Professorum*ban szereplő alap-adatot 1647 és 1786 között.⁴⁰ Noha a füzet kezdő dátuma 1647,

³⁸ MNL–OL E 153, Acta provinciae 119. doboz, Fasc. 623. 129. kötet. (Nem a kolostorok neve szerint alfabetikusan rendezett anyagban található.)

³⁹ OSzK Fol. Lat. 2024.

⁴⁰ A füzetben szerepel a pálosok anyaga után a bencés rend néhány tagja is, hasonlóan táblázatos formában. E táblázat már szelektál: nem tartalmazza a *Liber Professorum*ba még fölvetett, de a rend kötelékéből utóbb kikerült személyek adatait.

valójában ugyanazokat a rendtagokat veszi sorra, mint a fő forrás, csak míg az utóbbi a rendbe lépés idejét tekinti első dátumnak, addig ez a másolat a fogadalomtétel dátumát rögzíti. Szemben a fő forrással, ez nem a nevek szerint, hanem időrendben hozza a rendtagokat. Két sablontáblázatra bontható, az 1677-es év jelent cezúrát. 1647–77 között az alábbi rovatok szerepelnek: (rendi) név, születési vagy származási hely, fogadalomtétel éve-hónapja-napja. A táblázatba helyenként (az időben előrehaladva egyre gyakrabban) egyéb, kiegészítő adatok is bekerültek, amik megerősítik a Liber Professorumból történt másolást. Ilyen például a belépő életkora a fogadalomtételkor, a halálozás dátuma és helye, esetleg ismertebb személy esetén az életpálya fontosabb vagy legmagasabb állomása(i), mint például generális, provinciális, valamely monostor perjele, stb. A mind gyakoribb kiegészítésekre való tekintettel az 1677-es év neveinél megváltozik a táblázat és kiegészül néhány plusz kategóriával. Az oszlopok élén innentől fogva ezek állnak: név, születési hely, belépés éve-hónapja-napja, életkor a belépéskor, fogadalomtétel éve-hónapja-napja, halálozás dátuma és pontos ideje (hely, év, hónap, nap) – ez utóbbi néha kiegészítve az a la tisztséggel, amit halálakor viselt. Látható, hogy az 1647–1677 közötti években beírt adatok idővel gyakorlattá vált rögzítését vezették bele az új táblázatba: vélhetően azért nem került erre sor korábban, mert a táblázatokat előre megrajzolták, ezért a kiegészítő információkat csak a már meglévő rovatokba tudták beírni. A forrás (figyelembe véve a bencésekre vonatkozó adatok időhatárát) valószínűleg XIX. század eleji, 1806 utáni lehet. Az dátum szerinti rendezési mód arra enged következtetni, hogy a másolónak nem csupán a Liber Professorum állt rendelkezésére, hanem más, korábbi másolatok is, amelyek átláthatóbbak voltak, így a másoló könnyebben kialakíthatta saját táblázatában a kronológiai rendet.

Az Országos Levéltár is őriz egy kivonatot a Liber Professorum adat-sorából a kolostorok szerint rendezett anyagban, Wondorfhoz kapcsolva. Egykorú címe: *Album Novitiatus Wondorffensis unius saculi*.⁴¹ A címkronosztikonból kiderülő évszám szerint összeállításának éve 1745. Viszszamenőleg, 1647-től sorolja a rendtagokat egészen keletkezéséig, pontosabban 1747-ig. A személynevek rendezésének módja megegyezik a Liber Professoruméval: rendi nevek szerinti alfabetikus sorban, ezen belül pedig megközelítőleg időrendben hozza a rendtagokat, táblázatos formában. Rovatai: név, apja neve, kibocsátó egyházmegye vagy születési hely,

⁴¹ MNL–OL E 153, 115. doboz (Wondorf), Fasc. 592. (Memorabilia), IV. kötet

fogadalomtétel éve-hónapja-napja-órája; valamint egy utólagos kiegészítés a rendi státussal, amit rövidített formában a név elé írtak („Cler.” vagy „Conv.”).

Hasonló (rövid, életrajzi) adatsorokkal rendelkezik az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található kéziratot forrás. Egykorú, külön címoldalon szereplő címe: *Liber vitae et mortis, sive Cathalogus Fratrum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae juxta senium emissae Sacrae Professionis actu Vivorum, et fratrum ejusdem Ordinis ab inchoatione hujus libri Mortuorum*.⁴² Összeírója Bedekovich József pálos szerzetes, a rendfőnök titkára. A kötet születésének dátuma ugyan 1721, de visszamenőleg is közöl adatokat. Az adatok rendezése némileg eltér a korábbi másolatoktól, időhatára sincs pontos fedésben a fő forrással és a két (különböző időben keletkezett, de közel egységes szempontrendszerű) másolattal. Az adattár, ahogyan címe is jelzi, két részből áll: első része az élő, pontosabban a fogadalmat tevő rendtagok adatait rögzíti, hasonlóan a fentebb említett másolatokhoz, második része pedig az elhunyt rendtagok adatait hozza. A fogadalmazó személyeket visszamenőleg is fölvette, tehát az 1721-es esztendő megelőző időből is tartalmaz adatokat, igaz, nem nyúl vissza 1646/47-ig. A kezdő dátum 1665, a személyek kronológiai rendben követik egymást, az éppen regnáló rendfőnök neve alá rendezve.⁴³ A táblázat rovatai: név, a fogadalmazó provinciája,⁴⁴ életkora, valamint a fogadalomtétel éve-napja-hónapja. Bedekovichnak vélhetően egy másik forrás is rendelkezésére állhatott, mert a *Liber Professorum* és másolatai nem tüntetik föl a főprovincián kívüli rendtagokat (belépőket), ebben a kötetben azonban a lengyel és sváb rendtartomány újoncai is szerepelnek. Az élő pálosok táblázata az 1768-as évben belépettekkel ér véget. A második nagy egység, az elhunytak jegyzéke – szemben a belépőkkel – nem retrospektív, így a kezdő dátum a címoldalon megjelölt évvel azonos: 1721. Szintén a rendfőnökök nevével jelzett alfejezetek szerint van rendezve, rovatai: név (megszólítással kiegészítve),⁴⁵ az elhunyt életkora és provinciája, a halál helye-éve-napja-hónapja. Az utolsó év, amelyből adatot hoz, 1769.

⁴² EK Ab 155.

⁴³ A rendfőnök ekkor az 1663. május 12-én megválasztott Ivanovich Pál. EK Ab 155, 2r.

⁴⁴ A provincia föltüntetése részben utólagos visszavetítés: a századfordulón bekövetkezett területi igazgatási változások miatt lehetett jelentősége.

⁴⁵ A megszólítások rendjére: BAKONYVÁRI 1896 (1998). 30–34. valamint KISBÁN 1940. 246–263.

Ugyancsak az EK Kézirattárában, a Stassewsky rendfőnökségének kezdetétől (1640) vezetett, rendi kormányzati iratok másolatait és generális káptalani határozatokat tartalmazó kötet végén, a 488. laptól található néhány oldalnyi bejegyzés *Nomina Fratrum demortuorum Ordinis nostri, incipiendo ab eadem electione Capituli Generalis Anni 1640* címmel.⁴⁶ Az összeírás nem táblázatos formában, hanem folyamatosan vezetve sorolja föl az 1640-től kezdve elhunyt rendtagokat. Az 1721-es *Liber vitae et mortis*hoz hasonlóan szerepelnek benne a lengyel és a sváb provincia pálosai is, tehát a gyűjtemény nem korlátozódik a főprovincia tagjaira. Az utolsó bejegyzés az 1675-ös évből származik. A fölvetett adatok: rendi jogállás („Pater”, „Pr.” vagy „Frater”, „Fr.”), név, esetleg valami közelebbi meghatározás, a halál helye, nap-hónap-év. Nincsenek külön fejezetek, a folyamatosan vezetett kézirat belső rendezőelve maga a kronológia, az éveket több esetben kiemelték.

A Pécsi Püspöki Levéltár is őriz egy *Liber vitae et mortis* című névkönyvet a XVIII. század közepéről. Egy névtelen, B kezdőbetűs pálos kezdte el vezetni, a fentiekhez hasonlóan szerepelnek benne a szerzetesek legfontosabb adatai: születési idő, belépés dátuma, fogadalomtétel dátuma, valamint a halálozás helye és ideje. Akárcsak a többi, ezt a jegyzéket is kiegészítették időről időre, így a legkésőbbi dátum (1833) csaknem fél évszázaddal később született, mint ahogy a rendet fölslaztatták.⁴⁷

További, kiegészítő források lehetnek még hasonló (rövid, életrajzi) adatsorokkal az életutakra vonatkozóan pl. a kiadott és kéziratos egyetemi matrikulák (Nagyszombat,⁴⁸ Bécs,⁴⁹ Róma⁵⁰), az egyházmegyei sematizmusok, a korai pálos rendtörténeti munkák, a generális káptalani ülések határozatai (elszórt információk, személyekhez kapcsolódó ügyek, összeírások az egyes rendtartományok kolostorairól, novíciusvizsgálatok, káptalanok jelenléti íve), valamint a wondorfi noviciátusra vonatkozó anyagok, amelyek a kolostortörténet részeként maradtak fenn.

*

⁴⁶ Ab 154, Tom. I. 488r–498r

⁴⁷ A névtárra vonatkozó rövid ismertetést lásd: SUDÁR–SARBAK 2015. 104. (Ugyanitt található a kötet pécsi jelzete is: Pécsi Püspöki Levéltár, Kéziratos kötetek gyűjteménye, 92/c.)

⁴⁸ KÁDÁR–KISS–PÓKA 2011.

⁴⁹ KISSNÉ 2004.

⁵⁰ BITSKEY 1996. valamint kifejezetten a pálosokra vonatkozóan: BITSKEY 1994.

1646/1647 és 1700/1701 között a rendbe lépők száma kb. 350 fő. A novíciusok évenkénti létszámalakulásából látható, hogy a konstitúciók megújítását követően egy nagyon dinamikus erősödés, fölfelé ívelés kezdődött, és ez gyakorlatilag a XVIII. század közepéig-végéig, tehát közel az abolícióig töretlen maradt. A tendenciában visszaesést csak a XVII–XVIII. század fordulója jelent, ennek elsősorban két oka van, egy köztörténeti és egy rendi-rendtörténeti. A köztörténeti ok Magyarországot tekintve nyilván a visszafoglaló háború vége utáni vérvesztés, a közigazgatási és egyházi igazgatási kísérletezések sora (és annak minden következménye); valamint az a tény, hogy mindez természetes politikai kifutás nélkül gyakorlatilag a Rákóczi-szabadságharc kitörésébe torlott. A szabadságharc gócpontjai, az Északnyugat-Dunántúl, valamint Felső-Magyarország a pálos rend magyarországi térbeli elhelyezkedésének két leghangsúlyosabb térségével esett egybe, a háborúskodás eredményei tehát közvetlen közlőről és nagymértékben érintették a rendet. A létszámgyarapodás megtorpanásának másik oka a rend századfordulós történetében keresendő, fentebb már utaltunk rá. A XVII. század utolsó évtizedében a Magyar Királyság határain kívül eső, de a főprovinciához tartozó területek kolostorai törekedtek az anyaprovinciától történő elszakadásra. A magyartól különálló horvát-osztrák tartomány megszervezésére 1700/1701-ben került sor, amikor Róma jóváhagyta a különválást, majd egy évtizeddel később további két, egy osztrák és egy horvát provinciára oszlottak.⁵¹ Ez a két esemény együttesen formálhatta annak az 1717-es generális káptalani bejegyzésnek a szellemi háttérét, amelyben a rendi vezetés „nemzetiségre” való tekintet nélkül „egyazon Magyarországnak és rendnek fiaiként” tekint saját tagjaira.⁵²

A névkönyvek előzetes áttekintéséből is látszik, hogy a XVII–XVIII. században a rendtagok száma egyenletes növekedést mutat. Legtöbbször a királyi Magyarország valamely – többé-kevésbé – épen maradt egyházmegyéjéből érkeztek (esztergomi, győri, egri), és átlagosan 20 éves koruk körül jelentkeztek a rendbe, ahol a noviciátus évének elteltével megkezdtek filozófiai és teológiai tanulmányaikat. 1643-ig nem volt szabályozva a noviciátus helyszíne, a gyakorlat szerint minden újonc a hozzá

⁵¹ KISBÁN 1938. 301–306.

⁵² PFK Kt. 118 D 24, Acta Provinciae Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae ab anno 1701 ad annum 1726., 653. p. (A kiemelések alapján a kötetet Bakonyvári Ildefonz és Gyéressy B. Ágoston is fölhasználta kutatásaihoz.)

legközelebb eső, működő kolostorban jelentkezett, ahol egy esztendőn át együtt élt majdani rendtársaival. A konstitúciók megújítása után Róma, pontosabban a Hitterjesztési Kongregáció és annak nevében Francesco Ingoli nyomására Wondorfot, a Sopronhoz közel eső Bánfalva falu pálos templomát és kolostorát jelölte ki a noviciátus számára. Ezzel párhuzamosan azonban Lepoglaván és Bécsújhelyen is fölbukkantak újoncok, noha a központosítás idővel sikerrel járt.⁵³ Egyetemi tanulmányait a magyarországi egyházmegyes papsághoz hasonlóan a nagyszombati egyetemen, Bécsben és Rómában végezhették, a rend elitjévé pedig, ahogyan erre Bitskey István rámutatott, a Rómát járt rendtagok váltak.⁵⁴ A névtárak elemzése, életpályák megrajzolása reményeim szerint rávilágíthat majd a rendtörténet és a magyar társadalomtörténet metszéspontjaira és összefonódására, valamint a pálos rend magyar katolicizmuson belüli helyzetére.

⁵³ GALLA 1941. 198–204.

⁵⁴ BITSKEY 1996. 81.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

- EK Ab Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Historia ecclesiastica [Egyháztörténelem, Szerzetek] – *Paulini* (Ab 149–209)
 Ab 154 Tom. I. Inchoantur Acta Ordinis sub Generalatu Reverendissimi P. F. Nicolai Staszewsky canonice in Capitulo Generali electi Anno 1640. [Articuli facti in Capitulo Generali Anno 1638, de quibus supra sit mentio in praecedentibus. Anno 1638. die 28. Maii.], 1640 [1638]–1674.
- MNL-OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 MNL-OL E 153 A Magyar Kamara Archívuma, *Acta Paulinorum*
 MNL-OL P 707 Zichy család levéltára
- OSzK Fol. Lat. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Latin nyelvű kötetes kéziratok
- ÖStA, AVA, FHKA, HFU Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn
- PFK Kt. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kézirattár

Kiadott források és adattárak

- DAP I–III. *Documenta artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai I–III.* Az anyagot gyűjtötte GYÉRESSY Béla, sajtó alárendezte ifj. ENTZ Géza, HENSZLMANN Lilla, SÁRMÁNY Ilona, TÓTH Melinda, a bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: HERVAY Ferenc. Budapest, 1975, 1976, 1978. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai X, XIII, XIV.)
- DAP IV. *Dokumenta [!] Artis Paulinorum. Liber IV.* Zusammen gestellt von Gyéressy Béla (P. Augustinus O.S.P.P.E.), Hrsg. von Stanisław ŚWINZIŃSKI Coesfeld, 2006. (Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae II. Fontes Bd. IV.)

- F. ROMHÁNYI–SARBAK 2013 *Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite. Textedition des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest). Mit einem Anhang: Fragmentum formularum Strigoniense Paulinorum.* Hrsg. von F. ROMHÁNYI, Beatrix – SARBAK, Gábor. Budapest, 2013. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 4/3.)
- GUZSIK 2003 GUZSIK Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon.* Budapest, 2003.
- KÁDÁR-KISS-PÓKA 2011 KÁDÁR Zsófia – KISS Beáta – PÓKA Ágnes: *A nagyszombati egyetem teológiai karának hallgatósága 1635–1773.* Budapest, 2011. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 26. Varia Theologica 3.)
- KISSNÉ 2004 KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789.* Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.)
- MOLNÁR 1972 MOLNÁR István: *A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Veszprém megyei regesztái.* In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.* 11. sz. (1972) 301–312.
- MOLNÁR 1975 MOLNÁR István: *A magyarországi pálosok „Zöld kódex”-ének Somogy megyei regesztái.* In: *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2. (1975) 217–233.
- ŚWIDZIŃSKI 1970 *Constitutio Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae iuxta textum ante annum 1643 conscriptum. Historia – textus – sententia.* Vorgelegt von ŚWIDZIŃSKI, Stanislaus. Bonn, 1970.

Szakirodalom

- BAKONYVÁRI 1896 (1998) BAKONYVÁRI Ildefonz: *A pápai kath. gymnasium története a pálosok idejében.* Pápán, 1896. (reprint: Uő: *A pápai katolikus gimnázium története a pálosok és a bencések idejében 1638–1898.* Pápa, 1998.)
- BÁLINT 1944 (2009) BÁLINT Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből.* Veritas, é. n. (1944). reprint Budapest, 2009.

- BÁN 1939 BÁN János: *Sopron újkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából IV. szám 2. rész)
- BELÉNYESI 2007 BELÉNYESI Károly: *Pálos kolostorok az Abaúji-hegységen*. Miskolc, 2004. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 3.)
- BORIÁN 2004 BORIÁN Előd: *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*. Pannonhalma, 2004. (Pannonhalmi Füzetek 50.)
- BREITENSTEIN 2007 BREITENSTEIN, Mirko: Liber, qui dicitur informacio religiosi. Augsburgi Dávid Formula novitiorumának ismeretlen változata a grünwaldi pálos kolostorból. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk.: ÖZE Sándor közreműködésével SARBAK Gábor. Budapest, Szent István Társulat, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti Konferenciák 4/1.) 305–312.
- BRUNERT 2007 BRUNERT, Maria-Elisabeth: A pálos rendtörténet és kutatása. Áttekintés német szemmel. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk.: ÖZE Sándor közreműködésével SARBAK Gábor. Budapest, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti Konferenciák 4/1.) 23–39.
- F. ROMHÁNYI 2010 F. ROMHÁNYI Beatrix: *A lelkiek földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Budapest, 2010.
- FAZEKAS 2003 FAZEKAS István: Oláh Miklós reformtörekvései az esztergomi egyházmegyében. In: *Történelmi Szemle* 45. (2003) 1–2. sz. 139–153.
- GALLA 1941 GALLA Ferenc: A pálosrend reformálása a XVII. században. In: *Regnum egyháztörténeti évkönyv* (1941), 123–222.
- GALLA 2015 GALLA Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte: FAZEKAS István. Budapest–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I., Vol. 11.)
- KISBÁN 1938 KISBÁN Emil: *A magyar Pálosrend története I. (1225–1711)*. Budapest, 1938.
- KISBÁN 1940 KISBÁN Emil: *A magyar Pálosrend története II. (1711–1786)*. Budapest, 1940.

- KNAPP 2001 *Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens.* Hrsg. von Kaspar ELM in Verbindung mit Dieter R. BAUER, Elmar L KUHN, Gábor SARBAK und Lorenz WEINRICH. Berlin, 2000. 333 l. (Berliner Historische Studien, Bd. 32., Ordensstudien 14.). Ism: KNAPP Éva. Magyar Könyvszemle 117. (2001) 264–267.
- KUHN 2007 KUHN, Elmar L.: A pálosok osztrák rendtartománya. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* Szerk.: ŐZE Sándor közreműködésével SARBAK Gábor. Budapest, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti Konferenciák 4/1.) 66–106.
- MOLNÁR 2006 MOLNÁR Antal: *A bátai apátság és népei a török korban.* Budapest, 2006. (METEM Könyvek 56.)
- ŐZE 2007 ŐZE Sándor: Nádasdy Tamás nádor és az örményesi pálos kolostor. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* Szerk.: ŐZE Sándor közreműködésével SARBAK Gábor. Budapest, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti Konferenciák 4/1.) 176–188.
- ŐZE–SARBAK 2007 *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* ŐZE Sándor közreműködésével szerkesztette SARBAK Gábor. Budapest, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/1)
- PÁSZTOR 1943 PÁSZTOR Lajos: A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században. In: *Regnum egyháztörténeti évkönyv V.* (1942–1943) 563–600.
- SARBAK 1984 SARBAK Gábor: Gyöngyösi Gergely biográfiájához. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 88. (1984) 44–52.
- SARBAK 1994 *Pálos rendtörténeti tanulmányok.* Szerk. SARBAK Gábor. 1994. (Varia Paulina I.)
- SARBAK 2003 SARBAK Gábor: Kitekintés a külföldi pálos rendtörténeti kutatásokra. In: *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére.* Budapest, 2003. 113–117.

- SARBAK 2010 SARBAK Gábor: Gyöngyösi Gergely, 1472–1531. Correctio correctionis. In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. CSÖRSZ RUMEN István. Budapest, 2010. 115–122. (online: <http://real.mtak.hu> letöltve: 2015. március 2.)
- SERFŐZŐ 2010 SERFŐZŐ Szabolcs: A zarándokhelyek szerepe a Habsburg-dinasztia reprezentációjában a 17–18. században. In: *Századok* 144. (2010). 5. sz. 1183–1223.
- SERFŐZŐ 2012 SERFŐZŐ Szabolcs: *A sasvári pálos kegyhely története. A zarándoktemplom kialakítása és kegyszobrának kultusza a 18. században*. Budapest, 2012.
- SUDÁR–SARBAK 2015 *Pálosaink, a fehér barátok. A Magyar Pálos Rend és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása 2014–2015.* A kiállítást rendezte, a katalógust írta és szerkesztette: SUDÁR Annamária és SARBAK Gábor. [Budapest–Pécs], 2015.
- ŚWIDZIŃSKI 1999 *Beiträge zur Spiritualität des Paulinermönchtums.* Stanisław ŚWIDZIŃSKI (Hg.), Friedrichschafen, Collectio Paulina im Kreisarchiw Bodenseekreis, 1999. (Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae 2/4.)
- SZILÁRDFY 2003 SZILÁRDFY Zoltán: *Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Budapest, 2003.
- TÖRÖK 1977 TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Budapest, 1977. (Lelkipásztorkodástan és liturgika XII.)
- TUSOR 2002 TUSOR Péter: A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században (problémák és fordulópontok). In: *Századok* 136. (2002) 3. sz. 527–545.
- TUSOR 2003 TUSOR Péter: Lósy Imre. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: BEKE Margit. Budapest, 2003. 291–296.

The Pauline Fathers in the 17th century. Important sources of the history of the Order of Saint Paul the First Hermit

The Order of Saint Paul the First Hermit was founded in Hungary in the 13th century. The cloisters of the Order – similarly to those of other orders - were abandoned in the 14th century because of the Turkish conquest. However, the Order managed to recover, and for the 18th century it had a thriving Catholic baroque culture. To see the process that led to the re-strengthening, we should take a look at the persons of the members of the Order: this overview examines the collective sources (registers and tabular listings) concerning the Pauline Fathers of the early-modern period.

NAGY JÁNOS

A rendi ellenzék és a kormánypárt az alsótáblán az 1751. évi országgyűlésen – Vázlat a vármegyei követek csoportjának elemzéséhez

Az országgyűlés-történeti szakirodalom az uralkodó és a rendek közötti ellentétek kiéleződéséről ír az 1751. évi országgyűlés kapcsán. Ennek az országgyűlésnek a napirendjét most már tisztán a kormányzati adóemelés (az évi 2,5 millió forintos adóösszeg 1,2 millióval való megemlése) és a rendi kiváltságok védelme töltötte ki. Nem volt ez mindig így: az 1728–29. évi diétán még lángra kaptak a felekezeti ellentétek, noha 1715 óta a vallási kérdést az országgyűlés nem tárgyalhatta. Ezen az országgyűlésen egyébként inkább a kormányzat által követelt adóreform elhárítása foglalkoztatta a rendi tábor. Az 1741. évi diéta sokkal inkább a „*vitam et sanguinem*” hangulat uralta, vagyis a rendek és az uralkodó háborús összefogása jegyében zajlott. E közben 1728–29-től kezdődően megfigyelhető egy társadalomtörténeti váltás a rendi politikában: a diétai ellenzék élére a – a főpapság- és főnemesség helyére – egyre inkább a vármegyei követek által az alsótáblán képviselt jómódú középbirtokos nemesség, vagyis a *bene possessionati* került.¹ A korábbi szerzők azonban eddig kevés figyelmet szenteltek a politika társadalomtörténeti vetületének, vagyis az országgyűlési szereplők rekrutációjának, illetve pályáíveinek. Vázlatos áttekintésemben nem egy lezárt kutatás végeredményeit kívánom közreadni, hanem az eddigi szakirodalmi és forráskutatási eredményeket összefoglalva néhány újabb vizsgálati szempontot szeretnék felvetni. A tanulmányban papírra vetett feltételezéseket

¹ SZIJÁRTÓ 2005. 401–403.

remélhetően újabb forráskutatások cáfolhatják vagy erősíthetik meg a későbbiekben.

Írásomban a vármegyei követek csoportjának vizsgálatán keresztül arra keresem a választ, hogy mi okozhatta a rendek és az uralkodó 1741-ben még oly békésnek látszó viszonyának elmergesedését 1751-ben? Milyen mértékben volt jellemző, hogy a vármegyei pozíciót viselő országgyűlési követek a központi kormányhatóságok hivatalnokai lettek vagy országos bírósági ülnöki kinevezést nyertek el? A királyi kegyvel kitüntettek az ország mely régióiból verbuválódtak? Kik voltak, kik lehettek a hangadók, akik kiváltak a diéta „néma többségéből” és politikai véleményformálóként jelentek meg? Rögzíthetőek-e a források alapján a diéta alatti pártváltozások és megfoghatóak-e hosszú időtartamban jellemző vonások a vármegyék politikai magatartását tekintve? Végül a prozopográfiai elemzésen túl két országgyűlési ellenzéki vezérszónokhoz (Okolicsányi János Zemplén megyei, Csúzy Gáspár Veszprém megyei) kapcsolódó esettanulmánnyal zárnám dolgozatomat. Mindkettő arra tesz kísérletet, hogy az 1751-re kimerevített madártávlatú „pillanatképet” közelítse egyfelől egy XVIII. századi családtörténet, az Okolicsányiak regionális-társadalmi kapcsolat-rendszerének feltárása felé, másfelől Csúzy Gáspár, „kivételesen normális” egyéni politikai-közületi pályafutását tekintve át család- és birtoktörténeti keretekben.² Feltételezem, hogy a két kiragadott példa talán két társadalmi-politikai magatartástípust mintáz, amely alkalmazható lehet a megyei követek csoportjának vizsgálatakor. Témám tárgyalása során – a hely, család- és megyetörténeti irodalmon kívül – nagyban támaszkodtam országgyűlési naplókra, a Királyi Könyvek bejegyzéseire, kérvényekre, kiadatlan országgyűlési gúnyversekre (pasquillusokra), családi levéltári missilisekre, illetve genealógiákra is.

² Írásom ezen része nem kíván mikrotörténelmi tanulmány lenni, csupán a mikrotörténelem kérdésfelvetéseit és fogalmait (részben) felhasználó esettanulmány. Az olasz mikrotörténelemben általánosan használt fogalomra: SZIJÁRTÓ 2014. 53. A kivételesen normális fogalmának háromféle értelmezése létezik: egyfelől, amikor egy marginális eset egy rejtett valóságot tár fel, másfelől akkor, ha bizonyos normák áthágása észlelhető a forrásokban, harmadrészt az, hogy a különleges esetről nagyobb mennyiségű forrás állhat rendelkezésre, mint egy normának megfelelő személy vagy társadalmi csoport esetén.

A vármegyei követek csoportjának jellemzői

Az 1751. évi országgyűlésen kibontakozott konfliktus gyökereit újabban társadalomtörténeti okokkal próbálta magyarázni a szakirodalom. Ember Győző narratívája szerint ezen az országgyűlésen továbbra is a főnemesség játszotta a vezető szerepet, noha a köznemességnek már-már sikerült felbomlasztania az országgyűlés rendjét, de a felsőtábla ezt végül megakadályozta.³ Ennél differenciáltabban fogalmazott ifj. Barta János. Szerinte az udvar és a rendek közötti 1751-es konfliktus egyik fő oka a régi főnemesi elit kihalása és az ezt követő politikai generációváltást volt. A szatmári béke (1711) után vezető pozícióba kerülő politikusok a magyar rendi politika formálójaként mindig kompromisszumkészek voltak az udvarral szemben. Ez a réteg a hazai nemesi társadalomban is elég nagy tekintéllyel és jó kapcsolatokkal rendelkezett ahhoz, hogy akaratát elfogadtassa Béccsel. A régi generáció az 1740-es években kihalt, az új nemzedék egyedül Bécsnek köszönhette felemelkedését, egy részük életét a császárvárosban élte le, így kisebb volt a befolyása a nemesi közvéleményre – teszem hozzá az alsótáblára – is.⁴ A politikai szakadás kezdetét e szerint az elmélet szerint a főnemesség és a köznemesség között mindenképpen ez az országgyűlés jelentette a XVIII. században. A kortárs résztvevő, Festetics Pál is hasonlóan vélekedett az országgyűlés alsótáblájának 'korfájáról' és a szereplők politikai tapasztalatlanságáról, mint az utókor. 1751. április 24-i levelében beszámolt arról, hogy a királyi *propositiók* felolvasását az alsótáblán ülő követek remegve, „*halványodásokkal*” és némán fogadták. Az országgyűlési résztvevők magatartását a levélíró közéleti tapasztalatlanságukkal magyarázza, mivel szerinte az „*emberek* [értsd: az országgyűlési résztvevők] *noviciusok s- az Iudiciumban gyöngébbek, hogy sem az opinio volt erántok*”.⁵

³ EMBER 1989. 426.

⁴ BARTA 2000. 182–186. A régi nemzedék tagjai közül Károlyi Sándor 1743-ban, Esterházy Imre primás 1745-ben, Esterházy József országbíró 1748-ban, Pálffy János nádor 1751-ben hunyt el. Az új nemzedék képviselői Grassalkovich Antal személynök, majd 1748-tól kamaraelnök, Batthyány Lajos 1751-től volt nádor.

⁵ MNL OL P 243. Festetics Pál Festetics Kristófhhoz, Pozsony, 1751. április 24. 10. fol. A státusok hangulata az 1,2 milliós adóemelés miatt válhatott paprikássá: „*az propositiók remegve tétettek, s- halványodásokkal, mind eddig közülünk egy sem szóllott*”.

A résztvevők politikai tapasztalatlanságát tehát mind a kortárs, mind az utókor véleménye is kiemeli. Ha az országos politikai-közeleti tapasztalatot a vármegyei középirtokos nemesség szintjén egyenlőnek vesszük a diétai szerepléssel, akkor – az országgyűlési naplókából származó adatbázis alapján – megállapíthatjuk, hogy az 1751. évi diéta követői közül kik vettek részt korábban országgyűlésen, illetve – adómegajánló céllal összehívott – országos *conkursuson*.⁶ Arra keresem a választ, hogy a diétai szereplők milyen arányban rendelkeztek országgyűlési tapasztalattal. Vizsgálatomat – az ekkor már alsó táblai hangadóként kezelt – vármegyei követek csoportjára terjeszttem ki. 1751-ben a megjelent 43 vármegye 86 fővel képviseltette magát a diétán.⁷ Az 1751 előtt országgyűlési és *conkursusi* követséget vállaltak száma 31 fő, vagyis az összes résztvevő 36 %-a, de a 43 vármegye átlagban két-két követ között nagy valószínűséggel (72%) legalább az egyik követnek volt valamilyen korábbi országgyűlési tapasztalata. A korábbi országos politikai múlttal rendelkező személyek nagy része (28 fő) az 1741. évi diétán vagy egy-egy vármegye képviselőjében vagy – kisebb eséllyel – távollévő főrend alsó táblai követeként jelent meg a diétán. 9 fő volt, aki az előbb említett országgyűlésen kívül az 1734., 1735. és az 1737. évi adómegajánló *conkursus* valamelyikén is megjelent.⁸ Az 1751. évi diéta megyei követői közül valamelyik

⁶ A tanulmányban felhasznált, országgyűlési szerepvállalásra vonatkozó adataim az 18. századi országgyűléseket vizsgáló, korábban az ELTE BTK-án működő Diéta kutatócsoport adatbázisából származnak. Ezen információkra a továbbiakban külön nem hivatkozom, csak ha ettől eltérő forrás alapján dolgoztam. Az 1737. évi *conkursus* résztvevőinek névsora hiányzik a Diéta adatbázisból, ezt még felhasználtam a feldolgozáskor: OGYK, Gyurikovics-gyűjtemény, 700.480. Acta Concursus Anni 1737. 7-9. Az 1734. és 1735. évi *conkursuson* résztvevett követek névsorát az egykor Lotharingiai Ferenc helytartó tulajdonában lévő naplói alapján állítottam össze: ÖStA HHStA, Ungarische Akten, Comititalia (1730–1752) Konvolut A., Fasc. 407. Diarium concursus Incyti Regni Hungariae... pro 22. a mensis Martii Anni 1734 indicti et promulgati (2. f.) és Diarium concursus Incyti Regni Hungarico ratione... pro die 14. mensis Martii 1735 indicti et promulgati (3. f.).

⁷ Pozsony megye helyettes követként harmadiknak küldte ki Balogh Lászlót, addig Csanád és Csongrád megye egyik követé ugyanaz a személy Marsovszky György jegyző volt. Valószínűleg névazonosság áll fenn Turóc és Pest vármegye esetén, mivel mindkét vármegyét egy Beniczky István nevű követ képviselte a diétán. A micsinyei és beniczei Beniczky család családfáján ugyanebben az időben több azonos keresztnévű személy szerepel, így az azonosítás még akadályokba ütközik.

⁸ Mindhárom vizsgált *concurson* jelent volt Szuhányi Márton, Szatmár megye követe. Két *conkursuson* colt jelen Beniczky István, Gosztonyi István, Perczel József.

korábbi és/vagy a vizsgált országgyűlésen távollévő főrendet (is) képviselt 22 fő (25,58%).⁹ A diéta legtapasztaltabb követei azok a személyek voltak, akik az 1722–23., illetve 1728–29. évi diétán is ott ültek, többnyire, mint pályájuk elején álló távollévő követek: ők a csoport nagyjából egytizedét jelentették (összesen 9 fő).¹⁰

Valójában azonban a forrásadottságok miatt a rendi tábor egyes személyeinek véleményét név szerint általában nem ismerjük, sokkal inkább volt szerepe néhány vezérszónoknak, a többiek – némi túlzással – a diéta néma többségébe tartoztak bele.¹¹ Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lett volna egyes politikai kérdésekben a vármegyétől kapott utasításuk alapján álláspontjuk vagy véleményük, de ezt a nyilvános politikai vitákon nem hallatták vagy felszólalásaik a diétai naplókban nem őrződtek meg. Jó példa erre Baranya vármegye követeinek esete, akiket küldöik arra utasítottak, hogy a dunai vármegyékkel együttműködve a megyére eső adóösszeg növelését akadályozzák meg, ám a naplóból nem derül ki egyértelműen, hogy nyilvánosan felszólaltak-e. E helyett azonban – több vármegye esetében is – a háttérben való érdekérvényesítést, vagyis többnyire főispánjuk kapcsolatrendszerét hívták segítségül az adóösszeg csökkentése érdekében.¹²

A szakirodalomban fölmerülő további állítás, hogy a jómódú közép-birtokos nemesség csak kisebb részének sikerült – feladva rendi ellenzé-kiségét vagy a hivataltól való idegenkedését – átlépni az országos szintű

A többiek csak az 1737. évi gyűlésen jelentek meg (Bossányi Ferenc, Klósz Máttyás, Rötth Sándor, Szentiványi Ferenc).

⁹ Ez valamivel magasabb arány, mint amit Vámos András kutatásai az 1708 és 1765 közötti diéták távollévő főrendjeinek követeiről kimutatott: a század első kétharmadában a távollévő követek 14,5 %-a lépett megyei szolgálatba vagy vállalt követi megbízást: VÁMOS 2014. 274.

¹⁰ Számos hibaforrást jelent a prozopográfiai kutatás során a névazonosság kérdése: ugyanazokat vagy más személyeket (fiúági rokon vagy leszármazott) takarnak-e az azonos vezeték és keresztnévűek. Az 1722–23. évi diétán (is) megjelentek: Balogh László, Beniczky István, Farkas Gábor, Gosztonyi István, Szentiványi Ferenc, az 1728–29. évek: Rötth Sándor, Bossányi Imre, Mérey Zsigmond, Sedlmayer István.

¹¹ A jelenségre: SZIJÁRTÓ 2009. 93. l.

¹² MNL BML IV.1.a. Baranya vármegye közgyűlési jegyzőkönyve (1750–1753) 192. l. 1751. június 26; MNL KMEL IV.1.b./1. Esztergom vármegye levéltára. Esztergom vármegye közgyűlési iratai. 36–37. ff. Esztergom, 1751. augusztus 6. Esztergom vármegye rendjei köszöntőlevelének fogalmazványa Csáky Miklós érsekhez; MNL OL P 398. 154. doboz. 69365. Szatmárnémeti, 1751. november 15. Szatmár vármegye Károlyi Ferenc gróf főispánhoz az adóösszezből származó hátralékok és más ügyekben.

központi hivatalokba.¹³ A személyi életrajzi adatok összeállítása után kiderült, hogy az 1751. évi diétán ülő 86 vármegyei követ közül 24 vagyis a jelenlévők 27,90%-a jutott a későbbiekben bizonyíthatóan valamilyen felsőbb központi hivatalba vagy a kormányzattól függő magasabb pozícióba. (Itt csak a legmagasabb elért tisztséget fogom alapul venni.) Az így elkülönülő csoport tagjainak nagy része országos-kerületi bíróságokra (15 fő) került: közülük heten a Királyi Tábla nemesi/királyi/érseki ülnöke, egy-egy fő alnádori, illetve alországbírói, hárman hétszemélynöki kinevezést is nyertek a későbbiekben.¹⁴ Hárman a kerületi ítélőtáblák ülnökeiként működtek.¹⁵ A második legnépesebb hivatalnoki réteget a Helytartótanács tanácsosai alkották: ők heten voltak.¹⁶ A gazdasági-pénzügyi adminisztrációba három fő került, közülük ketten helytartótanácsosok (is) voltak. Festetics Pál a – kancelláriai referensséget követően – a Magyar Kamara alelnöke és helytartótanácsos (egy időben), szendrői Török József – helytartótanácsi tanácsosi munkálkodása után – szepesi kamarai igazgató, addig az abaúji Tiszta Pál a szepesi kamarai adminisztráció tanácsosa lett. 1751-ben három megye esetében fordult elő, hogy egy-egy központi kormányhatóság tisztviselőjét választották meg vármegyei követé (Hont, Sáros, Szatmár vármegyékben).¹⁷ A század első felében ez még gyakori jelenség volt, de csökkenő mértékben a korszak végéig elvéve akadt példa arra, hogy központi kormányhatósági tisztviselők megyei követséget is vállaltak:¹⁸ a tapasztaltak alapján elmondható,

¹³ Vörös 1989. 687.

¹⁴ Legmagasabb hivatali tisztségük szerint királyi táblai ülnökök voltak: Batta Pál, Beniczky István, Biró János, Dőry Ádám, Majláth József, Mérey Zsigmond, Nedeczky Ferenc, Bossányi Imre alországbírói, Sallér István alnádori kinevezést kapott. Pászthory László, Péchy Gábor és Sággy Mihály hétszemélynök lett.

¹⁵ Adelffy Antal, Lehoczky Dániel, Huszty István.

¹⁶ A helytartótanácsosok voltak/ lettek: Balogh László, Csiba János, Festetics Pál, Gosztonyi István, Plettrich László, Szuhányi Márton (1733-tól hivatalban).

¹⁷ Hont vármegye követe Majláth József a Királyi Tábla királyi ülnöke, Sárosé Péchy Gábor nádori ítélőmester, Szatmáré Szuhányi Márton helytartótanácsos volt.

¹⁸ A 18. század második felére megváltoznak az erről való vélemények: a korabeli politikai gyakorlatra alapozva a kortársak mégis úgy tartották, hogy a dikasztériumi hivatalnokok a királyi (központi) hatalmat képviselik, amely összeférhetetlen a rendi jogok védelmét ellátó vármegyei funkció vállalásával. Az ily módon történt követküldés jelenségének oka kettős: egyfelől a vármegyék megpróbálták egy-egy, megyéjükben is birtokos kormányhatósági hivatalviselő, Pozsonyban és Pesten is meglévő befolyását felhasználni saját vármegyéjük érdekében, másfelől kézenfekvő és olcsóbb volt

hogy a megyei nemesség számára a központi állami adminisztrációban való hivatalviselés sem jelentette feltétlenül a kormányzati akarat feltétel nélküli kiszolgáltatását és a rendi jogok védelmének feladását.¹⁹ (Nem volt ez másképp a reformkorban sem, amint Völgyesi Orsolya tanulmánya Novák Antal Békés vármegyei alispán pályáján keresztül bemutatta).²⁰ Rajtuk kívül megemlíthető, hogy Terstyánszky József Esztergom vármegye világi (főispáni) adminisztrátoraként működött. Festetics Pál (a fenti tisztségei mellett) már főnemesként Baranya vármegye főispánságát is megkapta.²¹

Kivételesen magasra ívelt annak az öt követnek a pályája, akik életük végén főnemesi címet nyertek: Festetics Pál 1772-ben, Bossányi Imre 1774-ben, Balogh László 1773-ben, Török József 1774-ben grófi, Sággy Mihály 1790-ben bárói címet nyert.²² Számukra a megyei követség csak pályájuk előkészítő-megalapozó szakasza, rangemlést a központi kormányhatósági hivatali munkájuk elismeréseként kaptak. A követek többségnek azonban a vármegyei hivatalvállalás mellett a vármegyei követség karrierje csúcsát jelentette. A kormányhatósági hivatalra való előléptetést nyertek területi megoszlásáról megállapítható, hogy az ország nyugati-, északnyugati vármegyéiből (Nyugat-Dunántúl, Északnyugati-Felvidék) arányaiban többen kerültek ki, mint az ország többi részéből. Ennek oka e régió családjainak intenzívebb gazdasági, kulturális, politikai kötődése Bécshez, illetve Pozsonyhoz, illetve az itt befolyással bíró főnemesi családokhoz.²³ Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a Felvidék középső részének (Liptó, Nógrád, Gömör) famíliái közül majdnem akkora súllyal

egy eleve helyben lakó tisztviselet megnyerni e tisztségre. A jelenségre utal reformkori példák alapján: PÁLMÁNY 2011. 49.

¹⁹ Szuhányi Márton helytartótanácsos és Szatmár vármegye követe Károlyi Ferenchez írott leveleiben utal arra, hogy az 1751. évi országgyűlés előkészítésére kiküldött helytartótanácsi *ad hoc* bizottsága (melynek maga is tagja volt) tervezetében a korábban nem orvosolt sérelmek és végre nem hajtott törvényeket szabta az adóemelés feltételeként: MNL OL P 398- Károlyi család nemzetségi levéltára. Missilisek.73725.Szuhányi Márton levele Károlyi Ferenc grófhhoz. Pozsony, 1750. december 19.

²⁰ Későbbi, reformkori párhuzamként idézhető Novák Antal reform-ellenzéki politikus pályája, aki sohasem adta föl reformer meggyőződését, de - a jobb fizetés reményében, családja érdekében - kérelmezte a helytartótanácsosságot: VÖLGYESI 2003. 139-141.

²¹ FALLENBÜCHL 1994. 75., 65. A két kinevezés 1765-ben és 1777-ben történt.

²² SZEMETHY 2014. 315-316.

²³ A Helytartótanács köznemesi tanácsosaival kapcsolatban Fallenbüchl Zoltán bizonyítja, hogy azok között is felülreprezentáltak voltak az ország északnyugati részéről

voltak jelen a Királyi Táblán annak pesti központjához való közelsége miatt, mint a nyugat-dunántúliak. Egyedül az ország keleti-délkeleti régiójának családjai hiányoznak a listából. A protestánsokat a közhivatalokból kizáró Carolina Resolutio (1731) miatt nem katolikus családok sarjai nincsenek köztük.²⁴ Az országos pozíciókba így előreléptetett személyek kb. 25%-a (6 fő), vagyis az összes megyei követ kb. 7%-a vállalta el pályája során egy vagy több távollévő főrend képviselését.²⁵ Az egyes életpályák áttekintése után úgy tűnik, hogy a sikeres, országos pályafutást maguk mögött tudó köznemesek még „pályakezdő” ifjúként vállalták el a távollévő követséget, jeleként a tudatos karrierépítésnek.²⁶ A későbbi kutatások során érdemes lesz összevetni, hogy más országgyűlések (pl. 1741., 1764–65. évek) résztvevői milyen arányban rendelkeztek korábbi országos politikai-közeleti tapasztalatokkal, illetve léptek előre központi kormányhatósági pozíciókba.

A diéta menete szempontjából viszont a „néma többségből” felszólalásaik száma alapján kiemelkedő hangadók csoportja a fontosabb. A kutatást azonban megnehezíti, hogy a 18. századi kéziratos országgyűlési naplók általában nem rögzítették név szerint a felszólalásokat. Az 1751. évi országgyűlés időszakából is csak az adóviták leghevesebb szakaszáról, a június 11 és július 5. közti időszakból maradtak fenn név szerinti felszólalások. A legtöbb hozzászólást az ellenzék részéről Csúzy Gáspár (58 felszólalás) veszprémi és Okolicsányi János (39 felszólalás) zempeleni követ neve alatt rögzítettek. Rajtuk kívül megemlíthető az ellenzéki Borsod Szathmáry Király György, Darvas József Nógrád, Török Sándor Győr, Bohus János Zólyom vármegye, illetve a kormánypárti Prónay Gábor Pest vármegye kormánypárti követének kimagaslóan aktív diétai szereplése.²⁷ A kiemelt személyek társadalmi rekrutációjáról röviden elmondható, hogy régi vagy „ősi” (1700 előtt nemességet nyert vagy

(Trencsén, Nyitra, Pozsony, Moson) származóak. Az előléptetett követek között ehhez képest nagyobb a szórás az egyes megyék között: FALLENBÜCHL 1989. 61.

²⁴ A központi kormányhatósági hivatalviselőire: SEBŐK 2012. 15–50.; EMBER 1940. 197–267.; FALLENBÜCHL 1967. 193–236.; FALLENBÜCHL 1992. 283–334.; VÁMOS 2011. 72–104. A tanulmányban található, központi kormányhatósági hivatalviselésre vonatkozó adataim többnyire innen származnak.

²⁵ Ez jóval alatta marad a 18. század többi országgyűlésén (1708–1792) tapasztalható 32 % körüli átlagnak (71-ből 23 fő): erre: VÁMOS 2014. 277.

²⁶ VÁMOS 2013. 277.

²⁷ SZIJÁRTÓ 2009. 93.

birtokos) eredetű, többnyire észak-magyarországi (felvidéki) kötődésű családok sarjai; a 7 megnevezetből 5-nek közvetlen felmenői részt vettek a Rákóczi-szabadságharcban; vármegyékben ők maguk vagy ősök jelentős hivatalokat/tisztségeket töltöttek be, továbbá, hogy a hangadók között a nevezett 7 főből 4 bizonyosan protestáns volt.²⁸ A szakirodalom szerint a 18. századra az országgyűlés alsótáblája lassan katolikus többségűvé vált: ennek ellenére 1751-ben még a hangadók között többen voltak a protestánsok, mint katolikusok,²⁹ 1764–65-re azonban – a szakirodalom szerint – itt is a katolikusok vették át a vezetést.³⁰ Az ellenzéki hangadók pályájuk során a későbbiekben sem léptek ki vármegyéjük kezei közül, nem nyertek vagy vállaltak a központi kormányzat apparátusában pozíciót, ám a királyi tanácsosságot többen (Csuzy Gáspár, Darvas József, Okolicsányi János, Szathmáry-Király György) is megkapták, jelezve egyfelől a rendiség helyi vezetőit megnyerni igyekvő uralkodói törekvést,³¹ másfelől mutatva a helyi politikában a cím presztízserértékét is.³²

²⁸ PAPP 2006. PAPP Barbara az 1751. évi országgyűlés hangadóiról elhangzott előadásának részadatai némely ponton kiegészíthetők: pl. Csuzy Gáspár családjának kuruc kapcsolatairól vagy az egyes követek királyi tanácsosi címére vonatkozóan.

²⁹ Katolikusok voltak: Csuzy Gáspár, Okolicsányi János, Török Sándor, evangélikusok: Bohus János, Prónay Gábor, reformátusok: Darvas József, Szathmáry-Király György.

³⁰ SZIJÁRTÓ 2009. 94. Szijártó M. István 1764–65. évi diéta tizenegy ellenzéki követének felekezeti hovatartozását ismerteti, akik közül nyolcat katolikusként azonosított.

³¹ Darvas József 1760-ban nyerte el a királyi tanácsosságot Mária Teréziától, amelyet Papp Barbara tanulmánya nem említett: MNL OL A 57- Magyar Kancellária Levéltára – Libri Regii – 45. kötet- 222. Csuzy Gáspár királyi tanácsosságára: KOMÁROMY 1899. 294.

³² A királyi tanácsosi cím korabeli megítélésére hadd idézzem Rimanóczy Antal bécsi ágens levelét Sallár Istvánhoz, amelyben a levélíró hangsúlyozza, hogy a tanácsosi címet általában a királynő nem saját személyes kezdeményezésére adományozza, hanem a folyamodó kérvénye alapján állítják ki: „*az illyes Consiliariusságokat proprio motu eö Felséghe éppen nem szokta conferálni, történt ugyanis, de extraordinarie, hogy Diaeta alatt eö Felséghe némely Ítéldő Mester Uraiméknak pro Diaetalibus laboribus méltóztatott sine Instantia conferálni, de most képp soha sem szokás, sőt inkább gyakrabban igen köll érette sokaknak instállyni.*” (MNL OL P 285. Sallár család levéltára. A család által rendezett iratok. Salleriana personalia. 13. doboz. Fasc. 83., No. 183. Rimanóczy Antal levele id. Sallár Istvánhoz. Bécs, 1754. június 20.)

A vármegyei politikai állásfoglalásának változása

A források fent említett jellegzetességei miatt az ország teljes politikai térképének összeállítása igen nehéz, szinte lehetetlen feladat. Ha azonban átnézzük az országgyűlési naplót további felszólalók után kutatva vagy más jellegű forrásokat (pl. pasquillusok) is felhasználunk, akkor tovább növelhető lehet a „másodvonalbeli” hangadók köre!³³ A *De Csuzy et Okolicsányi* című pasquillus alapján a „Tündöklő Gyöngyek”-nek és „fénlő jó Szíveknek” nevezett hangadók száma tovább bővíthető: a vasi Adelffy Antallal, a pesti Beniczky Istvánnal, a soproni Pászthory Lászlóval, a nyitrai Bacskády Ferencsel, illetve pozsonyi Szüllő Zsigmonddal.³⁴ Fennáll azonban némi ellentmondás a napló és a vers között. A pasquillusban megnevezettek közül az adóvitában Adelffy Antal, királyi ügyész és Pászthory László határozottan kormánypárti, Beniczky István inkább mérsékelt ellenzékiként szerepelt a napló tudósítása szerint.³⁵ A tisztánlátást az is bonyolítja, hogy az egyes felszólalók némely kérdésekben határozottan ellenzéki, míg más kérdésekben kormánypárti véleményt is képviseltek.

A követek politikai magatartásának az 1751. évi országgyűlés alatti időbeli változására csak egy példát említenék. Az adóemelés ellen június-július folyamán számtalanszor felszólaló, a pasquillusok által ellenzéki vezérszónokként ünnepelt Okolicsányi János³⁶ zempléni követ az újonnan becikkelyezendő szabad királyi városok vitájában a diéta végén már a kormány álláspontját támogatta, amikor a győri káptalan követeléseinek félretételét javasolta annak érdekében, hogy Győr szabad királyi városi rangját a diéta törvénybe tudja iktatni.³⁷ A zempléni követ a rendi jogok állhatatos védelmezőjeként állíthatta be magát a rendi közvélemény irányába, amiként utal erre a vármegyéje számára hazavitt országgyűlési

³³ Az ellenzéki szellemű pasquillus műfajára általában: Lőkös 2009. 66–68.

³⁴ Erre: OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 24. f. *De Csuzy et Okolicsányi* és OK, Gyurikovits-gyűjtemény, 700. 470. *Diarium diaetae regni Hungariae* 1751.

³⁵ Adelffy felszólalására: OK Gyurikovits-gyűjtemény, 700. 470. *Diarium diaetae regni Hungariae* 57., Pászthory László és Beniczky István: uo. 31. Szüllő beszédeire: 26., 49., 56., 82.

³⁶ A diéta vonatkozó pasquillus-irodalmáról átfogóan: NAGY 2013. 70–75.

³⁷ SZIJÁRTÓ 2005. 176–177.

naplója is: ebbe a követek bemásoltatták az egyik Okolicsányit dicsőítő ellenzéki szellemű pasquillus szövegét.³⁸

Noha eddig nem sikerült konkrét ülésekhez kötni, de általában véve jól jellemzi az egyes vármegyék politikai mentalitását a *Paskvillus ex Sanctis Scriptis adplicatus ad Status...* című pasquillus.³⁹ A vers az országgyűlési szereplőket 1-1 mondatban jellemzi egy szentírásbeli szövegrészt aktualizálva a dietai eseményekhez. A vármegyék közül az északnyugat-magyarországi megyék közül ötöt-hatot (Nyitra, Trencsén, Turóc, Bars, Nógrád, Zólyom, esetleg Árva), a Dunántúlról is ugyanennyit (Győr, Baramya, Veszprém, Somogy, Vas), addig a tiszamellékiek közül jóval többet (Sáros, Szepes, Gömör, Borsod, Zemplén, Bereg, Bihar) ítél az ellenzék ügye mellett kitartó vármegyéknek. Határozottan kormánypártinak mondható a jellemzés alapján több megye magatartása (Pozsony, Sopron, Moson, Zala, Fejér, Heves, Liptó, Ung, Szatmár, Csanád). Ingadozónak tartható többek között Komárom, Pest,⁴⁰ és Somogy⁴¹ vármegyék magatartását. Több nyilatkozatról nem dönthető el egyértelműen, hogy milyen értelemben szólt a megyéről a pasquillista, ám itt azért idéznék néhány példát, érzékeltetve az értelmezési nehézségeket:

Pozsony: „a visszaélés visszaélést szül”,⁴²

Vas: „állnak még a bátrak, igazak”,

Zala: „hiábavaló Nektek még a világosság előtt felkelni”,

Komárom: „mivelhogy hallgatok”,

Somogy: „adj nekem értelmet, hogy éljek”,

Győr: „az én fényem és üdvöm az Úr, akitől félek”.

Fejér: „legyetek szabadok és lássátok”,

Moson: „gyűlöljétek a gonoszt!”,

Bács: „hallottam, amit beszélt”,

³⁸ MNL BAZML SL IV. 2001.m. 6. kötet. *Diarium Diaetae anni 1751. pro Archivo Comitatus Zempleniensis*.72.f.

³⁹ OSZK Ktt. Quart. Lat. 2497. 3–5. *Paskvillus ex Sanctis Scriptis adplicatus ad Status...* A versre: TÉGLÁS 1928. 92–93. Más címmel: OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 22–23. fol. *Regina verba mea auribus percipe*. Az utóbbi szöveg alapján dolgoztam.

⁴⁰ Pest vármegye két követének véleménye ugyanabban a vitában megosztott volt: Prónay Gábor kormánypárti, addig Beniczky István ellenzéki érvelését alkalmazott: OK Gyurikovits-gyűjtemény, 700. 470. *Diarium diaetae regni Hungariae*. 30–31.

⁴¹ Ezzel egybevág az *In diversos et compluros* című pasquillus közlése, nevezetesen, hogy „Somogy tsak az melegen hallgat”. Erre: NAGY 2013. 73.

⁴² A naplóbeli felszólalások és az előbb idézett pasquillus alapján azonban egyértelműen ellenzéki.

Nyitra: „mert az adózás közeleg, de ő nem az, aki ezt támogatja”,
 Trencsén: „én mondom, hogy bőségben vagyok, nem fogok mozdulni
 az örökkévalóságig!”,
 Nógrád: „az Úr megtartja őt”,
 Liptó: „mivel a restség a bűnökkel együtt adatik”,
 Bars: „aki hírül adja az ő igéjét”,
 Veszprém: „boldog, aki meglátja a szükségét és a szegénységet”,
 Zólyom: „lelkem hegyi patakként száguld”,
 Pest: „gyakran ostromolnak engem”,
 Abaúj: „nekünk jó lesz, ha visszavonulunk, minden rossztól mente
 sen és jót teszünk”,
 Árva: „remény az Istenben”,
 Turóc: „forduljon hátra és szégyellje magát, aki nekem rosszat akar”,
 Zemplén: „áldást kap az Úrtól”,
 Ung: „Uram ne zavarj össze”,
 Szatmár: „gyógyíts meg Uram, a szám összezavarodott”,
 Szabolcs: „a lelkem nagyon megzavarodott”,
 Szepes: „Istenben az igazság, amit én támogatok”,
 Gömör: „gyűlölöm a változásokat, Isten segítsen meg!”
 Bereg: „felkeltek ellenem az én ellenségeim!”
 Ugocsa: „Isten megsegít”,
 Bihar: „ellenem gondolkodnak a rosszak”,
 Csongrád: „az ellenségeink szavai elnyomnak minket”
 Csanád: „a szemem tönkrement”.⁴³

A pasquillus-irodalom egyes darabjai – irodalmi műfajról lévén szó – nem mindig kapcsolhatóak össze egy-egy ülés történéseivel: inkább általános hangulatokat, illetve a követek politikai mentalitását jellemzik, így talán – összevetve más országgyűlések pasquillus-termésével – alkalmas lehet a hagyományosan ellenzéki és kormányzatot támogató megyék elkülönítésére, illetve ezek listájának összeállítására.

Legkézenfekvőbbnek tűnik, hogyha a pasquillusokból és naplókából így módon nyert adatokat az 1728-29. évi országgyűlés során, annak az 1728. július 24-i üléséről származó szavazati arányaival hasonlítjuk össze.⁴⁴ Ugyanígy hasznos lehet ezen eredmények összevetése Gergely András az

⁴³ OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 22–23. fol.

⁴⁴ A listát Szijártó István állította össze az adóemelés elutasító és támogató, illetve megosztott (ingadozó) vármegyék csoportjaira felosztva őket, ld. SZIJÁRTÓ 2005. 611.

1834. évi diéta idején a reformokat ellenző és támogató megyékről szóló térképével.⁴⁵ Fel kell hívnom azonban a figyelmet arra, hogy a reformkorra a használt kifejezések (kormánypárti-ellenzéki) mögötti jelentés-tartalom jelentősen módosult.⁴⁶ Az általam, részben a pasquillusok alapján végrehajtott kategorizálás sok ponton önkényesnek tűnhet, ám a versek retorikájának megszokott értelmezését igyekszik követni. Megállapítható, hogy a három időmetszet mindegyékében (1728., 1751., 1834. év) biztosan ellenzéki álláspontot képviselt Pozsony, Bars, Nógrád, Zólyom, Borsod, Bihar megyék, addig végig az egész korszakban határozottan a kormányzatot támogatta Fejér megye. Vas vármegye követei – a pasquillus-idézetnek némileg ellentmondva – a vizsgált száz év mindhárom időmetszetében megosztottak vagy ingadozóak voltak.⁴⁷ Érdekes változást mutat, hogy 1728-ban még az adóemelést támogató öt vármegye között ott van az 1751-ben a két ellenzéki „vezérvármegye”-nek számító Győr és Veszprém, illetve az ekkorra ugyancsak az ellenzék sorai- ba sodródó Baranya is. (1834-ben Győr és Baranya reformpárti, vagyis ellenzéki, addig Veszprém változó politikai véleményt képviselt). 1751-hez képest csak a reformkorra módosult a magatartása a Szatmár megyének, amely a kormányzat támogatásától jutott el a reformpárti ellenzéki- ségig, addig Bereg, Turóc és Gömör a rendi ellenzéki- ség pozícióját cserélte fel aulikus reform-ellenességre. Az utolsó két időmetszetben Pest megye követei ugyanúgy ingadozó, vagyis megosztott véleményt képviseltek.

⁴⁵ Mindkét időmetszetre vonatkozó térképet közli: SZIJÁRTÓ 2005. 611–612. (1–2. térkép); az 1834. évi térképre: GERGELY 1980. 725. (A reformokat ellenző és támogató megyék 1834-ben című térképvázlat)

⁴⁶ A 18. században a kormányzat támogatása magában foglalhatta az újítások (vagyis reformok) elfogadását is, addig az ellenzéki- ség többnyire az ország birodalmon belüli önállóságának és a rendi kiváltságoknak a védelmét jelentette. Míg a reformkorra, az 1830-as-1840-es évekre az ellenzék – áthatva a felvilágosodás és liberalizmus eszme- rendszerével – már a kormányzattal szemben képviselte a korszerű reformok gondola- tát, addig a kormányzat országgyűlési támogatói velük szemben defenzívába szorul- tak, de előjogaik védelmében számíthattak az udvar támogatására. Minderre: KECSE- KEMÉTI 2008. 21., 66–67.

⁴⁷ Megosztott/ ingadozó, vagyis változó állásfoglalásnak nem csak a két követ köz- ti véleménykülönbséget tartom, hanem egy országgyűlés különböző időszaka- iban, különböző kérdéseiben való eltérő előjelű (kormánypárti vagy ellenzéki) véleménynyilvánítást értem: pl. 1751-ben Adelffy Antal az országgyűlési naplónak adóvitájában az emelés mellett tört lándzsát, ám a pasquillusok az ellenzékiek közt említik őt és vármegyéjét.

1834-re (1751-hez képest) ingadozó álláspontúakká váltak a reformok kérdésében a korábban ellenzéki magatartású megyék sora, így Veszprém, Nyitra, Trencsén, Árva, Szepes, Sáros, Zemplén. E hosszú időtartamban megmutatkozó jelenségek okainak mélyebb feltárása szétfeszítené e tanulmány terjedelmi-tematikai kereteit, ám jelezni kell, hogy a reformkorral foglalkozó szakirodalomban nem ismeretlen a probléma.⁴⁸

Eltérő családi-közeleti stratégiák: az Okolicsányiak és Csuzy Gáspár

A hosszú távú – több köznemesi politikus-generációt átfogó- vizsgálatok segítenek elhelyezni egy-egy követ országgyűlési tevékenységét is a kor politikai összképében: felhívják a figyelmet egy-egy követ családjának társadalmi-térbeli kapcsolatrendszerére.⁴⁹ Okolicsányi János, Zemplén vármegye követe nemességét a XIII. századra vezethette vissza: jó módú középbirtokos családja Habsburg-hű, katolikus, idősebb lipthói ágából származott. Famíliájának tagjai a XVII. században Árva, Liptó, Zemplén vármegye vezető pozícióiban működtek, többen azonban országos világi és egyházi pozíciókba is kerültek.⁵⁰ Nagyapja, János megjárta Thököly börtönét, majd árvai uradalmi prefektusként működött.⁵¹ Apja, László tizennégy évig Liptó vármegye alispánja, majd a Magyar Kamara tanácsosa volt két évtizeden keresztül.⁵² Apai nagybátyja, ugyancsak János, egyházi pályára lépett: egri, majd esztergomi kanonok, végül váradi püspök, hétszemélyes táblai ülnök és bihari főispán lett. Egy másik nagybátyja, József harmincados, majd Árva vármegye alispánja volt 1727 és 1750 között. Harmadik nagybátyja, Pál pedig Zemplén vármegye alispánjaként működött. Unokatestvére, Pál fia, József 1756 és 1774-ig (nyug-

⁴⁸ Az egyes megyék politikai állásfoglalását az 1832-1848 közötti periódusban áttekintette és több ponton módosította a Gergely András által felvázolt képet: KECSKEMÉTI 2008. 66–67., 312–315, 322–327.

⁴⁹ A családtörténet és mikrotörténelem „összeházasításának lehetőségeire” újabban: SZIJÁRTÓ 2013. 3–6.

⁵⁰ A család alább idézett genealógiai adatai: SZLUHA 2000. 440–442.

⁵¹ NAGY 1860. VIII. 207.

⁵² FALLENBÜCHL 1970. 295. Okolicsányi László 1725 és 1745 között volt a Magyar Kamara tényleges tanácsosa, 1748-ban hunyt el.

díjazásáig) a szepesi kamarai adminisztráció tanácsosaként működött.⁵³ Testvére, Antal – apjához hasonlóan – Liptó vármegye alispáni tisztségét töltötte be, 1750-ben sikertelenül pályázott a tiszáninneni kerületi ítélőtábla egyik ülnöki tisztségére, majd az 1764–65. évi diétán vármegyéje követeként az ellenzék soraiban találjuk.⁵⁴ Jánost (született 1698-ban) – az 1741. és 1751. évi országgyűlések zempléni követét – 1730 és 1741 között vármegyéje másod-, majd 1741 és 1757 között első alispánná választotta.⁵⁵ Sógora, Szirmay László (1701–1776) volt, aki később másodalispánja is lett, majd követte őt a zempléni első alispáni pozícióban. Okolicsányi János aztán 1756-ban elnyerte a királyi tanácsosi címet is.⁵⁶ 1770-ben még élt: a Mária Terézia-féle úrbéri összeírásba Liptó és Zemplén vármegyei 1324 hold úrbéres birtoka került bele, amivel a köznemesi rangú jómódú nagybirtokosok szűk rétegéhez volt sorolható földbirtokainak nagysága alapján.⁵⁷ A család tagjai a 18. század közepéig hagyományos módon Liptó és Szepes megye jómódú megyei vezető családjaival házasodtak (pl. Szentiványi, Mattyasovszky, Potturnay, Dvornikovich, gradecki Horváth Stansity, Nozdroviczky), majd ettől kezdve figyelhetőek meg a régió kívüli és magasabb társadalmi pozíciójú famíliákkal való házasságkötések. A fentebb említett József kamarai adminisztrációbéli tanácsos a nyugat-dunántúli birtokos, a Bécsben élő kancelláriai referendárius felsőbüki Nagy István lányát, Magdolnát vezette oltárhoz, míg lánytestvérét, Johannával az országos hivatalokban (Helytartótanács, Királyi Tábla) is jelentős pozíciókkal bíró északnyugat-felvidéki famíliából származó galánthai Balogh István lépett frigyre. Unokaöccse, ifjabb Okolicsányi János (1760–1820) már a tiszáninneni kerületi tábla ülnöke (1792), Zemplén vármegye országgyűlési követe (1792), majd Zemplén vármegye alispánja lett 1799 és 1804 közt, megkapta a kamarási kulcsot, végül 1810-ben a király kinevezte Torna vármegye főispánjának, amely hivatalát 1820-ig töltötte be.⁵⁸ Ifjabb János társadalmi

⁵³ FALLENBÜCHL 1967. 221.

⁵⁴ A kérvény és a családtörténet rövid összefoglalása: MNL OL A 1- Magyar Kancellária Levéltára. Originales referadae. 1750. No. 107. 1750. szeptember 4. (mikrofilmen X 4384, 9974. tekercs). Országgyűlési szerepére: SZIJÁRTÓ 2005. 176.

⁵⁵ BARTA 2009. 279., 280–281.

⁵⁶ MNL OL A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár - Libri regii - 44. kötet - 62–63.

⁵⁷ FÓNAGY 2013. II. 1221.; WELLMANN 1981. 64. Wellmann Imre a 100–1000 hold nagyságú úrbéres birtokokat sorolja a középirtok kategóriába.

⁵⁸ FALLENBÜCHL 1994. 102.; NAGY 1860. VIII. 221.

pozícióját jelzi továbbá, hogy az indigena családból származó, a Zichy grófi családdal is rokonságban álló Vandernáth (van Dernat) Anna grófnőt vette feleségül.⁵⁹ Összefoglalóan megállapítható, hogy a rendi ellenzékiesség az Okolicsányi család ezen ágában sem volt hagyományosnak tekinthető, hosszú távon egy felfelé ívelő társadalmi mobilitás volt jellemző: a család regionális (Liptó, Árva, Szepes, Zemplén) meglévő presztízse (a família régisége, Habsburg-hűsége, vezető vármegyei pozíciók, nagybirtok-igazgatásban betöltött tisztségek, kedvező házasságok) segítették a későbbi generációkat a társadalmi felemelkedésben. Noha ez nem volt látványos folyamat, de több generáción keresztül elegendő volt a királyi-állami dikasztériumokba emelkedéshez, főispáni tisztséghez, illetve egy-egy főrangú házassághoz.

A vármegyei követek többsége – így az ellenzék hangadói is – azonban többnyire megmaradtak a hagyományos vármegyei igazgatás kereite között: pályájuk a vármegyében, úgy tűnik, hogy nem tört meg, mivel nemesi közösségeik jóindulatát élvezték. Több generáció családtörténetét áttekintve látható, hogy az országos politikába hosszú távon nem tudtak bekapcsolódni. Ha nem léptek túl a rendi jogok védelmén és nem rendelkeztek megfelelő udvari-főnemesi kapcsolatokkal, rájuk társadalmi-pozícionális stagnálás, elhalás várt.⁶⁰ Csuzy Gáspár, Veszprém vármegye követének közéleti pályája is ebbe a modellbe illeszkedhet. Csuzy Gáspár 1704-ben született Pápán, katolikus köznemesi családba.⁶¹ Famíliája a XIII. századig vezeti vissza eredetét, a Komárom vármegyei Csúz községbe. Egyik őse, Csuzy Benedek már a 16. században országos méltóságra, alországbíróságra emelkedett, majd az 1663 táján a vármegyét sújtó török dúlások következtében a família tagjai elhagyhatták ősi fészükét és katonának állva Pápa végvárában kerestek menedéket.⁶² Jellemző volt Pápa és Veszprém végvára esetében (is), hogy a végházak őrségének tisztikarának tagjai – maguk is a török veszély előtt birtokaikról a fallal kerített mezővárosba menekült nemesek – szabad telket és ehhez kertet, szőlőt szereztek az erődök környékén.⁶³ A 1665-ben már Csuzy Pál pápai vicekapitány a pápai végvár Kristóf utcájában szerzett

⁵⁹ SZLUHA 2000. 440–442.

⁶⁰ VÖRÖS 1989. 685–687.

⁶¹ MÉSZÁROS 2002. 149–176., különösen 168.

⁶² A Komárom és Esztergom megyei falvak pusztulásra: ORTUTAY 2003. 19.; BOROVSKY 1907. 473.

⁶³ PÁKAY 1942. 33.

házat tartozékokkal (kerttel, istállóval, szántóföldekkel) Radonay István rév-komáromi vicekapitánytól, illetve ugyanekkor salamonfalvai Ráttky Györgytől Zempler pusztát, egy kőmalmot Tapolcafőn, egy szabad telket Pápa *suburbium*ában, továbbá megvásárolt Kíssomlyón néhány jobbágytelket.⁶⁴ Innentől kezdve a család tagjai (főként) Pápan laknak: épp maga Gáspár az, aki Pápa főutcáján, szemben a plébániatemplommal a „Hosszú utca”-n 1751–1760 táján két szomszédos házat is megszerezett maga és családja számára.⁶⁵ Gáspár nagyapja, Csuzy Pál Pápa várának vicekapitányaként már a Veszprém megyei helyi elitbe házasodott be: elvette a vásónkeői Horváth Katalint. Kezével újabb jelentős birtokokat szerzett a térségben: a vázsonykői Horváth-vagyon emléke még a 18. században is kísértette az utódokat. Erről egy 1756. évi birtokosztály kapcsán arról értesülünk, amikor a Csuzy-örökösök Vázsony és Csobánc váruradalmainak elidegenítése ellen tiltakoztak a veszprémi káptalan előtt, noha azok már régen (a XVII. század közepe óta) a Zichy-, illetve Esterházy-uradalomhoz tartoztak.⁶⁶ A XVIII. század közepi osztálylevél szerint Komárom, Veszprém, Zala, Pest-Pilis-Solt vármegye területén rendelkeztek jelentős birtokokkal, de ezen túl – kisebb töredékbirtokaik – Pozsony, Bars, Győr, Tolna megyében is előfordultak.⁶⁷ Mire Csuzy Gáspár felnőtt addigra az ősi birtokból már jóval kevesebb maradt. Ennek oka abban rejlett, hogy Gáspár és négy felnőtt kort megért testvére korán árvaságra jutott. Apja, ifj. Csuzy Pál még 1704 folyamán elhunyt, anyja, Érsek Anna pedig Fekete Györgyhöz, Veszprém vármegye alispánjához ment feleségül. A Csuzy-árvák mostohaapja, majd később féltestvérük, ifj. Fekete György (a későbbi személynök) azonban már az 1710-es évek második felében először a család Komárom vármegyei birtokaiból szerzett meg részeket, majd az 1730-as évek végén – anyai jogra hivatkozva – Zala, Veszprém és Somogy megyei egykori Csuzy-jószágok egész sorára nyert

⁶⁴ MNL OL A 1- Magyar Kancellária Levéltára – Librii Regii – 15. kötet-703–707. Bécs, 1674.12.09. Királyi megerősítés az 1665. évben a csornai konvent előtti szerződésre.

⁶⁵ HARRIS 1998. 349–350. A telekkönyvek egy harmadik (szomszédos házat) is a Csuzy család tulajdonában lévőként tüntetnek föl.

⁶⁶ OSZK Ktt. Fol. Lat. 3599. II. kötet 306.f. Az 1756. évi családi osztállyal kapcsolatos iratok és RL, Daróczy- gyűjtemény. 24. doboz. Csuzy-család.

⁶⁷ Lásd az előző lábjegyzetet! Bars és Pozsony vármegyében is volt egy birtokrészük, illetve szőlőbirtokuk, de az 1754–55. évi országos nemesi összeírás Csuzy Gáspárt Győr vármegyében is köztudomású nemesként tartotta számon: ILLÉSY 1900. 76. Később Csuzy Gáspár, felesége- Daróczy Franciska- révén a Tolna megyei paksi közbirtokosságban is szerzett részesedést: KÁLLAY 1983. 106.

„*nova donatio*”-t, háttérbe szorítva Csuzy-fiágot.⁶⁸ Az egyes birtokokra való jogigényt csak hosszas pereskedéssel tudták a Csuzyak érvényesíteni, amire jó példa az abonyi uradalomért a galánthai Balogh családdal szemben folytatott másfél évtizedes jogi huzavona.⁶⁹ Bár a közvetlen összefüggés források híján nem állapítható meg, de feltételezhető, hogy ezek a személyes konfliktusok az országgyűlési politizálásában is lecsapódhattak.⁷⁰ Hozzájárulhatott ehhez még az is, hogy Csuzy a pápai (döntően református) köznemesség ügyvédjeként szembekerült a város és a vármegye legbefolyásosabb nagybirtokosával, gróf Esterházy Ferenc gróf tárnokmesterrel.⁷¹ Az anyagi kifosztottság érzése és elszenvedett személyes sérelme vihette Csuzyt az ellenzékbe, amikor 1751-ben a diétán a legtöbbet felszólaló ellenzéki követként vívja szócsatáit a kormánypárt vezérével, féltestvérével, Fekete György személynökkel.⁷² Motivációt jelenthetett a család ősi dicsőségének emlékezete és kuruc nemesi szemlélete is. A családi genealógiából kiderül, hogy nagybátyja volt Csuzy Zsigmond pálos szerzetes, egykori állítólagos kuruc tábori lelkész, számos prédikációs

⁶⁸BOROVSKY 1907. 57., 63., 73–74., 97., 111., 122., 556–558., 562–563.; TUZA 2006. 1520., 1522. Ilyen szempontból a Királyi Könyvekbe bekerült 1738. évi „*nova donatio*” különösen érdekes: ebben Rendek, Szentistváncsabja, Tarkány, Szentkirálykeszi (Nagykeszi) településeken, illetve Sárfő pusztán nyert ifjabb Fekete György és felesége Niczky Anna összesen 20 *sessio* nagyságú birtokadományt „*jure materno avito*” hivatkozással: MNL OL A 57-Magyar Kancelláriai Levéltár-Librii Regii-38. kötet-108-109. Bécs, 1738. augusztus 26. A Csuzyakra kedvezőtlen fejleményekkel ellentétben – a telekkönyvek tanulsága szerint- Csuzy Gáspár Pápa mezővárosában egy háztulajdont szerzett a korábban id. Fekete György nevén lévő ingatlanok közül: HARRIS 1998. 350.

⁶⁹Kocsis 1995. 405. A középkori vázsonykeői Horváth család örököseként a Pozsony vármegyei eredetű galánthai Balogh család volt a 18. század elején a Pest megyei abonyi uradalom (Abony, Tiszakécske, Tószeg, Paládics) földesura, amelyre oldalági leszármazottként 1740-ben a Csuzy-Tallián-Vörös-család is bejelentkezett és pert indított a korábbi birtokosok ellen. Egy birtokosztály eredményeként végül az új igénylők 1756-ban megkapták az uradalom felét.

⁷⁰Nem csak Fekete György, hanem a Csuzy Gáspár leánytestvére, Julianna révén sógora, a jobbágyorsból nemességet szerzett kancelláriai titkár, Végh Péter és özvegy Bogay Józsefné (szül. Csuzy Krsztina) is részt kapott a „*nova donatio*”-ként az Csuzy-örökségből: MNL OL A 57-Magyar Kancelláriai Levéltár-Librii Regii-38. kötet-106–17., 183–184. Bécs, 1738. augusztus 26. és ugyanott 1739. február 2.

⁷¹Egy bizonyos pápai rét birtoklása ügyében keletkezett vita a pápai köznemeselek és az Esterházyak között, amiről Esterházy Ferenc 1741. március 23-i levelében írt pápai tiszttartójának, Bittó Józsefnek. Ennek során a jogi képviselő is Csuzy Gáspár volt. Erre: LÁSZLÓ 2008. 68. sz., 53–54.

⁷²SZIJÁRTÓ 2009. 93.

kötet szerzője, akit unokaöccse ifjúkorában többször hallhatott is prédikálni, mivel a pálos szónok az 1720-as években Pápán is működött. (Nem zárhatjuk ki, hogy Csuzy Zsigmond udvar-ellenes, elit-kritikával sűrített és anti-machiavellianus prédikációinak társadalomkritikai éle valószínűleg hathatott a felnövekvő Csuzy Gáspárra is.)⁷³

Csuzy Gáspár közéleti pályafutásának első látványos epizódja, amikor 1741-ben Veszprém vármegye először választotta meg diétai követévé, ahol ellenzéki felszólalásaival már ekkor magára irányította figyelmet. Míg az országgyűlésen a magyar rendek „életüket és vérüket” ajánlották föl Mária Teréziáért, addig Csuzy Veszprém megye nemességét felbujtotta a háborús erőfeszítések és a dinasztia ellen. Erről Haller László a nemesi felkelés megyei szervezése kapcsán írott levele tanúskodik: „Csuzy Gáspár sok féle képpen hanytorgatván hogy az Nemességet mézsárszékre kívánnyák vinni”.⁷⁴ Tíz év múlva az egyik diétai vitában így fakadt ki – talán saját tapasztalataiból okulva – amikor is udvar-ellenes hangokat pengetett: „az udvar sok mindent megígért az országgyűlésen, [de soha] semmi sem lett belőle”.⁷⁵ 1751. augusztus 11-i alsótáblai ülésen szinte már tettelegességgig fajult nézeteltérése a királyi *resolutiok* törvénybe iktatásának megszavazását sürgető nádori ítélőmesterrel, felsőbüki Nagy Pállal.⁷⁶

Az 1740-es évek második felétől táblabíróként Veszprém vármegye közeletében is aktív szerepet játszott a püspök-főispán, Padányi Bíró Márton közéleti ellehetetlenítésében. Mindszenty (Pehm) József Padányi-monográfiájában egyenesen reformátusnak tartotta a püspökkel való tudatos szembeszegülése miatt: 1745-ben pl. nem tette le a dekretális esküt a táblabíróvá választásakor, 1751-ben az országgyűlési követi napidíjából kétszeres összeget vett föl, mint a megengedett, ezért a főispán eljárást indított ellene.⁷⁷ Az 1752-54-ben Veszprémbe kiküldött, Bíró főispáni működését kivizsgáló bizottság elé terjesztett vádak kidolgozásában nagy szerepet játszott Csuzy is, akiről nyilvánvalóvá vált, hogy nemeskéri Kiss Sándor alispánnal (egykori 1751. évi országgyűlési követársával együtt) a püspök-főispán egyik legnagyobb megyei ellenlábasa volt. Padányi –

⁷³ ANGyal 1957. 216–227.; LUKÁCSY 1994. 217–236.; LUKÁCSY 1998. 301–336.; LUKÁCSY 2003. 173–179.;

⁷⁴ Idézi: VÖRÖS 1974. 533.

⁷⁵ OK Gyurikovits-gyűjtemény, 700.470. Diarium diaetae anni 1751. 32.

⁷⁶ ARNETH 1870. 214–215.

⁷⁷ PEHM 1934. 248–250.

noha megbocsátott Csuzynak, de az továbbra is delátornak nevezte.⁷⁸ Csuzy viszonya – feltehetőleg annak nehéz természete miatt – nem javult Bíró utódjával, Koller Ignác püspök-főispánnal sem, aki – egy pasquillus tanulsága szerint – a következő diétán, 1764-ben már megakadályozta a köznemesség körében egyébként népszerű Csuzy kövété választását:

*„Csuzinak az ország addig Hasznát vette
Hogy Országos ember, nyilván ismerhette
E pedig a szamar ötet meg vetette
S Ország gyűllésére mást küldött helyette”*⁷⁹

További életrajzi kutatások szükségesek ahhoz, hogy tisztázzák Csuzy későbbi pályafutásának fordulópontját. Belátta-e, hogy Veszprém megyében – a püspök-főispánok erős pozíciói miatt – nem játszhat további közéleti szerepet, s ezért hagyta ott a vármegyét?⁸⁰ Nem tudni. 1764-ben Komárom vármegye főjegyzőjeként kapott kinevezést, majd 1765-ben (Nedeczky András helyére) a vármegye első alispánjává választották, amely tisztségét 1772. augusztus 27-én bekövetkezett haláláig töltötte be.⁸¹ A család régi presztízisének és itteni birtokainak köszönhette-e hivatalt vagy/és – kihasználva Nádasdy Mihály főispán kiskorúságával bekövetkezett hatalmi vákuumot – szerzett pozíciót a megyéjében.⁸² A feltetelezésekre további kutatások adhatnak választ.

Összegzés

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy nemcsak egy generációváltás, hanem egy hatalmi struktúra-eltolódás következett be a rendi politikában az alsótábla javára 1751-re. Noha a vármegyei követeknek több mint egyharmada vett részt korábban országgyűlésen vagy *concursumon*, de

⁷⁸ Csuzy Gáspár és Padányi Bíró Márton konfliktus-sorozatára: HORNIG 1903. 111–113., 125–140. l.

⁷⁹ OSZK Ktt. Fol. Hung. 1109. 57–58. p. Responsum amici confidentioris.

⁸⁰ A szórványadatok arra mutatnak, hogy Veszprém megyével egyidejűleg családja „törzsmegyéjében” Komáromban is próbálta építgetni hivatali-politikai karrierjét már 1750 táján, de itt ekkor még sikertelenül: 1750-ben a tisztújításon alispánnak jelölték, de alulmaradt a korábbi alispánnal, Nedeczky Mihállyal szemben. Erre: MNL OL A 37 – Magyar Udvari Kancellária Levéltárs. Conceptus referadarum. 1750. év. No. 95. 4. f. Nádasdy Lipót kancellár jelentése a megyei tisztújításokról.

⁸¹ FÉNYES 1848. 59–60.

⁸² FALLENBÜCHL 1994. 76. és FÉNYES 1848. 59–60.

nem ez, hanem a korábbi 1741-es diéta hangadóinak jelenléte volt döntő fontosságú a diéta eseménymenetében. A vármegyei követek között, noha a 18. században a protestánsok már kisebbségbe kerültek, az ellenzék hangadói között még ekkor is többen vannak a protestánsok. A kormányzat korábbiaknál erőteljesebb pénzügyi és alkotmány sértő jellegű követelései 1751-ben csak felerősítették az előző diétán már csírájában meglévő vármegyei ellenzéki ellenállást. Csúzy Gáspár esete is példázza azt a folyamatot, hogy az öntudatosodó jómódú köznemesség nemcsak a diétán került szembe a kormányzattal, hanem a vármegyei közéletben is szembe akart és tudott menni annak helyi képviselőivel és a nagybirtokosokkal is. Az Okolicsányi család családtörténetének felvázolása rámutatott egy család történetének hosszabb időtartamban való vizsgálatának jogosultságára. Utal továbbá arra, hogy a diétai ellenzéki követek nemcsak kiváltságaikat védték a diétán, hanem egyéni kitűnési lehetőséget, országos ismertséget is hozhatott családjuknak itteni megbízatásuk. Mindez a szimbolikus tőke pedig a későbbi nemzedékek számára is tovább kamatozódhatott.

A felhozott példák felhívják a figyelmet arra, hogy a későbbi kutatások során talán nagyobb figyelmet kellene fordítani a vármegyei-regionális szinten zajló politika- és társadalomtörténeti eseményekre/folyamatokra, amivel talán az országos szintű történések is könnyebben értelmezhetővé válhatnak. A többszintű (országos-regionális) pozícióharcnak egyaránt vannak vesztesei és nyertesei: a diétai követek nem sokkal több, mint egynegyede lépett tovább a központi kormányzat hivatalaiba. A többségnek azonban csak a meddő ellenzéki ség vagy a látszólagos néma közömbösség maradt.⁸³ A feltörekvő nagybirtokosok és a jómódú köznemesség birtokpolitikai jellegű konfliktusa és protestáns – katolikus ellentét is áttételesen ott rejlik a Csúzy Gáspár-jelenségben.⁸⁴ Sőt, bátran állíthatjuk, hogy a diétai konfliktusok során számos alkalommal jelentek meg burkolt módon a Rákóczi-szabadságharc befejezése óta felgyülemelő társadalmi ellentétek, amelyek a rendi-függetlenségi hagyományok

⁸³ SZIJÁRTÓ 2005. 395–396.; VÖRÖS 1989. 687.

⁸⁴ Ennek a társadalmi ellentétnek az irodalmi lecsapódása mutatkozott meg az 1751. évi és az azt követő diéták pasquillus-irodalmában. Vörös Károly az 1764–65. évi diétán megmutatkozó köznemesi politikai indulatról és „egyfajta korlátlan osztálydüh”-ről írt a mágnásokkal szemben: VÖRÖS 1989. 759–760. Újabb a diéta pasquillus-irodalmára: NAGY 2013.

szimbolikáját és retorikáját örökítették tovább.⁸⁵ Vagyis a diétai vitákon csak elszórtan, de a pasquillusokban és a magánéleti megnyilvánulásokban – sokszor vulgáris formában-, mégis annál gyakrabban megmutatózó ősi dicsőség szemlélet és a „kurucos”ellenzéki ideológia hamuja ott parázslott a rendi társadalom legmélyén és kapott később lángra újra a század végén II. József reformjainak visszahatásaként.⁸⁶

⁸⁵ Lásd Hopp Lajos Szauder József programtanulmányához fűzött hozzászólását: SZAUDER 1969. 163. „a Rákóczi-korban felgyülemlett potenciális társadalmi erő nem veszett el”.

⁸⁶ A 18. századi pasquillus-irodalom is arról nyújt tanúbizonyságot, hogy az országgyűléseken tovább éltek a rendi-függetlenségi hagyománynak bizonyos elemei. Néhány példa: OSZK Ktt. Quart. Lat. 445. 43. f. *In personalem Koller ad promissionem quanti alios urgentem*; OSZK Ktt. Fol. Hung. 129. II. köt. 35–36. *Egy Hív Magyar Sohajtása iratot 1764^{bce}*; MNL OL N 124. Regnikoláris Levéltár. Bottló Béla gyűjteménye. 11. csomó. 7. tétel. No. 15. Országgyűlési iratok gyűjteménye.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

MNL BML	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL BAZML SL	Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhelyi fióklevéltára
MNL KEML	Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára
OGYK	Országgyűlési Könyvtár
OSZK Ktt.	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
ÖStA HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv
RL	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

Kiadott források

LÁSZLÓ 2008	<i>Gróf Esterházy Ferenc levelei Bittó József pápai tisztartóhoz.</i> Szerk.: LÁSZLÓ Péter. (Acta Musei Papensis. Pápai Múzeumi Értesítő 12). Pápa, 2008.
-------------	---

Szakirodalom

ANGYAL 1957	ANGYAL Endre: Csuzy Zsigmond magyarsága. <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> 64. (1957) 3. sz. 216–227.
BARTA 2000	BARTA János: <i>A tizennyolcadik század.</i> Budapest, 2000.
BARTA 2009	BARTA János: „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” <i>Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén.</i> Debrecen, 2009.
BOROVSKY 1907	<i>Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város.</i> Főszerk.: BOROVSKY Samu. Budapest, 1907.
EMBER 1940	EMBER Győző: <i>A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848.</i> Budapest, 1940.

- EMBER 1989 EMBER Győző: Az országgyűlések. In: *Magyarország története 1686–1790*. Szerk.: EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. 1. köt. Budapest, 1989. 391–434.
- FALLENBÜCHL 1967 FALLENBÜCHL Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 38. (1967) 2. sz. 193–236.
- FALLENBÜCHL 1970 FALLENBÜCHL Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 41. (1970) 2. sz. 259–336.
- FALLENBÜCHL 1989 FALLENBÜCHL Zoltán: *Mária Terézia magyar hivatalnokai*. Budapest, 1989. (Történeti statisztikai füzetek 10.)
- FALLENBÜCHL 1992 FALLENBÜCHL Zoltán: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1984–85. Budapest, 1992 [1993] 283–334.
- FALLENBÜCHL 1994 FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főispánjai. Die Obergespanne Ungarns*. Budapest, 1994.
- FÉNYES 1848 FÉNYES Elek: *A magyar Birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben*. 1. kötet. Komárom vármegye. Pest, 1848.
- FÓNAGY 2013 FÓNAGY Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. Budapest, 2013.
- GERGELY 1980 GERGELY András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: *Magyarország története 1790–1848*. 2. kötet. Főszerk.: MÉREI Gyula. Szerk.: VÖRÖS Károly. Bp., 1980. 669–787.
- HARRIS 1998 HARRIS Andrea: Telkek és tulajdonosok. A pápai „Hosszú uttza” krónikája a 17–18. században. In: *Koppány Tibor 70. születésnapjára. Művészettörténet-műemlékvédelem 10*. Szerk.: Bardoly István – László Csaba. Budapest, 1998.
- HORNIG 1903 *Padányi Biro Márton veszprémi püspök naplója*. Közli: HORNIG Károly. Veszprém, 1903.
- ILLÉSY 1900 ILLÉSY János: Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás (Borsod – Nógrád megye). In: *Nagy Iván Családtörténeti Értesítő*. Szerk.: Komáromy András-Pettkó Béla. 2. (1900)

- KÁLLAY 1983 KÁLLAY István: A nemesi közbirtokosság. *Levéltári Közlemények* 54. (1983) 1–2.sz. 101–147.
- KOCSIS 1995 KOCSIS Gyula: Abony gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténete a török kiűzésétől a jobbágyfelszabadításig. In: *Gazdaság-, és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Farkas Rozália. Szentendre, 1995. *Studia comitatensia* 25. 395–443.
- KOMÁROMY 1899 KOMÁROMY András: Szluha család (ikladi gróf, verbói nemes, címerrel). In: *Nagy Iván Családtörténeti Értesítő*. Szerk.: Komáromy András-Pettkő Béla. 1. (1899)
- LÖKÖS 2009 LÖKÖS István: Paszkvillus. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. IX.* Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Budapest, 2009. 66–68.
- LUKÁCSY 1994 LUKÁCSY Sándor: Kuruc pap? Csúzy Zsigmond. In: *Uő.: Isten gyertyácskái*. Szerk.: LUKÁCSY Sándor. Pécs, 1994. 217–236.
- LUKÁCSY 1998 LUKÁCSY Sándor: Az állam lelke. Machiavelli és az egyházi irodalmunk. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998. 3–4.sz. 301–336.
- LUKÁCSY 2003 LUKÁCSY Sándor: Az ördög kardja. In: *Múlt jövő időben. Írások Bodnár György 75. születésnapjára*. Szerk.: Angyalosi Gergely. Budapest, 2003.
- MÉSZÁROS 2002 MÉSZÁROS Kálmán: A kurucok szereplői Pápan. Adatok a város anyakönyveiből. In: *Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Szerk.: Mészáros Kálmán. Budapest, 2002. 149–176.
- NAGY 1860 NAGY Iván: *Magyarország családjai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Nyolczadik kötet*. Pest, 1860.
- NAGY 2013 NAGY János: Rendi politikai kultúra a XVIII. századi országgyűlési pasquillusok tükrében. Az 1741. és az 1751. évi országgyűlés kollektív pasquillusai. In: *Paletta I. Kora újkor-történeti diákkonferencia. Tanulmánykötet*. Szerk.: Fekete Bálint – Nyúl Viktor. Budapest, 2013. 63–79.

- ORTUTAY 2003 ORTUTAY András: Esztergom vármegye a törökhódoltság alatt és a török kiűzése utáni évtizedekben. In: *Jó, ha a dolgokat írásba foglaljuk. Tanulmányok Komárom-Esztergom megye múltjából*. Tatabánya, 2003. 13–34.
- PAPP 2006 PAPP Barbara: *Az ellenzék hangadói az 1751. évi országgyűlésen* (A Diéta munkacsoport 2006. április 12-i konferencia-előadásának írott változata. Online: szijarto.web.elte.hu/PB.html. letöltve: 2014.11.01.)
- PÁKAY 1942 PÁKAY Zsolt: *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531-1696)*. Veszprém, 1942.
- PÁLMÁNY 2011 PÁLMÁNY BÉLA: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825-1848*. 1. kötet. Budapest, 2011.
- PEHM 1934 PEHM [MINDSZENTY] József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zalaegerszeg, 1934.
- SEBŐK 2012 SEBŐK Richárd: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk.: Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Budapest, 2012. 15–50.
- SZAUDER 1969 SZAUDER József: A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai. (Baróti Dezső, Kosáry Domokos, Hopp Lajos és mások hozzászólása). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73. (1969) 2–3. sz. 156–174.
- SZEMETHY 2014 SZEMETHY Tamás: Rangemelésben részesült új főrendek a 18. században. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk.: Dobszay Tamás-Forgó András et alii. Budapest, 2013. 299–317.
- SZIJÁRTÓ 2005 SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest, 2005.
- SZIJÁRTÓ 2009 SZIJÁRTÓ M. István: A vallási kérdés az országgyűlésen a 18. század első évtizedeiben. In: *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon*. Szerk.: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2009.
- SZIJÁRTÓ 2013 SZIJÁRTÓ M. István: Genealógia és mikrotörténelem. *Klió* 22. (2013) 2. sz. 3–6.

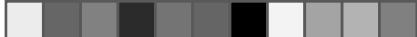
- SZIJÁRTÓ 2014 SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2014. *Mikrotörténelem* 7.
- SZLUHA 2000 SZLUHA Márton: *Liptó vármegye nemes családjai*. Budapest, 2000.
- TUZA 2006 TUZA Csilla: Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja (Vázlat a készülő életrajzhoz). *Századok*, 140. (2006) 6. sz. 1519–1529.
- VÁMOS 2011 VÁMOS András: Absentium advocati. Jogászok a 18. századi diétákon megjelent távollévők követői között. In: *Tanulmányok Badacsonyból. A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája*. Badacsony, 2010. július 9–10. Szerk.: Mihalik Béla Vilmos – Zarnóczki Áron. Budapest, 2011. 72–104.
- VÁMOS 2014 VÁMOS András: A távollévők követeinek pályafutása két állítás tükrében. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 2013. 273–282.
- VÖLGYESI 2003 VÖLGYESI Orsolya: Családtörténet, politikatörténet, mikrotörténelem. (Egy reformkori, Békés megyei politikai karrier: Novák Antal). In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2003. *Rendi társadalom-polgári társadalom* 12. 128–141.
- VÖRÖS 1974 VÖRÖS Imre: Haller László írói portréjához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 83. (1974) 5. sz. 529–542.
- VÖRÖS 1989 VÖRÖS Károly: A társadalom az életmód tükrében. In: *Magyarország története 1686–1790*. Szerk.: EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. 1. köt. Budapest, 1989. 733–757.
- WELLMANN 1981 WELLMANN Imre: A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 7. (1981) 61–85.

The opposition and the government in the Lower House of the Diet of 1751. – An outline for the analysis of the group of the noble county representatives.

In my paper I try to find out what caused the aggravation of the relationship between the monarch and the estates in 1751. In the first part I assess the parliamentary experience of the noble county representatives with prosopographical analysis. I examine that at what extent were the functionaries of the noble county appointed to state offices and to national courts. I also discuss that which regions of the country the promoted ones came from. I will finish my paper with a case-study in connection to the two most important orators of the opposition, János Okolicsányi from Zemplén county and Gáspár Csúzy from Veszprém county. The conclusion is, that nearly the one-third of the representatives got a state or royal office, for the others only the barren opposition or the silent apathy remained. Above the biographical exploration of the personal careers, the study of the family relations and land possessions of the best representatives can be useful for the understanding of the multigenerational public-political strategies of the political elite. The sources for my analysis are firstly the parliamentary diaries, secondly the mock-poems (*pasquillus* in Latin) which represent well the political mentality of the diets, and beside these I used personal letters, applications, family genealogies and the entries of the Royal Books (*Liber Regii*).

PÁL ZOLTÁN

A vonakodó ügynök. „Békés Gáspár” jelentései az MTA Történettudományi Intézetéről

Mivel „Makkai (László)¹ 1944 előtt a románellenes magyar történetírás egyik képviselője volt, érdekes lehet állásfoglalása a nemzetiségi kérdésben. (...) A románokkal szemben van benne valami szubjektív indulat, amit még erdélyi éveiből, gyerekkorából és egyetemi éveiből hozott magával. Ezt nem szabad mereven venni, mert vannak román barátai is, akikről szeretettel beszél (...). (A román kérdés általában sok nehézséget okoz a történészeknek, mert a román hivatalos álláspont sok esetben nem felel meg a tényeknek: dákoromán kontinuitás, (...) továbbá hogy Dózsa és Bethlen Gábor román nemzeti hősök voltak, Mátyás királyról nem is beszélve, stb.)”²

Az idézett sorok nem egy historiográfiai műből, vagy egy Erdéllyel foglalkozó könyvből származnak. Heckenast Gusztáv történész vetette őket papírra 1962. január 23-án, és jutatta el a Belügyminisztérium II. (Politikai Nyomozó) Főosztályának II/5-e. osztályához, mely a hamarosan megalakuló hírhedt III/III-as Csoportfőnökség felállításáig a „belső reakció elhárításáért” felelt a korai Kádár-korszakban. Heckenastot 1962. január 11-én szervezte be ügynöknek „Békés Gáspár” fedőnéven a politikai rendőrség, s Heckenast többek között azt a feladatot kapta, hogy tájékoztassa megbízóit kollégáiról, az MTA Történettudományi Intézetének

¹ Makkai László (1914–1989): Történész, egyetemi tanár. 1945–1949-ben a Magyar Történettudományi Intézet (1947-től Kelet-európai Tudományos Intézet) tanára. 1949-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, 1960-tól fő munkatársa, 1976-tól tudományos tanácsadója volt 1985-ös nyugdíjazásáig. Fő kutatási területe Erdély története, illetve a magyar-román kapcsolatok múltja volt. ÚMÉL 2002b. 435.

² ÁBTL 3.1.2. M–22533. 7–8.

munkatársairól.³ Heckenast nem sokáig látta el információkkal a titkosrendőrséget, az 1963-as amnesztiát követően szándékosan lebuktatta magát, így a belügyi szervek kénytelenek voltak megszakítani vele a kapcsolatot. De hogyan kerülhetett egyáltalán az élete során hat önálló kötetet, csaknem száz tanulmányt, számos tankönyvet és egyetemi jegyzetet publikáló szobatudós az állambiztonság látóterébe? Mennyire volt „tipikus” besúgó, egyáltalán képes volt-e bármilyen *konkrét* adattal segíteni az állambiztonság munkáját? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

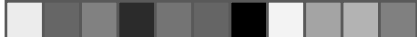
Heckenast Gusztáv 1922. december 18-án született Budapesten, értelmiségi családban, szülei orvosként keresték kenyerüket (besúgói tevékenysége idején édesanyja az SZTK Rendelő Intézet főorvosa volt a XX. kerületben), később öccse is ezt a pályát választotta. A budapesti evangélikus gimnáziumban érettségizett, majd 1941 és 1945 között az Eötvös Collegium tagjaként folytatott tanulmányokat a budapesti tudományegyetem történelem-latin szakán, 1947-ben szerzett bölcsészdoktori oklevelet. A második világháborút követő pedagógushiány miatt tanított a Fasori Evangélikus Gimnáziumban az 1945/1946-os tanévben, ezt követően a VIII. kerületi Állami Zrínyi Miklós Gimnáziumban volt óradó tanár 1947-ig.⁴ 1948-ban a budapesti tankerületi főigazgatóságon, 1948–1949-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban segédfogalmazó.⁵ Többedmagával részt vett az 1957-ig forgalomban lévő, az általános iskola 8. osztályának szánt történelem tankönyv⁶ elkészítésében, amiért szerzőtársaival együtt 1949-ben a Kossuth-díj ezüst fokozatával

³ Uo. 62.

⁴ De ha kellett, szívesen beugrott egykori otthonába, az Eötvös Collegiumba előadást tartani a „magyar demokrácia” nagyszerűségéről, amiről Fodor András naplójának 1947. szeptember 18-i bejegyzése is tanúskodik: „*Előadónk, Heckenast Gusztáv késve érkezik. Mondandója – már a címéből is sejthetnénk („Bevezetés a demokratikus tudománypolitika dialektikus, horizontális és vertikális alapvonalai*ba”) – nem más, mint tudományoskodó humorizálás. De a szónok halálosan komolyan fejtegeti, a magyar demokrácia kultúrpolitikája és tudománypolitikája abban nyilvánul meg, hogy a demokratikus félértékűeket értéktelen helyre teszi azért, hogy forradalmi gyakorlatra tegyenek szert, a reakciós komolyakat pedig komoly helyre, hogy ne árthassanak... FODOR 1991. 24. Heckenast diplomájának megszerzése után is bejárt a Collegium legendásan jól felszerelt könyvtárába dolgozni: ÁBTL 3.1.2. M–22533. 18.

⁵ Uo. 64., KUCSMAN–LIPTAY 2011. 359. és ÜMÉL 2002a. 175.

⁶ HECKENAST Gusztáv – KARÁCSONYI Béla – FEUER Klára (et al.): *Történelem a VIII. osztály számára*. Budapest, 1948.

tüntették ki.⁷ 1955–1956-ban az MTA Társadalomtudományi Kutatócsoportjának tagja, emellett 1949–1950-ben a budapesti pedagógiai főiskolán tanított, 1950-ben a szegedi, 1953-ban a debreceni egyetemen helyettes tanár volt.⁸ Fő munkahelye az MTA Történettudományi Intézete volt, ahol 1949-től 1999-es haláláig dolgozott. Itt főleg a Rákóczi-szabadságharc eseményeit kutatta, de emellett sokat foglalkozott a közép- és korai újkori társadalom- és gazdaságtörténettel is, ez utóbbi témában jelentős a magyarországi vasművekről írt 1991-es műve (*A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig*).⁹

Több nemzedéktársához hasonlóan Heckenast is fiatalon megismerkedett a szocialista eszmékkel. A harcok után már tagja volt az Eötvös Collegium kommunista frakciójának,¹⁰ 1945-ben belépett magába az MKP-be is, bár későbbi kollégái szerint inkább csak a könnyebb érvényesülés miatt csatlakozott a szélsőbaloldali mozgalomhoz.¹¹ Mindenesetre Heckenast korántsem volt passzív szemlélője a totális sztálinista diktatúra kiépülésének, 1949-ben a hazai tudományos intézményrendszer szovjet mintájú átalakítását végző Magyar Tudományos Tanács „szakreferense” lett Gerőné Fazekas Erzsébet mellett. (A Tudományos Tanácsnak is „köszönhető”, hogy alig egy esztendő alatt a kommunista vezetésnek megfelelő módon alakult át a magyar történetírás intézményrendszere.)¹² Idővel azonban Heckenast is kiábrándult a kommunista rezsimből, egyre kritikusabban szemlélte az állampárt politikáját.

⁷ Az új tankönyv a „népi demokrácia”, illetve a proletárdiktatúra igényeit igyekezett kielégíteni, de szemlélete, felszínessége és nyilvánvaló hiányosságai (nem szerepelt benne sem a végvári vonal kialakulása, sem Zrínyi Miklós téli hadjárata, de a Rákóczi-szabadságharc csatái sem kerültek bele) miatt egyáltalán nem nyerte el a pedagógusok tetszését. Bár 1952-ben az Oktatásügyi Minisztérium idejétműlttá nyilvánította a munkát, 1957-ig megmaradt hivatalos tankönyvnek. A Petőfi Kör történészvitéz is keményen ostromozták: HEGEDŰS B.–RAINER M. 1990. 48–49.

⁸ ÜMÉL 2002a. 175.

⁹ BÁNKÚTI 1999. 495. és SARUSI KISS 2008. 169.

¹⁰ BANDY 2014. 164.

¹¹ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 64.

¹² A Magyar Tudományos Tanács befolyásos állami intézményként lényeges kérdésekben korlátozta az MTA szuverenitását, s szerepe volt az MDP vezetése számára elfogadhatatlan, „polgári” történészek meghurcolásában, állásvesztésében, a diktatúrát kiszolgáló historikusok pozícióba emelésében. A Tudományos Tanács élén személyesen Gerő Ernő állt. Lásd HUSZÁR 1995. 13. és ROMSICS 2011. 370.

Nem sokkal az 1956-os forradalom kitörése előtt már a Petőfi Kör támogatói között találjuk. A szabadságharc alatt nem játszott jelentősebb szerepet (már csak azért sem, mert 1954-től nagyrészt Csehszlovákiában tartózkodott).¹³ 1956. november 4. után viszont nála rejtette el Pogány Mária, a NÉKOSZ-mozgalomban jelentős szerepet játszó Kardos László¹⁴ menyasszonya Nagy Imre október 23. előtt írt „*A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve és külpolitikánk kérdése*” c. kéziratát. Emellett 1957 elejétől kezdve Heckenast anyagilag támogatta a letartóztatott szabadságharcosok családjait (ez volt az ún. „*fehérsegély*”),¹⁵ és munkatársaival közösen gyűjtötte a kormányellenes röplapokat, sajtótermékeket és kéziratokat, köztük a szovjet intervenciót elítélő, Fekete Sándor irodalomtörténész megalkotta „*Hungaricus*”-féle írást is. Rendszeresen olvasta a *Neue Züricher Zeitung*ot és az *Újvidéki Magyar Szót*, az innen származó értesüléseit munkatársai között terjesztette – a szabadságharc leverése után újjászervezett politikai rendőrség értesülései szerint. A kommunista állambiztonság tagjai ezen adatok birtokában zsarolhatták a történészt, akit csakhamar sikerült is beszervezniük.¹⁶

Heckenast azért került a titkosrendőrség figyelmébe, mert ismerte a letartóztatott Göncz Árpádot és családját (nevelt leányának Göncz volt a keresztapja),¹⁷ továbbá jó viszonyt ápolt a szintén letartóztatott Kardos Lászlóval is¹⁸ (a NÉKOSZ egykori főtitkárát 1957. május 4-én vették őrizetbe, és 1958. augusztus 9-én Nagy Imre iratainak külföldre juttatásának vádjával életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte a Legfelsőbb Bíróság Vida Ferenc vezette tanácsa.)¹⁹ A hatalom 1962-ben már komolyabban foglalkozhatott egy nagyobb méretű amnesztia gondolatával (ami 1963 tavaszán végül be is következett), és a pártközpontban fontosnak

¹³ ÖZE 2014. 94.

¹⁴ SZÖNYEI 2012. 173.

¹⁵ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 62–64. Ellene hozták fel még azt is, hogy 1940-ben gimnáziumának önképzőköriében az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságot gyalázó előadást tartott, amely nyomtatásban is megjelent.

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 28. és 55.

¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 28. és 55.

¹⁸ Uo. 15.

¹⁹ ÜMÉL 2002a. 749. A forradalom miniszterelnökének kéziratait Kardos, Göncz Árpád és Regéczy-Nagy László angol diplomaták segítségével jutatta el az emigrációhoz. Nagy Imre „A magyar nép védelmében” c. gyűjteményes kötete 1957. március 4-én jelent meg az emigráns Forradalmi Tanács kiadásában: HEGEDŰS B.–BECK–GERMUSKA 1996. 291.

tartották a jövőben szabadlábra kerülők operatív ellenőrzését. Ezért 1962. január 11-én a politikai rendőrség emberei felkeresték Heckenast Gusztávot, s felhívták a figyelmét arra, hogy ismerik viselt dolgait, de ha együttműködik velük, akkor nem fog bajba kerülni. Némi hezitálás után Heckenast kötélnek állt. Fedőnevét *Bekes* vagy *Békés Gáspár*, XVI. századi erdélyi politikus után kapta, amivel diszkréten utaltak a történész Erdély iránti érdeklődésére. Heckenast kissé nehezen szokta meg az ügynöki léttel járó körülményeket. A beszervezését követő második napon a történész kifejtette megbízóinak, hogy hatalmas lelki terhet jelent neki az, hogy hazudnia kell a feleségének (Heckenast 1955-ben házasodott meg, muzeológus feleségének előző házasságából egy 18 éves lánya volt, akit a történész tartott el).²⁰ Harangozó Szilveszter rendőr őrnagy, a Belügyminisztérium III/III-as Csoportfőnökségek leendő vezetője²¹ és Virág György rendőr százados, a vizsgálati osztály egyik leghírhedtebb tisztje²² igyekeztek meggyőzni arról az ügynököt, hogy feleségének is jobb, ha nem tud férje kettős életéről. A bizonytalan historikusnak azonban ennyi még nem volt elég, attól is tartott, hogy az állambiztonság a tőle szerzett információkat provokációra fogja felhasználni. Közölték vele, hogy „a politikai rendőrségtől elveiben idegen a provokációs módszer és ilyen jellegű feladatok végzését sem tőle, sem mástól” nem kívánják, nem az az elsődleges céljuk, hogy minél több embert lecsukjanak, de el kell fogadnia, hogy az állambiztonság kíváncsi egyes személyek politikai magatartására.²³

A nyomozók úgy vélték, hogy a vonakodó ügynökkel türelmesnek, megértőnek kell lenniük. Utasították, hogy keresse fel Göncz Árpádnét, és óvatosan próbálja tőle megtudni, hogy kik segítik még rajta kívül a Göncz családot, emellett azzal is megbízták, hogy érdeklődjön Pogány Máriától (aki akkoriban a Történettudományi Intézet adminisztrátora volt) Kardos László hogyléte felől.²⁴ „*Békés Gáspár*” ugyan végrehajtotta a

²⁰ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 20. és 64.

²¹ Harangozó Szilveszter (1929) az ÁVH Titkárságát vezette az ötvenes évek elején. Az 1956 utáni megtorlás alatt ő felügyelte a népi írókat, az operát, a tudományos intézményeket, de szerepe volt az ügynökhálózat reorganizálásában is. Rövid időre a III/III-1. Osztályt, 1964-től a III/III-4. Osztályt is vezette, 1966-ban kinevezték a III/III. csoportfőnök helyettesének, 1971-ben a BM III/III. Csoportfőnökség parancsnoka lett, 1977-től az állambiztonsági főcsoportfőnök első helyettese, 1985-ben főcsoportfőnök lett. TABAJDI 2013. 418–419.

²² GÁL 2009. 33.

²³ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 2–4.

²⁴ Uo. 8.

feladatot, de hiányos jelentést adott át tartójának, aki így is megtudta tőle, hogy Pogány Mária januárban ismét meglátogatta Kardost a börtönben. A NÉKOSZ egykori főtitkára optimista volt, közeli szabadulásában bízott. Göncz Árpád ennél borúlátóbb volt a felesége szerint, aki más elitéltek hozzátartozóitól a közeli amnesztiára vonatkozó híreket hallott, de ő nem merte *„magát ebbe beleélni, mert csalódni még rosszabb.”*²⁵

„Békés Gáspár” ez után azt a feladatot kapta, hogy jelentsen kollégájáról, a kelet-európai népekkel foglalkozó Niederhauser Emilről.²⁶ Niederhausert *„polgári beállítottságú”* egyénnek írta le Heckenast, aki szimpatizál Hruscsov desztalinizációs törekvéseivel, és attól tart, hogy a többi szocialista ország (Mao Kínájához, és Enver Hodzsa Albániájához hasonlóan) ismét a keményebb, dogmatikus politikához fog visszatérni. Hruscsov személyét és politikáját más történészek is féltették (pl. Makkai László, Varga János²⁷ és Vörös Antal),²⁸ sőt, az egész Történettudományi Intézetben aggodalommal figyelték Moszkva és Peking vitáját, tartva egy esetleges dogmatikus visszarendeződéstől. Heckenast Gusztaf fontosnak tartotta belevenni a jelentésébe azt is, hogy Niederhauser *„egy most elterjedt pesti viccel kapcsolatban (Kohn és Grün találkoznak a Mao Ce-tung körút és az Enver Hodzsa út sarkán és azt mondja az egyik a*

²⁵ Uo. 11.

²⁶ Niederhauser Emil (1923–2010): Széchenyi-díjas (2003) történész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja (1993). 1942-ben kezdte meg felsőfokú tanulmányait szülővárosában, a pozsonyi Szlovák Tudományegyetemen, majd 1945-ben átkerült a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-történelem szakára, ahol 1948-ban szerzett diplomát. 1945 és 1948 között az Eötvös Collegium tagja volt. 1949-től az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott, később az intézmény helyettes igazgatója lett. 1951-től a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem oktatója, 1984-től az ELTE-n is tanított. MTI 2009. 809.

²⁷ Varga János (1927–2008): Széchenyi-díjas (2005) történész, levéltáros, az MTA rendes tagja (1998). 1948-tól folytatott tanulmányokat az Eötvös Collegium tagjaként a budapesti tudományegyetem történelem-levéltár szakán, majd ugyanott a középkori történeti tanszék tanársegédje lett. 1956-ban a Történettudományi Kar dékánhelyettese, október 23. után a Forradalmi Diákbizottság elnökévé választották. 1957-től 1968-ig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, majd a Levéltári Igazgatóság, 1978 és 1990 között pedig a Magyar Országos Levéltár vezetője volt. Főleg a magyar társadalom és gazdaság XVIII–XIX. századi történetével foglalkozott. GERGELY 2008.

²⁸ Vörös Antal (1926–1983): történész. A Magyar Országos Levéltár, a Lenin Intézet, majd 1957-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa volt, 1959-től 1963-ig vezette az Intézet pozsonyi kirendeltségét. Főleg a XVIII–XX. századi magyar agrártörténettel foglalkozott. FELHŐ 1984.

másiknak: hej, azok a régi szép orosz idők) elmondta, reméli, hogy ez a vicc nem lesz valóság, mert az nagyon rossz lenne.” Ezzel az ügynök is egyetértett.²⁹ Niederhausert „jobboldali beállítottságúnak” tartották a belügyi szervek, és tudták róla, hogy ő is támogatta Göncz Árpád családját.³⁰

1962. február 13-án jelentette „Békés Gáspár”, hogy meglátogatta munkahelyén Pogány Mária, „és elmondta, hogy az egész város tele van az általános amnesztia hírével és megkérdezte, hallottam-e erről. Azt feleltem, hogy most hallok tőle és természetesen én nagyon örülnék neki, ha igaz lenne.” Lencsés Miklós rendőr százados utasította Heckenastot, hogy tartsa továbbra is a kapcsolatot Pogánnyal, beszélgetés közben vesse fel az amnesztia kérdését, igyekezzen megtudni, hogy Pogánynak honnan származik a közkegyelemre vonatkozó értesülése.³¹ (Ami egyébként nem volt igaz, az általános amnesztiára még egy évet várni kellett.) Ugyanezen a februári napon adott tájékoztatást ügynökünk a Magyar Országos Levéltár egyik munkatársáról, Trócsányi Zsoltról.³² Leírta, hogy a tudóst nagyjából 1946-tól, még az Eötvös Collegiumból ismeri, s bár nem alakult ki köztük szorosabb munkakapcsolat, tudományos előadásokon gyakran találkoznak egymással. Fontosnak tartotta megemlíteni, hogy „tudomása szerint” Trócsányi mentálisan terhelt családból származik, betegesen érzékeny és mellőzöttségéről panaszskodik, aminek van is alapja, mert a kiadók nem szívesen jelentetik meg Trócsányi terjengősen megírt, rettenetesen hosszú műveit, annak ellenére, hogy kiváló tudós: „A mellőzésre példa: ha Trócsányi ír egy tanulmányt, vagy egy könyvet és meg akarja jelentetni, a kiadók, tudományos folyóirat-szerkesztők mereven elzárkóznak, mert terhes a vele való érintkezés és terjedelmes írásainak lerövidítésére fáradságos vitákban kellene őt rábírní. Ettől a szerkesztők félnek és inkább kitérnek a közlés elől. Trócsányinak állítólag kétszer, vagy háromszor annyi munkája van kéziratban, mint amennyi megjelent.”³³ Heckenast

²⁹ ÁBTL 3.1.2. M-22533. 13.

³⁰ Uo. 49.

³¹ Uo. 15.

³² Trócsányi Zsolt (1926–1987): történész, levéltáros. Tanulmányait az Eötvös Collegium tagjaként 1944–1949-ben végezte a Budapesti Tudományegyetem történelem és latin szakán. 1949 végétől a Magyar Országos Levéltár gyakornoka, 1951. januártól az I. (Feudális Kormányhatóságok) osztályán az erdélyi országos kormányhatósági levéltárak előadója. Hatalmas forrásanyagra támaszkodó műveiben főleg Erdély XVI–XIX. századi történelmével foglalkozott. ÜMÉL 2007. 902–903.

³³ ÁBTL 3.1.2. M-22533. 18.

szerint Trócsányi minden műve értékes marxista munka, kivéve az 1790 és 1848 közötti románságról írott könyvét, mert abban „*román nacionalista állásponton*” van. Ezek az információk nem hozhatták túlságosan lázba Lencsés Miklós rendőr századost, mert megjegyezte, hogy a jelentésnek nincs különösebb operatív értéke, inkább csak kiegészíti a korábbi ismereteket.³⁴

Április elején „*Békés Gáspár*” tartótisztje úgy vélte, a besúgó szorgalmas, és folyamatosan fejlődik, de még mindig számos hibát vét a politikai rendőrséggel való együttműködés során.³⁵ Ezt bizonyította az a hangulatjelentés is, amit Heckenast az Akadémia 1962. április 6-i nyilvános nagygyűléséről írt. Erdei Ferenc főtitkár beszámolójából és Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes felszólalásából Heckenast azt szűrte le, hogy a jövőben nem fog sor kerülni a történettudomány fejlesztésére, mert más tudományágak támogatásában érdekelt a hatalom. E kérdésben egyetértett Heckenasttal Kovács Endre, a Történettudományi Intézet egyetemes történeti osztályának vezetője, és Makkai László. A historikusok rossz hangulatát támasztotta alá az a vita is, melyet Makkai *Technikatörténetünk helyzete és feladatai* c. előadása után rendeztek. Itt felszólalt többek között Bogdán István, az Országos Levéltár és Sárközy Zoltán, a Központi Gazdasági Levéltár munkatársa is, akik példákkal bizonyították, hogy hazánkban mennyire elhanyagolják a technikatörténetet, bezzeg a Szovjetunióban és Lengyelországban külön intézete és folyóiratai vannak ennek a tudományágnak. Számos javaslatot tettek a kutatások fejlesztésére, de a vitán elnöklő Zemplén Géza akadémikus kifejtette, nem hiszi, hogy ennek bármi foganatja lesz, mert évek óta hiába kéri a Tudománytörténeti Bizottság a technikatörténeti kutatások megszervezését és támogatását.³⁶ Képzeltük, hogy a történettudósok problémái mennyire érdekelték az állambiztonsági szerveket...

Valamivel jobban tetszetett a hatóságoknak a Györffy György³⁷ középkorásról adott április 25-i keltezésű jelentés. Az Árpád-kori

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 23.

³⁶ Uo. 24–25.

³⁷ Györffy György (1917–2000): Széchenyi-díjas (1992) történész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja (1991). 1942-től a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének gyakornoka, majd tanára. 1945–1949-ben a Néptudományi Intézet igazgatója, majd 1988-as nyugalomba vonulásáig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa volt. Kutatási területe a magyar őstörténet és az Árpád-kor voltak,

Magyarország történeti földrajzát kutató tudósról (aki többször szabátarsa is volt „Békés Gáspárnak” az Intézetben) sok pozitívumot írt Heckenast, méltatta Györffy példamutató szorgalmáért, kifejtette, hogy ő „zárkózott és önző, csak saját (eléggé kiterjedt) munkaterülete iránt érdeklődik, tudományos vagy egyéb intézeti rendezvényektől lehetőleg távol marad és dolgozik. (...) Politikai magatartására szintén a zárkózottság és a napi politika iránti érdektelenség jellemző. (...) Puritán, csak a kutatómunkának él, nem anyagi, amit egyszer leírt vagy megállapított, ahhoz ragaszkodik, mindaddig, amíg tudományos érvekkel meg nem győzik.”³⁸ Negatívumként hozta fel, hogy Györffy erősen nacionalista, de ennek csak konkrét tudományos kérdésekkel kapcsolatban ad hangot, pl. amikor a román vagy szlovák historikusok forráshamisításáról van szó. Megemlítette még, hogy Györffy nem marxista, „és tanulmányait csak akkor fogalmazza meg marxista terminológiával, ha ezt határozottan kívánják tőle,” ráadásul nem szereti használni a „kizsákmányolás” vagy az „osztályharc” frázisokat, de eredményei ennek ellenére alapul szolgálhatnak a marxista történetírás számára, csak stiláris átfogalmazásukra van szükség, amit legutóbb már ő maga végzett el, „amikor a Történeti [helyesen: Történelmi] Szemle 1961. évi 4. számában megadta a marxista összefoglalását a magyar állam eredetéről írott könyvének.” Alapvetően semmilyen terhelő információt nem tudott felhozni Györffyre vonatkozóan Heckenast, baráti/ismeretségi köréről képtelen volt adatokkal szolgálni: „Egyéniségének határozottságára, leleményességére, bátorságára vonatkozólag semmi tapasztalatom nincs.” – írta. Megemlítette, hogy édesapja Györffy István volt, a kiváló néprajztudós, a Györffy Kollégium névadója, és hogy többgyermekes családapa, de ezt nyilván tudták a belügyi szervek. A tartótiszt annyit fűzött hozzá a jelentéshez, hogy szerinte Györffy óvatosságból nem nyilatkozik a „népi demokratikus rendszerről” munkahelyén.³⁹ Mindenesetre nem sokkal később a politikai rendőrség tisztje már azt vetette papírra, hogy az ügynök gyorsan fejlődik, egyre inkább megszűnnek azok a „lelki problémák”, amelyek közvetlenül a beszerzése után még fennálltak.⁴⁰

de foglalkozott forrásismerettel és -olvasással, valamint történeti topográfiával is. Forrás: ÚMÉL 2001b. 1173.

³⁸ ÁBTL 3.1.2. M-22533. 26–27.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 29.

A Belügyminisztérium nyomozóit kevésbé hozták lázba a Történettudományi Intézet mindennapi életéről, működéséről szóló Heckenast-jelentések, elsősorban az érdekelte őket, hogy mit gondol a börtönben ülő Kardos László. Utasították „Békés Gáspárt,” hogy mélyítse el kapcsolatát Pogány Máriával, hátha tud információkkal szolgálni elítélt férjéről. Kapóra jött, hogy a Heckenast-házaspárt 1962. május 19-én, szombat délután meglátogatta Pogány, és elmesélte nekik, hogy egy szerencsés véletlen miatt alkalma nyílt órákat beszélgetnie Kardossal, aki elmondta neki, hogy már túljutott „az orthodox marxizmuson” ám továbbra is kommunistának tartja magát. *„A beszélgetés során Kardos nagyon élesen elhatárolta magát a Fekete-Mérei csoporttól⁴¹ és kifejtette, hogy – amennyire ő a börtönből meg tudja ítélni a dolgokat – az országban nagyon sok jó dolog történik és nincs semmi értelme a makacs ellenzékiekedésnek a Kádár-kormányval szemben. (...) Egyébként most Mérei a szobatársa a börtönben, s nem sok öröme telik Méreiben.”⁴²* Lencsés Miklós százados megbízhatónak és ellenőrzöttnek nyilvánította a jelentést, mert több ponton is megegyezett a „Tóth Gabriella” fedőnevű ügynök állításaival. Utasította „Békés Gáspárt,” hogy tartsa továbbra is a kapcsolatot Pogánnyal, *„fejtse ki előtte azt a véleményét, hogy ő továbbra is Kardos barátja maradt és egy kicsit rosszul is vette, hogy őt Kardos nem üdvözöltette Pogánnyal.”⁴³* Az állambiztonság tehát érzékelte, hogy Heckenasthoz nem kötődött szorosán Kardos, és ezen mielőbb változtatni akartak.

Szeptember elején ismét megdicsérték az ügynököt, amikor arról tájékoztatta a szerveket, hogy Varga János és Benczédi László⁴⁴ történészek azt hangoztatják környezetükben, hogy a fő veszélyt nem a revizionisták (azaz 1956 és Nagy Imre hívei, a „nemzeti kommunisták”), hanem a szélsőbaloldaliak jelentik. Ezt két beszélgetés alapján szűrte le „Békés Gáspár”, mindkettőt március végén folytatta a két történésszel, az Országos Levéltár folyosóján cigarettázva. Szóba került az MSZMP KB 1962.

⁴¹ Az iskolateremtő Mérei Ferenc pszichológust és Fekete Sándor irodalomtörténészt 1959. április 1-jén ítélték el koncepciók perben, a nyomozás során feltételezték, hogy Kardos Lászlóval együtt szervezkedtek a rendszer ellen, de Kardosnak semmi köze sem volt az ún. „Hungaricus-ügyhöz.” (S ami azt illeti, magának Méreinek sem.) Ld. GÁL 2009. 10., 14., 26. és 61.

⁴² ÁBTL 3.1.2. M-22533. 37–38. Később ez megváltozott, Kardos sokat tanult a cellatársától.

⁴³ Uo. 38.

⁴⁴ ROMSICS 2005. 421.

június 14–15-i határozata, amely elítélte az 1956 előtti koncepciók pereket, rehabilitálta azok „*munkásmozgalmi áldozatait*,” továbbá Rákosit, Gerőt és még további 17 olyan személyt, akik részt vettek a törvénysértések előkészítésében és kivitelezésében (köztük bírókat, ügyészeket) kizárta a pártból.⁴⁵ Emellett átszervezték a politikai rendőrséget is, augusztusban létrehozták a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségét, és ennek következtében több egykori állambiztonsági vezetőt leváltottak/elmarasztaltak.⁴⁶ Heckenast jelentette, hogy a pártonkívüli, de az állampárttal úgymond szimpatizáns „*Benczédi kifejtette azt az aggodalmát, hogy a most leváltott belügyi és igazságügyi funkcionáriusok nem fognak belenyugodni az új helyzetbe, mert igaz ugyan, hogy igen jól gondoskodtak róluk, de a hatalmukat elvesztették. Ő már hallott olyan hangokat, hogy az MSZMP vezetését egy revizionista és jobboldali szoc. dem. klikk ragadta a kezébe.*” Lencsés Miklós tartótisztet érthetően komolyan érdekelte, hogy Benczédi mely személyekre gondolt, de az ügynök szóban elmondta neki, hogy kollégája neveket nem említett. Arról viszont be tudott számolni, hogy Varga János szerint a fiatalok közül kell kiválasztani új vezető kádereket a leváltottak helyébe, azok közül, „*akik nem mentek keresztül azokon a politikai fordulatokon, mint mi. Szerinte a mi (40 felé közeledő) nemzedékünk általában nem alkalmas a politikai vezetésre, tehát semmi esetre sem minket kell oda visszavinni.*” – jelentette „Békés Gáspár.”⁴⁷ Arról is beszámolt megbízóinak, hogy mind Varga, mind Benczédi (s ő maga is) fél attól, hogy Hruscsov halála után dogmatikus-szektás fordulat áll be a szovjet vezetésben, de remélik, az utód megtanulja, hogy csak a mostani politikát lehet tovább folytatni. Heckenast tartója „*a maga nemében igen értékesnek*” tartotta a jelentést, melyhez hozzáfűzte értékelésében, hogy Benczédi és Varga az alosztály rendszeres ellenőrzése alatt áll, „*narodnyik csoportosulásban*” vesznek részt. „*Rendkívül figyelemre méltó, hogy Benczédiék, csakúgy mint egyes revizionista elemek magukról a figyelmet elterelve azt igyekezzenek a köztudatban bevinni és elterjeszteni, hogy a fő veszély nem a revizionizmus, hanem a baloldal. Ez ellenétes vélemény a XXII. Kongresszuson elhangzottakkal, ahol a fő veszélyt nemzetközi viszonylatban a revizionizmusban jelölte meg a párt.*” – írta a

⁴⁵ TABAJDI 2013. 36–37.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 43–44.

⁴⁷ Uo. 44.

titkos szolga,⁴⁸ aki októberben már arról olvashatott egy feljegyzésben, hogy Varga János, Benczédi László és Pogány Mária kifejezetten örült, amikor hírért vette a keményvonalas Marosán György KB-titkári leváltásának, a KB-ból való kizárásának.⁴⁹ Október végén viszont nem sikerült Heckenastnak beszélnie Pogány Máriával (akit időközben a pártközpont állítólag közbenjárására gépírónőből ügyintézővé léptettek elő az Intézetben, és még heti egyszeri kutatónapra is jogosult lett), pedig meg kellett volna tudnia tőle, hogy mit mondott neki a nemrég szabadult Litván György történész Kardosról (Litvánt ugyanabban a perben ítélték el, mint Méreit és Fekete Sándort),⁵⁰ illetve, hogy üzent-e valamit Kardos a börtönből.

1963 márciusában bekövetkezett a várva várt amnesztia. Ez „Békés Gáspár” jelentése szerint *„örömet és megnyugvást keltett. Az az általános vélemény, hogy korábban jobb lett volna, de most sem késő. Azokkal kapcsolatban, akik az amnesztia útján szabadulnak, általános az együttérzés és az egyéni rokonszenv.”* Írt arról is, hogy beszélgetett az amerikai követségen menekültként tartózkodó Mindszenty József esztergomi érsek helyzetéről Niederhauser Emillel, akinek *„eléggé meggondolatlanul azt mondtam”* – így Heckenast – *„hogy legokosabb lenne Mindszentyt visszaültetni az érseki székebe, azután a püspöki kar szabaduljon meg tőle.”* A katolikus Niederhauser szerint *jobb, ha Mindszenty ott marad a helyén, vagy ha külföldre távozik, mert „ha visszakerülne az egyház élére, (...) a többi püspök nem boldogulhatna vele úgy, ahogy az egy protestáns egyházban elképzelhető volna.”*⁵¹ Lencsés Miklós arról is értesülhetett, hogy a Történettudományi Intézetben többen nem értették egyet Hruscsov művészi kérdéseket érintő beszédével, mely szerintük a kínaiak felé tett gesztus volt: *„Varga János nagyon szemléletesen úgy fejtette ezt ki, hogy ha egy festő rajzol három kört és azt mondja rá, hogy ez az anyaság, akkor lehet, hogy ő marha, hogy ezt nem érti, lehet, hogy a festő az, hogy ilyet rajzol, de hogy ez a szocializmust veszélyeztetné, az nem lehet.”* Hasonló állásponton voltak az ügynök szerint a most szabadulók családtagjai (Gönczné,

⁴⁸ Uo. 45.

⁴⁹ GÁL 2009. 61. és 68.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 56.

⁵¹ Uo. 56–57.

Pogány Mária), Niederhauser, Makkai László, több párttag, (pl. Bartha Antal, Gonda Imre, Csatári Dániel).⁵²

Az amnesztia következtében kiengedték Kardos Lászlót a börtönből. Az állambiztonság számítása bevált: mivel Heckenast szorosabbra fűzte a kapcsolatát Pogány Máriával, így Kardoshoz is közelebb került, nem véletlen, hogy szabadulása után nem sokkal, 1962. április 12-én felkereste az ügynököt lakásán. A jókedvű néprajztudós önironikusan beszámolt élményeiről, és jövőbeli terveiről. Mesélte, hogy 1960-ban „*ugrás-szerűen megjavultak a börtönviszonyok, azóta nagyon sokat tudott olvasni és nagyon nagy élmény volt neki a tanítás.*”⁵³ (...) *Általában azt tapasztalta, hogy [barátai] úgy fogadják, mint hogyha nem lett volna 7 éven át elszakítva tőlük.*”⁵⁴ Azt is mondta, hogy előszeretettel kutatná a dualizmus vagy a Horthy-kor politikatörténetét, mert a politikus-embertípusról rengeteg élményt szerzett, s nagy segítséget jelent neki az, hogy szabadulása előtt Mérei Ferencsel volt egy cellában, akitől sok pszichológiai ismeretet szerzett. Ezen kívül szívesen foglalkozna agrártörténettel is, de eredeti szakmájához, a néprajzhoz nem akar visszatérni, mert az már egész egyszerűen nem érdekli.⁵⁵ Július 12-én ismét meglátogatta Kardos „Békés Gáspárt,” és elmesélte neki, hogy jelenlegi munkahelye a Néprajzi Múzeum, de nem tartozik annak állományába, hanem közvetlenül a Művelődésügyi Minisztériumtól kapja a fizetését. Tudni vélte, hogy ki nevezésének „*kézbesítését Bodrogi Tibor, a Néprajzi Múzeum főigazgatója és Ortutay Gyula késleltették, de megakadályozni nem tudták.*” Egyéb-ként a félbehagyott tiszaiagari monográfiájának kiegészítésével kell foglalkoznia, amit 1955-ben nem lehetett kiadni, „*mert azt mutatta meg, hogy a mezőgazdaság Tiszaigaron a téészesítés következtében lehanyaglott,*” de az 1956 utáni kollektivizálás ezzel ellentétben normalizálta a falu mezőgazdaságát, így megfelelő kiegészítésekkel már publikálhatják a munkát.⁵⁶ Kardos elmondta Heckenastnak azt is, hogy hamarosan feleségül fogja venni Pogány Máriát, annak ellenére, hogy nincs saját lakásuk és egyikük édesanyjánál sem férnek el. Mindemellett újabb börtönélményeket

⁵² Kardos a helyi általános iskolában taníthatott 5. és 6. osztályos diákokat 1961 tavaszától: POGÁNY 1992. 168.

⁵³ ÁBTL 3.1.2. M-22533. 58.

⁵⁴ Uo. 59. Kardos később mégis visszatért az etnográfiahoz.

⁵⁵ A Tiszaigarról szóló monográfia csak sok évvel Kardos halála után, 1997-ben jelent meg első ízben.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.2. M-22533. 61.

is megosztott a történésszel: mesélte, hogy nagyon sok fogolynak volt kis rádiója a cellában, ezért nem voltak teljesen izoláltak, de ha valakinél megtalálták a készüléket, akkor kedvezmény-megvonással büntették a tulajdonost (neki nem volt, de amúgy sem kellett, mert a tanítványaitól úgyis megtudta, ami érdekelte). Ez a rész különösen tetszett a tartó-tisztnek, mert megerősítette abban, hogy a büntető intézetek rabjai illegálisan rádiót tartottak maguknál.⁵⁷ A jelentés többi részével viszont nem sok mindenre ment Lencsés rendőr százados.

Úgy tűnik, Heckenast egy év alatt egészen belejött a jelentésírásba, ám az amnesztia után felülkerekedett lelkiismerete, és bevallotta Kardosnak és Göncz Árpádnénak, hogy ügynök.⁵⁸ Sőt, azt is beismerte a politikai rendőrség tisztjének, hogy felesége végig tudott besúgóí tevékenységéről, egyes feladatokat nejeinek segítségével hajtott végre: *„Elmondotta a feleségének azt is, hogy a beszervezés hol történt, majd később ismertette a feleségével a konspirált lakáson történő találkozásokat is. (...) Végezetül beismerte az ügynök azt is, hogy a velünk való kapcsolatát elmondotta Göncz Árpádnénak azzal a célzattal, hogy azt hozza a férje tudomására.”* A dekonspirálódás miatt 1963 októberében nyilatkozatot vettek fel, melyben az ügynök elismerte „árulását”,⁵⁹ 1964-ben pedig kizárták „Bé-kés Gáspárt” a hálózatból.⁶⁰

Heckenast tehát nem sokáig, valamivel több, mint egy évig látta el információkkal a politikai rendőrséget. Története mégis figyelemreméltó, mert a korabeli tudományos élet jobb megismeréséhez segítheti hozzá a jelenkor kutatóit. Emellett ahhoz is fogódzókat adhat, hogy mekkora mozgástere volt egy ügynöknek a kommunista diktatúra ezen időszakában. Jelentéseivel – láthattuk – nem sok mindent tudott kezdeni Kádár politikai rendőrsége. Megismerhették a történészek mindennapi munkáját, kutatásaikat, gondjaikat, a korabeli tudományos vitákban elfoglalt álláspontjaikat, de ez alapvetően nem érdekelte a Belügyminisztérium munkatársait. Heckenast hozzájárult némi adalékkal egy-két munkatársa (Benczédi László, Györffy György, Niederhauser Emil, Varga János stb.) korábban megindított megfigyeléséhez, de nagy titkokat egyikükről sem tudott kideríteni, valószínűleg nem is akart. Kardos Lászlóról pedig kimondottan „rendszer konform” képet rajzolt, hiszen, mint

⁵⁷ SZÖNYEI 2012. 173.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.2. M–22533. 62–63.

⁵⁹ SZÖNYEI 2012. 173.

láthattuk, az etnográfus a börtönviszonyok javulásáról számolt be, meg volt elégedve a mezőgazdaság kollektivizálásával, ami a rezsim nagy sikere volt stb. Kardos egykori börtöntársainak rádiótartásával kapcsolatos hír volt talán az egyetlen hasznosítható információ, de az állambiztonság emberei más forrásból már tudtak erről. Nagyon úgy tűnik, hogy Heckenast Gusztáv szándékosan adott semmitmondó, hiányos vagy szegényes jelentéseket, s azokkal nem is igen tudott ártani kollégáinak. (A Történettudományi Intézetben egyébként több beszervezett ügynök is hasonlóan használta ki a rendelkezésre álló mozgásteret, s okozott pszichizitással csalódást a belügyi szerveknek.)⁶⁰

Kizárása után még egy ideig foglalkoztak azzal a gondolattal, hogyan lehetne „árulásáért” retorziókkal sújtani Heckenastot, de végül a haja szála sem görbült, folytathatta tudományos kutatásait, s egyelőre nem került elő olyan forrás, mely arra utalna, hogy az állambiztonság ismét megkísérelte volna beszervezését. A vonakodó, bizonytalan Heckenast helyett csakhamar sokkal jobb besúgót állítottak rá a történészekre, egy olyan személyt, aki kollegájával ellentétben maga ajánlotta fel szolgálatait az állambiztonságnak: Pamlényi Ervint.⁶¹ S ő többek között, Heckenast Gusztávról is jelentett.

⁶⁰ Ehhez lásd: UNGVÁRY 2011. 74–80., 90–93., 95. és 97–99.

⁶¹ Uo. 80–87.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

- ÁBTL 3.1.2. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.2.
M-22533. M-22533. Békés Gáspár

Szakirodalom

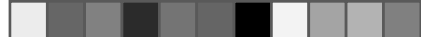
- BANDY 2014 BANDY, Alex: *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete*. Budapest, 2014.
- BÁNKÚTI 1999 BÁNKÚTI Imre: Heckenast Gusztáv (1922–1999). In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. (1999) 3. 495–496.
- FELHŐ 1984 FELHŐ Ibolya: Vörös Antal 1926–1983. In: *Levéltári Közlemények*, 55. (1984) 1. 104–105.
- FODOR 1991 FODOR András: *A Kollégium. Napló, 1947–1950*. Budapest, 1991.
- GÁL 2009 GÁL Éva: Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése” 1957–1959. In: *Kádárizmus mélyfúrások. Évkönyv XVI. 2009*. Szerkesztette: TISCHLER János. Budapest, 2009. 9–74.
- GERGELY 2008 GERGELY András: Varga János 1927–2008. In: *Századok*, 142. (2008) 4. 1068–1073.
- HEGEDŰS B.– BECK– GERMUSKA 1996 *1956 kézikönyve. Kronológia*. Írta és összeállította: HEGEDŰS B. András, BECK Tibor, GERMUSKA Pál. Budapest, 1996.
- HEGEDŰS B.– RAINER M. 1990 *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita*. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta: HEGEDŰS B. András, RAINER M. János. Budapest, 1990.
- HUSZÁR 1995 HUSZÁR Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, 1995.
- KUCSMAN– LIPTAY 2011 KUCSMAN Árpád – LIPTAY György: Eötvös-kollégisták a Fasori Gimnázium tanári karában. In: *Lustrum. Ménesi út 11–13. Solemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Szerkesztette: HORVÁTH László – LACZKÓ Krisztina – TÓTH Károly. Budapest, 2011. 348–364.

- MTI 2009 *MTI Ki Kicsoda 2009. Kortársaink életrajzi lexikona.* Főszerkesztő: HERMANN Péter. Budapest, 2008.
- ŐZE 2014 *ŐZE Sándor: Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése.* Budapest, 2014.
- POGÁNY 1992 *Kardos László börtönírásai 1957–1963.* Sajtó alá rendezte: POGÁNY Mária. Budapest, 1992.
- ROMSICS 2005 *ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Harmadik, javított és bővített kiadás.* Budapest, 2005.
- ROMSICS 2011 *ROMSICS Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, 2011.
- SARUSI KISS 2008 *SARUSI KISS Béla: A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében.* Budapest, 2008.
- SZÖNYEI 2012 *SZÖNYEI Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 1. kötet.* Budapest, 2012.
- TABAJDI 2013 *TABAJDI Gábor: A III/III krónikája.* Budapest, 2013.
- UNGVÁRY 2011 *UNGVÁRY Krisztián: Mozgásteretek és kényszerpályák. Az MZA és az ELTE tudósai az állambiztonság célkeresztjében. In: A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből.* Szerk.: RAINER M. János. Budapest, 2011. 73–99.
- ÚMÉL 2001a *Új Magyar Életrajzi Lexikon I. A–Cs.* Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2001.
- ÚMÉL 2001b *Új Magyar Életrajzi Lexikon II. D–GY.* Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2001.
- ÚMÉL 2002a *Új Magyar Életrajzi Lexikon III. H–K.* Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2002.
- ÚMÉL 2002b *Új Magyar Életrajzi Lexikon IV. L–Ö.* Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2002.
- ÚMÉL 2007 *Új Magyar Életrajzi Lexikon VI. SZ–ZS.* Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2007.

The reluctant agent. The reports of “Gáspár Békés” about the History Institute of the HAS (Hungarian Academy of Science)

Gusztáv Heckenast (1922–1999) textbook writer and historian with Kosuth Prize worked in the History Institute of the HAS for fifty years, where he researched mostly the events of the Rákóczy war of independence, but he dealt with the economic and social history of the medieval and the early modern age. Between 1962 and 1964 he was an agent of the political police under the name of “Gáspár Békés.” His person came into the focus of the state security because his daughters godfather was the already arrested Árpád Göncz, and the historian had a good relationship with László Kardos ethnographer (who was already in prison) and with András Szesztay sociologist. Although Heckenast hardly took the role of an agent because of his conscience, later he wrote multiple reports about his colleagues, the acknowledged scholars of his era. He reported about Emil Niederhauser, György Györffy, Zsolt Trócsányi and László Makkai. After the amnesty of 1963, he told to several observed persons that he was recruited, so in 1964 he was expelled from the network.

In my paper, I want to present Heckenast’s reports and their consequences, and outline the elbow room of a person in the network of the early part of the Kádár era.

ISÓ GERGELY

Hová lett a koncepció? – Ordass Lajos evangélikus püspök 1956. évi rehabilitációja –

Ordass Lajos püspök a Magyarországi Evangélikus Egyház XX. századi történetének emblematikus alakja. Pályafutása során mindvégig a keresztény lutheri teológia alapjain állva munkálkodott, akkor is, amikor a történelem eseményei folytán e keresztény hit szerinti értékrend megvallása és az emellett való kiállás üldözendővé, életveszélyessé vált. Ordass Lajos az elsők között volt a történelmi keresztény felekezetek papjai közül, akit koncepciók perben (1948-ban) elítéltek és félreállítottak. Rehabilitálására csak az 1956-os rehabilitálási hullám keretében került sor. Ennek hátterében természetesen a Szovjetunió Kommunista Pártja híres XX. Kongresszusának történései álltak, ahol Hruscsov elítélte a sztálini személyi kultuszt, és a csatlós államokat az elmúlt évek törvénytelenégeinek felülvizsgálatára szólította fel. Ordass rehabilitálásának közvetlen kiváltó oka pedig – amint azt az alábbiakban részletesen is olvashatjuk – az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának magyarországi ülése volt.

Minthogy Ordass rehabilitálására még az október 23-i forradalom előtt került sor, a Magyarországi Evangélikus Egyház rendkívül különleges helyzetbe került. A forradalmi események hatására a kommunista államot mindaddig szervilisen kiszolgáló egyházi vezetők lemondtak pozíciójukról, s így Ordass visszakerült az őt törvényesen megillető püspöki székbe, amit a szovjet beavatkozás következtében ismét megerősödő totális állam is elismert. Így Ordass Lajos a forradalom leverése után is aktív püspök maradhatott, amit például a katolikus vagy református felekezetek esetében nem engedélyeztek.

Az alábbiakban Ordass rehabilitálásának körülményeit, okait, eseménytörténetét vázolom fel, s ez által megpróbálok választ találni arra a kérdésre is, hogy vajon miért hagyta meg az állam Ordasst a forradalom leverése után még több mint másfél évig a püspöki székben.

Előzmények

Életrajzi adatok, koncepciók eljárások: valutaüzérkedés, fegyelmi ügy

Ordass Lajos 1901-ben született a II. József által Pfalzból betelepített németek lakta Torzsán, nem messze Újvidéktől. Ordass szülei Wolf Artúr, a Szepességből ide költözött kántortanító és Steinmetz Paula voltak. Ordasst magát is Wolf Lajos néven keresztelték meg, Ordassra csak 1944-ben, a német megszállást követően magyarosította a nevét. Öt elemi után gimnáziumban tanult tovább: először Újverbászon, majd Bonyhádon. A trianoni békediktátum aláírása után az ő szülőfaluja is a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került, így családjához évekig nem tudott hazamenni, minthogy vízumot nem kapott. 1920-ban, érettségi után, mivel nem vették fel a Budapesti Tudományegyetem (ma ELTE) matematika tanári szakára, ezért ősszel Budapesten, az evangélikus teológián kezdte meg tanulmányait.¹ Raffay Sándor püspök 1924-ben szentelte lelkésszé. 1929-ig segédlelkészként szolgált Hartán, Soltvadkerten és a Deák téren (Budapest). 1927-ben egy éves svédországi tanulmányútra ment. 1929 és 1930 között tábori lelkész volt. 1929-ben feleségül vette Kirner Irént, házasságukból öt gyermek született: Barnabás Artúr, Sára, Balázs (csak néhány óráig élt), Zsuzsanna és Erzsébet. 1930-tól 1931-ig kerületi missziói lelkész, majd 1931-től Cegléden volt

¹ Az első világháború előtt nem volt Budapesten evangélikus teológiai akadémia, de az eperjesi és a pozsonyi teológiák – pontosabban azok tanárai – az elcsatolt területekről a csonka országba, Budapestre menekültek. Ordass két évig tanult itt, majd egy évre – az 1922–23-as tanévben – tanulmányi ösztöndíj keretében Halle városába utazott. Teológiai tanulmányait a soproni teológiai akadémián fejezte be, minthogy a budapesti megszűnt.

parókus lelkész. 1941-ben a kelenföldi gyülekezet választotta meg lelkészének.²

1945 augusztusában Ordass a Magyarországi Evangélikus Egyház Bányai Egyházkerülete püspökévé választotta s ezzel megkezdődött több mint 30 évig – élete végéig – tartó kálváriája. Szentelését 1945. szeptember 27-én elődje Raffay Sándor – ekkorra már nyugalmazott – püspök végezte.³

A második világháborút követően, ahogyan az egész ország, úgy az evangélikus egyház is romokban hevert,⁴ Ordass ilyen körülmények között kezdte meg – saját bevallása szerint bizakodva⁵ – püspöki szolgálatát, és állt neki az újjáépítés fáradságos munkájának.

Hamar világossá vált azonban, hogy a kommunisták által egyre intenzívebben befolyásolt államhatalom hozzáállása miatt Ordassat előbb-utóbb félre kell állítani. Tűrhetetlen és veszélyes volt egy olyan személy az evangélikus egyház élén, aki biblikus alapokon állva minden körülmények között elutasította az állam beavatkozását az egyház ügyeibe, s ráadásul megfélemlíteni sem hagyta magát.⁶ Ordass számára már 1948 tavaszán teljesen világos volt, hogy mi vár rá. Március 2-án elindult Svájcba, hogy a Lutheránus Világszövetség (LVSZ) alelnökeként részt vegyen az augusztusban megalakuló Egyházak Világtanácsának előzetes, segélyezőbizottsági ülésén. A repülőgépen együtt utazott Tessényi János metodista szuperintendenssel, aki Zürichbe érve bizalmas beszélgetést kért Ordasstól, amelyen közölte, hogy az államvédelem nemrégiben kivallatta őt az Andrassy út 60-ban, majd azzal bízták meg, hogy jelentsen Ordass külföldi útjáról.⁷ Ahogy Ordass írja a Nagy idők kis tükre című önéletraj-

² Vö. ORDASS 1982. 362–367., *Magyar Életrajzi Lexikon* <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/valamint> BÖRÖCZ 2012. 19–26.

³ ORDASS 1985. 165.

⁴ Az állapotokat tükrözi, hogy Ordass a Nagy idők kis tükre c. önéletrajzi írásaiban püspökké szenteléséről szóló beszámolójában megemlíti, hogy az egyházi szertartás után mindössze egy bablevessel és egy üveg borral ünnepeltek szűk családi körben. ORDASS 1985. 165.

⁵ ORDASS 1985. 167–168.

⁶ Minthogy jelen dolgozatnak nem feladata minderről érdemben szólni, az állam és Ordass Lajos hosszas hadakozásáról bővebben ld. Ordass Önéletrajzi írásait és BÖRÖCZ Enikő Ordass-monográfiáját.

⁷ Érdekesség, hogy Ordass mindezt először csak az önéletrajzi írásaiban említi meg (ORDASS 1985. 243.), az erre vonatkozó naplóbejegyzés (Napló 1948. márc. 2.) alapján úgy tűnik, mintha csak teljesen semleges dolgokról beszélgettek volna. Mint azt

zi írásaiban: „ezen a napon egy függöny húzódott szét előttem és alkalmat kínált, hogy egy pillanatra beletekintsek a jövőmbbe.”⁸

Kenyértöréshez az egyházi iskolák államosítása vezetett el.⁹ Míg Ordass püspöktársai, Túróczy Zoltán és Szabó József hajlottak arra, hogy a nyomásnak engedve kiegyezzenek az állammal, és átadják az iskolákat állami kézbe, addig Ordass minderről hallani sem akart, és minden fórumon hangoztatta, hogy az iskolák az egyház legfőbb kincsei.¹⁰

Először augusztus 24-éről 25-ére virradóra járt nála az állambiztonság. Lakását alaposan felforgatták, iratait lefoglalták. Ezután néhány napig házi őrizetben tartották, majd 27-én kiengedték. Másnap érkezett meg a felszólítás, hogy szeptember 8-ig adnak határidőt arra, hogy lemondjon püspöki tisztségéről. Ez nem történt meg, így aznap éjjel ismét érte jött a hírhedt fekete autó. A bíróság már október 1-jén meghozta az ítéletét: 2 év fegyház, öt évi hivatalvesztés, 3000 Ft pénzbüntetés. Ordass ellen a vád valutaüzérkedés és sikkasztás¹¹ volt.¹²

az augusztus 24-én tartott házkutatás bizonyítja, reális volt annak a veszélye, hogy a naplót elkobozzák, és ebben az esetben nem lett volna szerencsés, hogy ha bármi terhelő jellegű információt találnak benne. Ordass tehát körületekintésből nem számol be a beszélgetés komolyabb vonulatairól.

⁸ ORDASS 1985. 243

⁹ On the Situation of the Lutheran Church in Hungary, MNL OL Ordass Alapítvány Levéltára P 2173, Ordass Archívum 3. doboz, Vilmos Vajta: Correspondence and Documents III., 1955–1959.

¹⁰ Ordass és az addigra már az új rendszer börtönét megjárt Túróczy hozzáállásbeli különbségét jelzi az alábbi kis párbeszéd, amelyet Ordass jegyzett föl Önéletrajzi írásaiban, s amely az állammal folytatott egyik „egyeztetés” során hangzott el: „A megbeszélésről sétálva tartottunk a szomszédos Üllői út felé. Hosszú ideig szótlanul. Végül Túróczy megszólalt: »Az ember úgy van ezekkel az emberekkel, mint az útonállókkal. Levetkőztetik az embert, és az embernek könyörögnie kell, hogy legalább a gatyáját hagyják meg!« Azt válaszoltam: »Tudod, Zoltán, nem kell a gatyáért könyörögni! Hadd lássa mindenki nyilvánvalóan, hogy útonállókkal volt dolgunk!«” (ORDASS 1985. 290.)

¹¹ Ordass Lajos ellen a konkrét vád az volt, hogy a külföldi segélyeket elmulasztotta bejelenteni a Magyar Nemzeti Banknál, és hogy Svédországban kölcsönt vett föl amerikai útjának finanszírozására. Bár ezek a vádak is koholtak voltak, ahhoz képest, amivel a sajtó vádolta (ti. több ezer dollár elsikkasztása), még egészen enyhének számítottak. (A vádiratot ld. ORDASS 1998. 451–459.)

¹² Az utolsó szó jogán elmondott beszédét, amelyet gyorsírással Kendeh György rögzített, Ordass így zárta: „Elítéltetésem ténye olyan lesz számomra, mint fátyol, amely eltakarja előlem Isten akarátát és érthetatlenné teszi azt. De Istenemtől zúgolódás nélkül elfogadom, mert azt az egyet jól tudom, hogy még elítéltetésem esetén is csak az ő áldott akarata történhet meg velem.” (EOL DOLL 9. doboz, 9. tétel)

Büntetése jelentős részét Szegeden töltötte le, „reakciós” katolikus papokkal egy cellában. 1950 elején költöztették át Vádra, magánzárkába.¹³ Ordass börtönéveiről is hosszasan beszámol visszaemlékezéseiben.¹⁴ Ki kell emelni egy igen fontos eseményt, amelyre szabadon bocsátása előtt másfél hónappal került sor. 1950. április 17-én Ordasst a cellájából fellevezték a börtön irodájába, és ott elé helyezték azt az iratot, amely tudomására hozta, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Külön Fegyelmi Bírósága április 1-jén püspöki hivatalából való elmozdításra ítélte, minthogy „az Ordass Lajos ellen az uzsorabíróság által hozott ítélet következtében előállott súlyos helyzet egyházi érdekeket sért.”¹⁵ Afölött a tény fölött, hogy saját egyháza is elítélte, Ordass nem tudott napirendre térni. Csak évekkel később tudta meg, hogy a teljesen szabálytalanul felállított 13 tagú fegyelmi bizottságból (akikből csak 12-en ültek össze) mindössze négyen adtak le „igen” szavazatot az Ordass eltávolítását szorgalmazó kérdésre, a többiek üresen adták be a cédulájukat és csak azért nem mertek „nem”-mel szavazni, mert előzőleg megfenyegették őket, hogy ebben az esetben Ordasst és több lelkész társukat (elsősorban Keken Andrást és Kendeh Görgyöt, Ordass barátait) is perbe fogják kémkedésért, ami akár halálbüntetéssel is végződhet.¹⁶

1950. május 30-án Ordass – büntetése utolsó nyolcadának elengedésével – kiszabadult a börtönből.¹⁷ Az új világ, amelyben találta magát, gyökeresen különbözött attól, amelyből csaknem két évvel korábban kivonulni kényszerült – legalábbis ő így érezte.¹⁸ Az elkövetkező hat évet

¹³ Váci élményeivel kapcsolatban Ordass beszámol arról, hogy naponta egyszer a rabokat kivezényelték az udvarra, ahol „séta” címén a fegyőrök „loholó versenyfutás”-ra kényszerítették őket. Ordass a harmadik ilyen sétán úgy döntött, hogy nem lohol. Erre az őr odament hozzá, bokán rúgta, majd hosszasan emlegette Ordass Istenét és édesanyját. Ordass ezután sem volt hajlandó beállni a sorba. Ezt követően Ordasst minden nap egyedül vezényelték ki az udvarra, ahol kedvére sétálhatott. Egyik ilyen alkalommal az őt bántalmazó fegyőr megszólította: „»Miért bánik maga velem ilyen fölényesen?« Válaszomban kifejtettem azon nézetemet, hogy a föltett kérdés rosszul van megfogalmazva, mert hiszen arról aligha lehet beszélni, hogy én »bánok« vele, akármiféle formában. Itt a »bánás« egyoldalú, és csak arról lehet beszélni, hogy ő miképpen bánik én-velem? Márpedig az ő bánásmódja »durva«” (ORDASS 1985. 368–369.)

¹⁴ ORDASS 1985. 352–379.

¹⁵ ORDASS 1985. 373.

¹⁶ ORDASS 1987. 498–499.

¹⁷ ORDASS 1985. 377.

¹⁸ ORDASS 1985. 380.

a püspöki és lelkési szolgálattól visszavonultan töltötte. Minthogy nem volt hajlandó nyugdíjaztatását kérni az államtól, mert ez annak elismerése lett volna, hogy félreállítása jogos volt, ezért az egyház utalt ki számára havi 1000 Ft (később megemelték 1060 Ft-ra) összeget, amelyet Ordass jogos püspöki járandóságának részeként fogott fel, s amelyből egész családját, feleségét és négy gyermekét kellett volna eltartania.¹⁹

Ordass Lajos helyzete gyermekei életére is rengeteg keserűséget hozott. Fiát, Barnabást kizárták a teológiáról, lányának, Zsuzsannának kéréjével, a teológushallgató ifj. Dedinszky Gyulával közölték a főiskolán (személyesen Pálffy Miklós dékán), hogy vagy az Ordass-lány férje lesz, vagy evangélikus lelkész.²⁰ Ordass mindössze egy pozitívumot emel ki erről a korszakról visszaemlékezéseiben: „*Most tehát hozzákezdhettem sorban azoknak a terveknek a megvalósításához, amelyek a börtönben érlelődtek meg bennem.*”²¹ Ezek közé tartozott „*A keresztfá tövében*” c. meditációja, Hallgrímur Pétursson izlandi nemzeti költő „*Passió-énekek*” c. könyvének lefordítása, illetve ekkor írta meg az „*Akikkel az úton találkoztam*” c. visszaemlékezését.

Az Ordass-ügy újra napirenden

Ordass Lajos ügyét 1956 nyarán – hat év után – vették ismét elő. Ennek (ideológiai) háttérében a bevezetésben már említett SZKP XX. kongresszusa és annak határozatai álltak, a konkrét kiváltó ok mégis az volt, hogy az Egyházak Világtanácsának Központi Bizottsága 1956. július végén (július 27–augusztus 7.),²² a magyarországi Galyatetőn tervezte megtartani következő ülését. Ennek köszönhetően a külföldi sajtó érdeklődése is megnőtt Magyarország és a magyarországi egyházi helyzet iránt.²³ 1956. június 1-jén a finn Kotimaa című lap vezércikkben vetette fel Ordass Lajos ügyét. Azt írta, hogy „*Az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottsága-*

¹⁹ Minthogy ez az összeg egy ekkora család megélhetéséhez igen kevés volt, feleségével mindenfélével próbálkoztak, hogy valami kiegészítő jövedelemhez jussanak: sálat festettek, kukoricaháncs cipőket varrtak, harisnyát, sálat, kesztyűt kötöttek stb.

²⁰ ORDASS 1987. 473.

²¹ ORDASS 1985. 396.

²² BÖRÖCZ 2012. 274.

²³ A galyatetői konferencia résztvevői nem csak Ordass Lajos, hanem Ravasz László református püspök helyzetét is megpróbálták rendezni. RAVASZ 1992. 376–377.

*nak idén nyáron, Budapesten tartandó gyűlésének közeledtével Anglia és Németország egyházai körében azzal a követeléssel léptek föl, hogy Ordass Lajos magyar evangélikus püspök sorsát és jövőjét elöttük tisztázzák.*²⁴ A cikkről Ordass Zongor Endre lelkész értesítette június 9-én, vasárnap.²⁵

Alig telt el másfél hét, és Ordass egy igen különleges látogatót keresett fel Márvány utcai lakásán: maga Dezséry László püspök, aki Ordass leváltása után 1950-ben került törvénytelenül a Bányai Egyházkerület, majd az egyházkerületek 1952. évi átszabásakor, választások nélkül a Déli Egyházkerület élére.²⁶ Elsősorban a galyatetői konferenciáról akart Ordassal beszélni.²⁷ A konferencia külföldi résztvevői – és egyben Ordass barátai – jelezték, hogy a konferencia ideje alatt Ordass is meg kívánják látogatni. Dezséry ki akarta puhatolni, hogy egy ilyen látogatás során milyen magatartásra számíthat Ordass részéről. Ordass kereken megmondta neki, hogy ő, ha kérdezik, mindenben elmondja a saját álláspontját. Dezséry ezt hajlandó volt elfogadni, azzal a megjegyzéssel, hogy „*nekünk elég, ha a külföldiek azt a benyomást kaphatják, hogy bár ellentétes nézetben vagyunk, mégis emberséges viszony áll fenn közöttünk.*”²⁸ Ordass ezután kifejtette, hogy mindenről lehet beszélni közöttük, csak emberséges viszonyról nem, majd felsorolta mindazt a méltánytalanságot, amit az evangélikus egyházvezetés vele és a családjával szemben elkövetett.²⁹

Az egyházzal párhuzamosan az Állami Egyházügyi Hivatal³⁰ is elkezdett érdeklődni Ordass Lajos iránt. Mint kiderült, az evangélikus

²⁴ BÖRÖCZ 2012. 267.

²⁵ ORDASS 1987. 469.

²⁶ 1952-ben Ottlyk Ernő teológiai tanár, a rendszert kiszolgáló egyháztörténész (bővebben ld. IRTZÉS 2014.) benyújtott egy jelentést az Állami Egyházügyi Hivatalnak, amelyben azt mutatja ki, hogy egyre nagyobb a megosztottság az Evangélikus Egyházon belül. Ennek hatására leváltották Túróczy Zoltán és Szabó József püspököt, valamint Reök Iván egyetemes felügyelőt, majd a zsinaton megszüntették az addigi négy egyházkerületet és kettő újat – délit és északi – kreáltak belőle. A déli élére az addigi bányakerületi püspök, Dezséry László került, az északi élére pedig Vető Lajost, a Tiszai Egyházkerület addigi püspökét helyezték. (Bővebben ld. BÖRÖCZ 2012. 240–242.)

²⁷ BÖRÖCZ 2012. 268–269.

²⁸ ORDASS 1987. 472–473. (Ordass a beszélgetésről pro memoriát készített.)

²⁹ Ld. fent.

³⁰ Az Állami Egyházügyi Hivatalt 1951-ben hozták létre. Felállításáról az 1951. évi I. törvényben határoztak. A törvényben meghatározott feladata az állam és a vallásfelekezetek közötti ügyek intézése, a vallásfelekezetekkel kötött egyezmények és megállapodások végrehajtása és a vallásfelekezetek állami támogatása (ld. 1951. évi I. tv.). Valójában az állam ezen az intézményen keresztül irányította az egyházakat. Az ÁEH

egyház vezetősége felkereste az ÁEH-t, hogy vegyék át Ordass Lajos nyugdíjának kifizetését az egyházi nyugdíjintézetől, és emeljék fel más püspökök nyugdíjának szintjére.³¹ Egyértelműen sürgető volt számukra, hogy Ordass kérdését még az EVT gyűlése előtt tisztázzák. Ha Ordass ugyanis elfogadná az államtól a megemelt nyugdíjat, azt már kommentálhatták volna úgy is, hogy kölcsönösen megnyugtatóan rendezték a helyzetet. Épp ezért július 11-én maga az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, Horváth János kereste fel Ordass Márvány utcai lakásán, miután Ordass Horváth emberének előzőleg kijelentette, hogy ő maga nem hajlandó az ÁEH-ba elmenni.

Horváth közölte Ordassal, hogy a nyugdíjosztály már meg is tanácskozta a kérdést, és hajlandóak 1700 Ft nyugdíjat folyósítani, illetve viszszaemlékezőleg 25 000 Ft különbözetet (azaz kárpótlást) kifizetni. Valószínűleg abban reménykedtek, hogy Ordass Lajos nehéz anyagi helyzetéből kifolyólag kapva kap majd az ajánlaton. Ordass viszont nem olyan ember volt, akit le lehet fizetni. A lehetőséget udvariasan visszautasította, és elmagyarázta, hogy neki nyugdíjügye nincsen, minthogy ő magát továbbra is püspöknek tekinti, mert az 1950. évi fegyelmi határozat törvénytelen volt. Kérte Horváthot, hogy ne hozzák őt nehéz helyzetbe azáltal, hogy az állam nyugdíjat kezd folyósítani számára, mert ebben az esetben kénytelen lesz azt a pénzt visszaküldeni, ami viszont életveszélybe sodorná a családját. Ezután részletesen elmesélte bírósági ügyét, és elmagyarázta, miért tekinti az egyház fegyelmi határozatát törvénytelennek. Ennek kapcsán előhozta Kendeh György és Keken András ügyét is, akiket azért tartóztattak le és mozdítottak el állásukból annak idején, hogy a fegyelmi bizottságot megszarolják.³² Horváth erre megígérte, hogy utánajár a kérdésnek, és kezdeményezi az ítéletek felülvizsgálatát. Ordass kérte, hogy az övével együtt Kendeh és Keken ügyét is vegyék elő.

A Dezséry-Vető féle egyházvezetés tehát bakot lőtt, amikor az ÁEH segítségéhez fordult az Ordass-ügy rendezésében. Ahelyett, hogy – az ő

intézményi különállását az 1956. évi 33. törvényerejű rendelet megszüntette, és az 1959. évi 25. törvényerejű rendeletig, amelyben ismét biztosítják intézményi különállását, a Művelődésügyi Minisztérium alá betagozva, a Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala néven intézte az állam az egyházi ügyeket. Az ÁEH 1989-ben, a rendszerváltozás évében szűnt meg (vö. ORDASS 1987. 617., KÖPECZI BÓCZ 2004. 16. és *Magyar Katolikus Lexikon* Állami Egyházügyi Hivatal).

³¹ ORDASS 1987. 488–489.

³² Ld. fent.

szemszögükből – tisztázódott volna a félreállított püspök kérdése, felkeltek magának az Egyháziügyi Hivatal vezetőjének figyelmét, sőt szimpátiáját Ordass irányában. A szimpátia kölcsönös volt, Ordass maga is úgy nyilatkozott Horváthról, hogy „végre találkoztam egy becsületes kommunistával”³³ Kettejük későbbi, még Ordass újra felvett püspöki szolgálata alatt is sokáig működő kooperációja valószínűleg az itt, illetve a rehabilitálással kapcsolatos későbbi tárgyalások során kialakult kölcsönös rokonszenven alapult. Horváth állítólag még 1957 őszén is – pedig ekkor már ismét hangjára talált Ordass ellenzéke, mind egyházi, mind állami körökben – olyan kijelentéseket tett, hogy „Ordass a szocializmus híve”.³⁴ A jelek szerint tehát Horváth és Ordass kölcsönösen félreismerte egymást. Míg Ordass Horváth udvarias, megértő stílusát az állam részéről való rugalmasságnak, addig Horváth Ordass őszinteségét és szókimondását együttműködésre való hajlamnak értelmezte. Ez a félreértés tette lehetővé, hogy Horváth megbízzon Ordassban.

A július 11-i találkozó után Horváth János személyesen kezdeményezte Ordass rehabilitálásának megindítását. Horváth ugyanis következő látogatásán, július 25-én, két nappal a galyatetői konferencia kezdete előtt már konkrétan Ordass rehabilitálásáról beszélt. Horváth azt ígérte, hogy az állami rehabilitáció egy hónapon belül megtörténhet, a kérdés egyházi részről lesz nehezebb, mert abban az esetben az elmúlt nyolc évet egészében kellene törvénytelennek elismerni, ami az egyház működését gátolná. Ordass az állami rehabilitációval kapcsolatban kifejtette, hogy mindössze annyit kér, hogy neki, valamint a Lutheránus Világszövetségnek küldjék meg a felmentő végzést, de nem kéri, hogy ebből az újságok hírt verjenek. A beszélgetésen szóba került még az Egyházak Világtanácsának esedékes galyatetői gyűlése is. Horváth kifejtette, hogy „barátság-talan magatartásnak”³⁵ kellene minősíteniük azt, ha az EVT napirendre tűzné Ordass rehabilitálásának ügyét, mert ezzel Magyarország belügyeibe szólnának bele. Ordass megnyugtatta, hogy ilyesmire nem kerülhet sor az állami és az egyházi szervekkel való előzetes egyeztetés nélkül.

Három nappal később Ordassnak újabb látogatói érkeztek: Carl E. Lund-Quist, a Lutheránus Világszövetség főtítkára, és Hanns Lilje, a Világszövetség elnöke. Mind a ketten tagok voltak az Egyházak

³³ Ld. ORDASS 1987. 514.

³⁴ Győri Vilmos jelentése ÁBTL 3.1.5. O-13599/2. 26. lap.

³⁵ ORDASS 1987. 514.

Világtanácsának Központi Bizottságában. A két vendéget Vető Lajos püspök kísérte el Ordass lakására, de aztán ő rövidesen eltávozott. Azért jöttek, hogy még mielőtt az Állami Egyházügyi Hivatallal megkezdzenék a tárgyalásokat Ordass ügyében, megérdeklődjék Ordass álláspontját. A látogatást Franklin Clark Fry-jal, az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának elnökével kiegészülve, már egy Horváthtal folytatott előzetes egyeztetést (július 29.) követően, amelyen Horváth ismét kifejezte, hogy az állami rehabilitációnak nem látja akadályát, megismételték.³⁶

Augusztus 2-án Ordass a Világtanács galyatetői ülésén részt vevő skandináv egyházi vezetők,³⁷ Ordass régi barátai látogatták meg, akikkel még svédországi ösztöndíja során, valamint az 1947-es körútján ismerkedett meg.³⁸ Ők hozták Ordass tudomására, hogy az Állami Egyházügyi Hivatalban Horváth János megbeszélést tervez a Galyatetőre látogatókkal és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökeivel, s erre Ordass Lajos is hivatalos.

A külföldi egyházi vezetőkkel folytatott tárgyalások eredményei

Az ÁEH-ban összesen – a fent említett előzetes egyeztetésen túl – két tárgyalásra került sor, egyik augusztus 3-án – ezen Ordass maga is jelen volt – a másik augusztus 4-én, ahova Ordass szervezési hiba folytán nem hívták meg. Az ÁEH-val négy pontból álló egyezség jött létre, amelyet a galyatetői konferencián, illetve a külföldi sajtóban ki is hirdettek.³⁹

- 1. pont: A Lutheránus Világszövetség kijelenti, hogy Ordass kérdését akkor tekinti megoldottnak, ha ismét püspöki szolgálatba léphet.*
- 2. pont: Megindul Ordass világi rehabilitációja.*

³⁶ ORDASS 1987. 515–524.

³⁷ Dr. H. Fuglsang-Damgaard, koppenhágai püspök; John Cullberg västeråsi püspök; Harry Johansson, a svéd ökumenikus intézet igazgatója; Henrik Hauge, a norvég egyházi külügyi hivatalának vezetője.

³⁸ Ordass 1927 őszén ment ki Raffay Sándor püspök segédlelkészeként egy éves ösztöndíjjal Svédországba, 1947-ben pedig már püspökként járta körbe Európát és az Egyesült Államokat, hogy a háború után adományokat gyűjtsön az evangélikus egyház számára. A későbbiekben azzal vádolták a sajtóban Ordass, hogy az út során szerzett adományokat elsikkasztotta.

³⁹ BÖRÖCZ 2012. 272.

3. pont: Ordass teljes egyházi és állami rehabilitációja után lemond püspöki címéről, de nyitva hagyják az utat arra, hogy visszatérjen a püspöki szolgálatba.

4. pont: Amíg Ordass ismét felveheti a püspöki szolgálatot, biztosítani kell számára, hogy teológiai tanárként dolgozhasson.⁴⁰

Míg az egyezség első pontja a Lutheránus Világszövetség vezetőinek elvi nyilatkozatát tartalmazza arra vonatkozólag, hogy Ordasst ismét püspöki szolgálatban szeretnék látni, a harmadik pontban rögtön visszakoznak, a szolgálatba való visszatérést bizonytalan időre elnapolják, elfogadva ezzel az állam azon álláspontját, miszerint a püspökségbe való visszatérésnek még nincs itt az ideje. A pontok tehát Ordass külföldi támogatói részéről igencsak minimalista követeléseket szabnak meg, s a kiindulási ponthoz képest igen nagy engedményeket tettek, míg az állam gyakorlatilag semmit nem engedett kezdeti álláspontjából, hiszen a második pontban említett állami rehabilitációt Horváth már Galyatető előtt beígérte, az egyházi rehabilitáció elől pedig korábban sem zárkózott el. Ez a négy pont – a galyatetői konferenciát megelőző állapotokhoz képest – mindössze Ordass egyházi rehabilitációjának tekintetében (egyáltalában, hogy lesz egyházi rehabilitáció, s ezt követően majd a püspöki szolgálatba is visszatérhet, addig pedig teológiai tanárként dolgozhat) mond többet. Felmerül tehát a kérdés: miért voltak a külföldi egyházi vezetők ennyire engedékenyek? Hanns Lilje a Lutheránus Világszövetség elnöke, amikor augusztus 4-én délután Lund-Quist főtitkárral együtt felkereste Ordasst, hogy ismertesse vele az egyezség pontjait, ennek okát abban jelölte meg, hogy „most a lépésről lépésre való haladás útja látszik csak járhatónak.”⁴¹ Minden bizonnyal egyrészt az adott körülmények között nem látszott, hogy az állam hajlandó volna-e erőteljesebb követelés hatására nagyobb engedményeket tenni (pedig nem kizárt, hogy igen, az állam alaposan rá volt szorulva arra, hogy az elmúlt idők törvénytelenégeit valamelyest tisztára mossák), másrészt pedig Horváth János a tárgyalások során többször tett utalást arra, hogy hosszútávon mindenképp Ordasst szeretné püspöki székben látni. Azt, hogy ez részéről nem csak üres ígérgetés

⁴⁰ A pontokat ld. részletesen: EOL DOLL 9. doboz, 9. tétel, Scholz László a szeptember 7-i esperesi értekezleten elhangzott felszólalásának mellékletében.

⁴¹ ORDASS 1987. 538.

volt, majd az Ordassal folytatott szeptemberi, rehabilitálással kapcsolatos tárgyalásokon derült ki igazán.⁴²

Ordass maga nem szívesen ment bele az egyezésbe, kifogásolta, hogy a pontok egyike sem tér ki Keken András és Kendeh György párhuzamos ügyére, valamint hogy nem látja az egyház helyzetét attól megoldottnak, hogy őt magát rehabilitálják. Ennek ellenére Hanns Lilje és Lund-Quist kérésére elfogadta az ajánlatot.

A fenti egyezés feltehetőleg az Állami Egyházügyi Hivatalt is megnyugtatta. Ahhoz képest, hogy a július 25-i találkozón Horváth még azt ígérte Ordassnak, hogy az állami rehabilitációra egy hónapon belül sor kerül, legközelebb csak szeptember 21-én hívták be Ordasst az ÁEH-ba azzal, hogy két hetet még mindig várnia kell. Hogy ezután valóban meggyorsították a rehabilitációs eljárást, az a külföldi sajtótól⁴³ és a belső egyházi közvéleménytől⁴⁴ való félelmen kívül vélhetően részben annak is köszönhető, hogy Franklin Clark Fry, az Egyházak Világtanácsa Közpon-ti Bizottságának (és az amerikai United Lutheran Church) elnöke az ÁEH-nak írt levelében türelmetlenkedett a késlekedés miatt.⁴⁵

⁴² Ld. később.

⁴³ A külföldi sajtó nagy hangon terjesztette Ordass várható rehabilitációjának híré-t (vö. New York Times 1956. aug. 5. vagy 1956. szept.28. illetve BÖRÖCZ 2012. 272.).

⁴⁴ Ld. később.

⁴⁵ ORDASS 1987. 539–540. Nem csak Franklin Fry volt türelmetlen a rehabilitálás ügy-menetének lassúsága miatt. Vajta Vilmos 1956. szeptember 10-én Molnár Rudolf ma-gyarországi evangélikus lelkésznek írt levelében kifejezi aggodalmát afelett, hogy az időhúzás esetleg Dezséryék malmára hajthatja a vizet (ld. Vajta Vilmos levele Molnár Rudolfnak, MNL OL Ordass Alapítvány Levéltára P 2173, Ordass Archívum 3. do-boz, *Vilmos Vajta: Correspondence and Documents III., 1955–1959.*). Vajta Vilmos (1918–1998) evangélikus lelkész és a Lutheránus Világszövetség teológiai osztályának igazgatója volt (Bövebben ld. VAJTA 1990. 5–8., valamint REUSS 2010.).

Galyatető után

Egyházi viták, újabb tárgyalások az ÁEH-val

A galyatetői konferencia a hazai evangélikus egyházban is nagy visszhangot vert. Az egyházi vezetők kezdetben inkább hallgattak a kérdésben, illetve megpróbálták elhíttetni, hogy „*nincs is Ordass ügy.*”⁴⁶ Ennek egyik bizonyítéka a Dezséry László által augusztus 24-ére összehívott országos esperesi konferencia, ahol különös módon az espereseken kívül fiatal lelkészek (pl. Zay László)⁴⁷ is részt vettek, akik az esperesek helyett is hozzászóltak a kérdéshez. Dezséry itt kifejtette, hogy az egyház, személy szerint pedig Vető Lajos püspök kezdeményezte Ordass Lajos rehabilitációs eljárását.⁴⁸ Ezek után beszámolt a Galyatetőre érkező külföldi egyházi vezetőkkel folytatott tárgyalások menetéről és végeredményéről, ahol saját bevallása szerint hangsúlyozták „*Ordass Lajos teljes személyére vonatkozó nehézségeket az együttműködésre vonatkozólag, tekintettel az ő, hosszú évek óta ismert és állandó makacsságát, konokságát különböző tárgyalások folyamán, és hangsúlyoztuk háromszor Ordass nézeteinek kérdését egyházi életünkben, mint amelyek itten nem egyeznek azzal, amit általában a lelkészeink hirdetnek és hangsúlyoztuk azt a nehézséget az egyházunk 8 éves történetével kapcsolatban, amely az egész folyamatát és minden eredményét érintené, ha ő a régi nézeteivel kerülne közénk és avval állnánk szembe, hogy egy ilyen Ordass Lajossal kellene együttműködni.*”⁴⁹ Mindezen felül pedig kijelenti, hogy szó sem lehet arról, hogy Ordass a rehabilitálása után bármilyen tekintetben külön eljárásban részesüljön, el kell fogad-

⁴⁶ ORDASS 1985. 406.

⁴⁷ Az egyházi sajtóosztály ügyvivő lelkésze. (Ld. MNL OL ÁEH XIX-A-21-c, 16. doboz, 030 Ezerkilencszázötvenhat, 26.)

⁴⁸ Ezt a minden bizonnyal tudatos csúsztatást – hiszen valójában a rehabilitációt az állam kezdeményezte – Ordass később, szeptember 22-i találkozásukon, Dezséry szemére vetette, aki azzal hárította el magáról a hazugságért a felelősséget, hogy őt is félretájékoztatták. Ld. ORDASS 1987. 554.

⁴⁹ Eredeti ld. EOL DOLL 9. doboz, 9. tétel. Az idézett dokumentum az augusztus 24-i értekezletről készült hangfelvétel gépelt változata. A fenti, Dezséry által elmondott, nyelvtanilag nehézkes szövegrészletből kitűnik: a püspök Ordassal összeférhetetlen, konok, tárgyalni képtelen embernek próbálja beállítani az esperesek (és az ÁEH jelen lévő képviselői) előtt.

nia az egyházban jelenleg fennálló helyzetet,⁵⁰ az pedig végképp kizárt, hogy bárki mást Ordass köreiből (itt Keken Andrásra és Kendeh Györgyre utalt) szintén rehabilitáljanak. Dezséry szónoklatához hozzászólt Zay László, az egyházi sajtóosztály ügyvivő lelkésze is, és kétségbe vonta Ordass Lajos hazafi voltát, mert állítása szerint Ordass külföldi vízumkérelmet adott be.⁵¹ Mindezek mellett azt is kifejti, hogy nem szerencsés, ha Ordass visszatér a szolgálatba, mert az általa képviselt nézetek régiek és rosszak, és csak zavart okoznának abban a harmóniában, amelyet az elmúlt nyolc évben sikerült kialakítani az egyházban.⁵² A legradikálisabb hozzászólása a magát „*haladó lelkésznek*” tartó Muncz Frigyesnek volt, aki Ordasst bűnbánatra és keresztény alázatra szólította fel, az Ordass ügyében közbenjáró Lutheránus Világszövetség tagjait pedig számító politikusoknak nevezte.⁵³

Bár az augusztus 24-i esperesi konferencia még elég erőteljesen az akkori egyházi vezetés félelmeit tükrözte Ordass rehabilitálásával és rehabilitálása utáni helyzetével kapcsolatban, elmúltak azok az idők, amikor az ellenvéleménnyel rendelkezők nem mertek megszólalni. Ahogy a politikában,⁵⁴ úgy az egyházban is egyre-másra erősödtek meg a rendszerkritikus hangok.

⁵⁰ Azaz Dezséryt illetve az egész egyházvezetést legitimnek kellene elfogadnia.

⁵¹ Ennek annyi a valóságalapja, hogy amikor Horváth János első ízben felkereste Ordasst még júniusban, a meghurcolt püspök felvetette annak az ötletét, hogy ha a rehabilitálása után a magyar állam felajánlaná neki, hogy kiköltözzön a családjával az országból, ez most nem ütközne olyan elvi akadályba, mint 1948-ban (amikor szintén felajánlották neki), mert ez nem tűnne megfutamodásnak, és emelt fővel távozhatna (ld. ORDASS 1987. 506.). Azt tehát egyértelműen megállapíthatjuk, hogy Ordass fejében megfordult a külföldre költözés gondolata, de ebből nem következik egyenesen az, hogy kétségbe vonhatjuk hazafias érzéseit. Ordass elsősorban és mindenekelőtt evangélikus lelkész volt, természetes tehát, hogy lelkészként akarta szolgálni egyházát és ezzel hazáját. Ehhez képest az elmúlt nyolc évben azt tapasztalta, hogy a magyarországi evangélikus egyháznak nincs szüksége rá. Lelkeszi hivatástudatából fakad tehát az, hogy ha már otthon nem hagyják szolgálni, akkor inkább kimegy külföldre, hogy ott legyen az egyház hasznos tagja.

⁵² Ld. EOL DOLL 9. doboz, 9. tétel.

⁵³ Ld. EOL DOLL 9. doboz, 9. tétel.

⁵⁴ Ld. Petőfi Kör vitái.

Legelőször az úgynevezett „*egyházi ébredés*”⁵⁵ mozgalom egykori vezetői hallatták a hangjukat, amikor augusztus végén Nagybaráton⁵⁶ összegyűltek, és „*Észrevételek*” címen megfogalmazták véleményüket az egyház „*ébresztő szolgálatáról*.”⁵⁷

A szeptemberben esedékes lelkészkonferencia-sorozat alkalmain is nagy viták alakultak ki. Ezek a konferenciák az elmúlt években a lelkészi kar állandó ideológiai nevelését célozták meg, ahol az állam érdekeit szervilisen kiszolgáló egyházvezetés hangoztatta az állam iránti hűség szükségességét, bibliai érveket is ennek a szolgálatába állítva. Az, hogy ezeken az alkalmakon a lelkészek önálló véleményt fogalmazzanak meg, vagy esetleg vita alakuljon ki, mindeddig elképzelhetetlen volt. A konferenciák helyszíne egyrészt Fót (szeptember 4., 11., 14., 18., 25.), másrészt pedig Balatonszárszó (szeptember 14.)⁵⁸ volt.⁵⁹ Itt már Ordass Lajos ügyét is taglalták, az Ordass-vonal tagjai nyíltan kritizálták Dezséryt és társait az augusztus 24-i esperesi értekezleten elhangzottak miatt, és követelték Ordass mihamarabbi rehabilitációját, valamint egyházi szolgálatba való visszatérését. A felszólalásban élen járt Botta István, Scholz László, Schulek Tibor, Zászkaliczky Pál, Kendeh György és Keken András. Keken az első fóti konferenciára készített egy rendkívül részletes ismertetőt, amely Ordass rehabilitációs ügyének állomásait foglalta össze, mondván: objektív tükröt kell tartani a Dezséry-féle augusztus 24-i tájékoztató elé, „*amiről fel kell tételezni, hogy ami ezen elhangzott, az tekintethető az egyházi vezetőség hivatalos álláspontjának.*”⁶⁰ Ez az összefoglaló,

⁵⁵ Az egyházi ébredés mozgalom 1920-ban, az Ostffyasszonyfán tartott első lelkészevangelizáció során indult útjára, amelynek célja a hitébresztés, hitbeli felfrissülés és lelki megújulás volt. Ez a pietista kegyességű mozgalom küzdött az ellen, hogy az egész országot átható irredenta, revizionista nézetek a szószeiken az egyes lelkészek ígéhirdetéseiben is megjelenjenek, s ehhez igyekezett minél szélesebb társadalmi rétegeket megmozgatni. (Ld. *Magyarország a XX. században*. II. kötet. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. VI. fejezet. Egyházak és felekezetek. A Horthy korszak egyházai. Az evangélikus népegyház és ébredés.) <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/251.html>

⁵⁶ Ma Győrújbarát.

⁵⁷ A nagybaráti nyilatkozatnak is nevezett kiáltványról ld. bővebben: Böröcz 2012. 285–288.

⁵⁸ Balatonszárszón ez már a második konferencia volt, az első időpontjára vonatkozó adatot nem találtam.

⁵⁹ Böröcz 2012. 292.

⁶⁰ ORDASS 1998. 695.

minthogy hangvételeiben valóban tárgyilagos és pontos volt,⁶¹ alapul szolgált a későbbi konferenciákon kialakuló viták számára is.⁶²

Ám nem csak a lelkészek voltak elégedetlenek az egyházi vezetéssel. Dezséry László személye az Állami Egyházügyi Hivatal számára is egyre kellemetlenebb volt. Ez világosan kiderül Ordass és Horváth János fentebb már említett szeptember 21-i találkozásából.⁶³ Minthogy az államnak rendkívül fontos volt az, hogy a külföld előtt jó színben tüntesse fel magát, és azt a látszatot keltse, hogy Magyarországon valóban demokrácia van, ezért az Állami Egyházügyi Hivatal hosszú távon azzal tervezett, hogy a rendkívül rossz reputációjú Dezséry Lászlót leváltják, helyébe pedig a széleskörű külföldi kapcsolatrendszerrel, befolyásos barátokkal és kül- és belföldön is nagy népszerűséggel rendelkező Ordasst helyezik. Horváthék eredeti terve az volt, hogy a személycserére valamikor 1957-ben, de még a Lutheránus Világszövetség⁶⁴ augusztusra tervezett minneapolis-i nagygyűlése előtt kerülne sor, minthogy ide már Ordasst akarták kiküldeni.⁶⁵ Ezen a szeptember 21-i találkozón ismét szóba ke-

⁶¹ Keken rögtön a tájékoztató elején kijelenti, hogy „bár...az esperesi értekezleten elhangzott felszólalások indokoltta tennének élesebb választ, szeretnék megmaradni stílusban is, belső magatartásban is az igazság és szeretet ama határai között, melyek minden keresztyén ember számára kötelezőek.” (Ld. ORDASS 1998 695.)

⁶² A lelkészkonferenciákról ld. részletesen BÖRÖCZ 2012. 292–299.

⁶³ Az állam azon szándékát, hogy Dezsérytől meg akarnak szabadulni, jelzi az is, hogy a szeptemberi, az egyház vezetőségével enyhén szólva elégedetlen hangulatú lelkészkonferenciákra Dezséryt is beküldték, kitéve őt ezzel a lelkészek dühének. A szeptember 11-i fői lelkészkonferencián Dezséry előadást tartott „Egyházunk mai feladatairól” címmel. Az előadása után Dedinszky Gyula (Ordass későbbi vejének, ifj. Dedinszky Gyulának az apja) beszámolója alapján Dezséryre „a vádak és szemrehányások özöne zúdult”, a szünetben „egyedül álldogált, senki sem csatlakozott hozzá a régi kiszolgálói közül sem.” (Ld. BÖRÖCZ 2012. 293–294.)

⁶⁴ A Lutheránus Világszövetséget 1947-ben alapították a svédországi Lund városában. A szervezet célja, hogy a világ evangélikusságát összefogják a közös stratégián alapuló missziói szolgálatban, közösen ápolják az evangélikus teológiai örökséget, közös választ adjanak az ökumenikus kihívásokra és főképp segítsenek a rászorulókon, amire a második világháború után nagy szükség volt. Az LVSZ tisztviselőit az ötévente tartott nagygyűléseken választják meg. Minden nagygyűlést máshol, más országban tartanak. (A Lutheránus Világszövetség történetét ld. *Federation* 1997.)

⁶⁵ „Horváth: Mi a jövőt püspök úrral akarjuk megoldani. Csak most ezt nem tudjuk megcsinálni. Tetszik tudni arról, hogy jövőre Minneapolisban lesz a Lutheránus Világszövetség közgyűlése? Ordass: Tudom. Horváth: Oda püspök urat akarjuk kiküldeni. Dezséry oda nem mehet ki, ez egészen világos. Addig el akarjuk intézni, hogy Dezséry leváltása meglegyen.” (Ld. ORDASS 1987. 551.)

rült Keken és Kendeh párhuzamos rehabilitálásának ügye. Horváth azt ígérte, hogy nem sokkal Ordass rehabilitációja után őket is visszahelyezik egyházi szolgálatukba, csak nem azon a helyen, ahol annak idején abba kellett hagyniuk.⁶⁶ Ez utóbbi kijelentés előtt Ordass értetlenül állt, egyet nem értését kifejezésre is juttatta, mondván, hogy mindkét lelkésznek a törvényes szolgálati helye ott van, ahonnan 1950-ben kitették őket. Horváth erre azt válaszolta, hogy nem kelthetik azt a látszatot a külföld előtt, hogy csak akkor intézhető el egy ügy Magyarországon, ha abba a külföldiek is beleszólnak.⁶⁷

Az ÁEH-val való utolsó rehabilitálás előtti találkozón, október 2-án Horváth már engedékenyebbnek bizonyult Kekenék ügyében, és kifejezte, hogy szeretne leülni beszélgetni a lelkészekkel. Dezséryvel kapcsolatban pedig igen radikálisan fogalmazott: „Föl akarom számolni a DCSV-t⁶⁸ és szeretnék rendet teremteni a sajtóosztályon.”⁶⁹

A fent taglalt két ÁEH-megbeszélés között Ordass találkozott Dezséryvel és Vető Lajossal is. Ordass kérésére Dezséry szeptember 24-én kereste fel őt Márvány utcai lakásán, ahol Ordass alaposan a szemére hányta az augusztusi esperesi értekezleten tanúsított viselkedését.

Vető Lajos egy nappal később, szeptember 25-én kereste fel Ordasst,⁷⁰ hogy a „jövőről” tárgyaljon vele, de Ordass kijelentette, hogy addig nem hajlandó vele tárgyalni a jövőről, amíg a múlt nincs tisztázva.

A rehabilitálás⁷¹

1956. október 5-én végre megszületett a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának a határozata, amely szerint a „deviza büntett miatt dr.

⁶⁶ Kendeh György Kelenföldön volt lelkész (helyére törvénytelenül Muncz Frigyeset helyezték), Keken pedig a Deák téren.

⁶⁷ Ordass válasza: „Ezt a választ én így értelmezem: A magyar kormány számára fontosabb, hogy egy kellemetlen látszatot elkerüljön, mint az, hogy az igazságot érvényre engedje jutni. Ezt én soha megérteni nem fogom!” (Ld. ORDASS 1987. 549.)

⁶⁸ Dezséry-féle családi vállalat.

⁶⁹ Ld. ORDASS 1998. 722.

⁷⁰ Eredetileg Vető a titkárat küldte el Ordasshoz, hogy aznap délutánra berendelje magához, de Ordass közölte: „Ha majd egyszer én akarok Vető Lajossal beszélni, akkor meg fogom kérdezni, hogy mikor mehetek el hozzá. Ha azonban ő akar velem beszélni, akkor ő jöjjön énhozzám. Nincs semmi félreértés?” (Ld. ORDASS 1998. 718.)

⁷¹ A rehabilitációk teljes szövegét ld. ORDASS 1987. 557–564. 44. lábjegyzet.

Ordas (sic!) Lajos és társai ellen indított büntetőügyben” meghozott ítélet Ordassra vonatkozó része „törvénysértő”, ezért Ordass Lajost bűncselekmény hiányában a vád alól felmenti.⁷² Ordass a határozattal kapcsolatban jogos cinizmussal jegyzi meg önéletrajzában, hogy „*még csak azt a benyomást sem kelti, hogy itt valóban az igazság jutott fényesen diadalra. Amint ugyanis 1948-ban a totális államhatalom vélt érdeke hozatta meg az igazságtalan ítéletet, parancsszóval, úgy most...ugyanennek a totális államhatalomnak a parancsa hozatta meg azt az ítéletet föloldó határozatot is.*”⁷³

Három nappal később, október 8-án a Magyarországi Evangélikus Egyház Egyetemes Törvényszéke is meghozta az ítéletét, amelyben Ordasst minden vád alól felmenti és megállapítja, hogy megilleti őt az erkölcsi és anyagi kártérítés.⁷⁴ Ugyanezen a napon Ordass ígéretéhez híven lemondott püspöki tisztéről,⁷⁵ néhány nappal később pedig valóban rehabilitálták Kendeh Györgyöt és Keken Andrást is, és mindkettejüket visszahelyezték az őket megillető parókiára.⁷⁶

A rehabilitálásokról az Evangélikus Élet 1956. október 14-i száma tudósított, és az állami és egyházi bíróság határozatának szövegét is közölte. Ugyanezen a napon tartott Ordass – nyolc év kihagyás után – istentiszteletet a budahegyvidéki kápolnában, ahol Máté evangéliuma 22. fejezetének 1–14. verséről prédikált, a „*Fölkínált kegyelem*”⁷⁷ címmel. Nem csak a kápolna telt meg hívekkel, hanem a kápolna körüli udvar is.⁷⁸

Ordass 1956. október 24-én kezdte volna meg a tanítást a teológián. Két előadássorozatot is tartott volna – az egyiket „*A reformáció Észak-Európában*”, a másikat pedig „*Fejezetek a skandináv teológia történetéből*” címen⁷⁹ –, azonban a forradalom közbeszólt. A kommunista

⁷² Ld. ORDASS 1985. 412.

⁷³ Ld. ORDASS 1985. 413.

⁷⁴ Ld. ORDASS 1985. 413.

⁷⁵ A lemondó levelet ld. ORDASS 1998. 739–740.

⁷⁶ Horváth János ÁEH elnök már október 6-i keltezéssel levélben utasította a piliscsabai tanácselnököt, hogy mivel „*Kende [sic!] Györgyöt*” rehabilitálták, visszaköltözik Kelenföldre, ezért az eddig Kendeh számára kiutalt földet a tanácselnök vegye át (ld. MNL OL ÁEH XIX-A-21-a, P. 50635 K 4/C., 221/1956.).

⁷⁷ A prédikáció szövegét az Evangélikus Élet 1956. okt. 21-i száma teljes egészében lehozta.

⁷⁸ TERRAY 1990. 148.

⁷⁹ A forradalom alatt történt evangélikus egyházi eseményekről – és az elmaradt kurzusairól a teológián – Ordass egy Vajta Vilmosnak a Lutheránus Világszövetség teológiai osztályának igazgatója részére írt 1956. november 9. és 10-i keltezésű levelében

hatalmat mindaddig kiszolgáló egyházi vezetőség – tartva a forradalom dühétől – lemondott pozíciójáról. 1956. október 30-án Dezséry László nyújtotta be lemondását,⁸⁰ amelyben kijelenti, hogy átadja Ordassnak a Déli Egyházkerület vezetését, november 1-jén pedig Vető Lajos mondott le.⁸¹ Így 1956. október 31-én Ordass visszatért a püspöki székbe.⁸² Püspöki szolgálatát istentiszteleti szolgálattal kezdte: nyolc év után először prédikált a Deák téri evangélikus templomban, amely – a két héttel korábbi budahegyvidéki kápolnához hasonlóan – zsúfolásig megtelt.⁸³ Magát a hivatalt november 1-jén vette át, november 3-ára pedig „*tekintettel arra, hogy a helyzet miatt lehetetlen volt az egyház törvényes szerveinek összehívása (kerületi presbitériumok és egyetemes presbitérium) viszont több ügy elintézésre várt, ... elhatároztam, hogy egy, az egyházi törvényeinkben ugyan meg nem határozott, de mégis szükséges testületet összehívjak hivatalomba.*”⁸⁴ E gyűlést később, amikor Ordass leváltása ismét aktuálisá vált, ellenfelei érvként használták fel arra, hogy rásüssék a törvénytelenség és a jobboldali klikkesedés vádját. A gyűlés valóban nem tekinthető szabályosnak, de abban a rendkívüli helyzetben erre nem is volt mód, mihelyt azonban az országban többé-kevésbé helyreállt a rend, az itt született döntéseket a törvényes testületek, szabályos keretek között is jóváhagyták (ilyen volt például Túróczi Zoltán ideiglenes püspöki kinevezése az Északi Egyházkerület élére, amely kinevezést 1957 januárjában választásokkal is megerősítettek).⁸⁵

számol be. (Ld. Ordass Lajos levele Vajta Vilmosnak, 1956. november 9–11., MNL OL Ordass Alapítvány Levéltára P 2173, Ordass Archívum 3. doboz, *Vilmos Vajta: Correspondence and Documents III. 1955–1959.*)

⁸⁰ A lemondás szövegét ld. MNL OL ÁEH XIX-A-21-c, 16. doboz, 030-Ezerkilencszázötvenhat, 30.

⁸¹ A lemondás szövegét ld. MNL OL ÁEH XIX-A-21-c, 16. doboz, 030-Ezerkilencszázötvenhat, 31.

⁸² Ottlyk Ernő minderről, nem kevés történelem hamisítással, másképp vélekedik: „*Ez a lépés (ti. a rehabilitáció megindításáért való közbenjárás az egyház vezetősége részéről) a valuta-bűncselekmény vádja alól való rehabilitálásra vonatkozott, de nem jelentette azt, mintha az egyházpolitikai harcokban vitt szerepét is igazolták volna, vagy azt az utat is helyeselték volna, amelyet képviselt. Ennek bizonyossága az, hogy püspöki tisztebe nem került vissza.*” (Ld. OTTLYK 1976. 108.)

⁸³ Az erről írt beszámolót ld. Evangélikus Élet 1956. nov. 4.

⁸⁴ Ordass Lajos levele Vajta Vilmosnak, 1956. november 9–11., MNL OL Ordass Alapítvány Levéltára P 2173, Ordass Archívum 3. doboz, *Vilmos Vajta: Correspondence and Documents III. 1955–1959.*

⁸⁵ Ld. Napló 1957. január 21.

Ordass ezt követően még 1958. június 24-ig gyakorolhatta a püspöki szolgálatot. Ekkor ismét – immár végleg – félreállították.⁸⁶ Ezután 1978. augusztus 14-én bekövetkezett haláláig visszavonultan élt.

Láthattuk tehát, hogy Ordass Lajos rehabilitálása elsősorban állami érdekeket szolgált, s ugyanolyan politikai döntés volt, mint az elítélése. Azon az általános jelenségen felül, hogy az SZKP utasítására 1956-ban tömegesek voltak a rehabilitálások, Ordass személyétől hosszú távon remélték egyrészt azt is, hogy megnyugtassa a belső egyházi közhangulatot – hisz a szeptemberi lelkészkonferenciák bizonyították, hogy Ordass mennyien támogatják –, másrészt, hogy külföldi kapcsolatai és tekintélye révén közelebb tudnak férkőzni a nemzetközi, főképp nyugati vezetésű egyházi szervezetekhez s esetleg a saját embereiket – sőt magát Ordass (ld. minnapolisi nagygyűlés, ahol Ordass alelnök lett) – ültethetnék fontosabb pozíciókba, biztosítva ezáltal, hogy a világszervezetek működésébe lehetőleg a keleti blokk is beleszóljon. A Horváth János által képviselt állam tehát azt hitte, Ordassban megtalálták azt a személyt, akin keresztül akarataikat érvényesíthetik az egyházon belül s a határokon kívül.

Hogy hová lett tehát a koncepció? Sehová. Nem tűnt el, csak megváltozott.

⁸⁶ Valójában a Déli Evangélikus Egyházkerület Tanácsa úgy határozott, hogy nem fogadják el az 1956-os forradalmi események hatására távozó Dezséry László püspök lemondását, s ezzel kvázi Ordassnak a püspöki székbe való visszatérését tekintették szabálytalannak (ld. Evangélikus Élet 1958. jún. 29.).

Felhasznált irodalom

Levéltári források

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Evangélikus Egyházi reakció (3.1.5. O-13599/1–2.)
EOL DOLL	Evangélikus Országos Levéltár D. Ordass Lajos levéltára
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
ÁEH	Állami Egyházügyi Hivatal anyaga Elnöki iratok (XIX-A-21-a) Adattár (XIX-A-21-c)
	Ordass Alapítvány Levéltára (P 2173, magánlevéltár) Ordass Archívum

Kiadott források

ORDASS 1982	ORDASS Lajos: <i>Válogatott Írások</i> . Válogatta: SZÉPFALUSI István. Bern, 1982.
ORDASS 1985	ORDASS Lajos: <i>Önéletrajzi írások</i> . Válogatta: SZÉPFALUSI István. Bern, 1985.
ORDASS 1987	ORDASS Lajos: <i>Önéletrajzi írások. Folytatás</i> . Válogatta: SZÉPFALUSI István. Bern, 1987
ORDASS 1998	ORDASS Lajos: <i>Válogatott írások. Folytatás</i> . Válogatta: SZÉPFALUSI István. Bp. 1998.
RAVASZ 1992	RAVASZ László: <i>Visszaemlékezéseim</i> . Bp., 1992.

Egyéb források

Napló	Ordass Lajos naplója 1948.
Korabeli sajtó	
	Evangélikus Élet
	1956. okt. 21.
	1956. nov 4.
	1958. jún. 29.
	New York Times:
	1956. aug. 5.
	1956. szept.28.

Szakirodalom

- BÖRÖCZ 2012 BÖRÖCZ Enikő: *Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958)*. Bp., 2012. I. kötet.
- Federation 1997 *From Federation to Communion. The History of the Lutheran World Federation*. Szerk. SCHJØRRING, Jens Holger – KUMARI, Prasanna – HJELM, Norman A. Minneapolis, 1997.
- ITTZÉS 2014 ITTZÉS Ádám: *Ottlyk Ernő állambiztonsági tevékenysége*. In: *Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő*. Szerk. MIRÁK Katalin. (Háló 2. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990.) Bp., 2014. 436–519.
- KÖPECZI BÓCZ 2004 KÖPECZI BÓCZ Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége (Haszonélvezők és kárvallottak)*. Bp., 2004.
- Magyar Életrajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (Elérés dátuma: 2014. szept. 12.)
- Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu> (Elérés dátuma: 2014. szept. 12.)
- Magyarország a XX. században. Főszerk. KOLLEGA TARSOLY István. Szekszárd, 1996–2000. II. kötet. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/251.html> (Elérés dátuma: 2014. szept. 12.)
- OTTLYK 1976 OTTLYK Ernő: *Az evangélikus egyház útja a szocializmusban*. Bp., 1976.
- REUSS 2010 REUSS András: *Vajta Vilmos. Emigráció és haza a teológus életében*. In: *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Évkönyv 2009/2010*. Szerk. BALLA Bálint – DEÁK Péter – KOLCZONAY Katalin [et al.]. Budapest–Zürich, 2010. 45–59.
- TERRAY 1990 TERRAY László: *Nem tehetett mást*. Bp., 1990.
- VAJTA 1990 VAJTA Vilmos: *Hit és élet összecsengése. Kierkegaard – Ordass Lajos tolmácsolásában*. Keszthely, 1990.

What about the Concept? – The Rehabilitation of the Lutheran Bishop Ordass Lajos in 1956.

In 1948 Lutheran bishop Ordass Lajos was sentenced to two years in prison on the basis of the charge foreign currency offence brought against him within the scope of a show trial. Then in 1950 through an irregular disciplinary procedure, the Lutheran Church in Hungary deprived him of his bishopric. In 1956 behind the iron curtain a wave of rehabilitations started, thanks to which the case of Ordass was dragged up again. Thus, on the pressure of the state and despite the antipathy of the church's leaders, who had servilely served the communist state, Ordass was rehabilitated, firstly by the state itself on 5th October 1956 (i. e. before the revolution), then, after some days, by the church as well. Thanks to this, during the days of the revolution, after the communist church leaders had resigned fearing the consequences of the revolution, Ordass could take over the episcopal office, from where, since he had been rehabilitated before 23rd October the beginning of the revolution, he could be removed again only in June 1958. In my essay I outline the circumstances of the rehabilitation pointing out the pivotal role of the World Council of Churches in this process.

SZABÓ MELINDA

Arcképek, áldozatok, koszorúk. Az Aquincum – gázgyári temető sírköveinek néhány motívuma.

Már a római kultúrának is fontos része volt a halál utáni lét kérdése, és az ehhez szorosan kapcsolódó sírkultusz. A temetési szertartás megtartása mellett az elhunytakra való emlékezés részeként az egész birodalomban elterjedt a síremlékek állításának szokása. Pannoniában a kelta-illír őslakosság átvette a római kultúra sírkő-állítási szokását, emléket hagyva ezzel a bennszülött kultúra olyan eleméről, mint a ruházkodási szokások, vagy a névadás.¹

Jelen tanulmányba a feldolgozott 42 síremlék közül 12 darab vizsgálata került be, azok a darabok, melyek díszítőmotívumai a mellképek, áldozati jelenetek vagy koszorúk. Jelen tanulmány alapvetően technikai – művészeti – kronológiai témában vizsgálja a sírköveket, a velük kapcsolatos társadalomtörténeti kérdések – a díszítőmotívumok és a társadalom egyes csoportjainak kapcsolata – egy későbbi tanulmány témája lesz.

Aquincum temetői és a gázgyári terület kutatóstörténete

Aquincum legkorábbi temetője a várostól nyugatra helyezkedett el, az Aranyhegyi árok mentén. Ebből a temetőből több, mint 350 sírt ismerünk,²

¹ Mócsy 1974. 145.

² A korábbi publikációk alapján dolgozó 2002-es adat több mint 300 sírt említ (Zsidi 2002. 113.), az azóta zajlott feltárások még több mint 50 temetkezést hoztak felszínre. (Lassányi 2005. 84. és Lassányi – Bechtold 2006. 73–76.)

a legkorábbiak II. századi hamvasztásos sírok.³ Nagy számban kerültek elő innen koszorúdíszes sírkövek,⁴ melyek a *collegium fabrum et centonariorum*hoz köthetőek.⁵ A temető legkésőbbi sírjai a III. század elejére datálhatók, ezt követően a temetőt felhagyták. A felhagyott temető síremlékeit később elbontották, és másodlagos felhasználás céljából elszállították, valószínűleg már a IV. században.⁶ A várostól délre, a városból kivezető út mentén létesült Aquincum második temetője, a II. század első harmadában. A III. század első felében azonban felszámolták a temetőt, feltehetőleg egy rövid ideig alkalmi kőfaragóműhely működött a területen, majd a III. század végén újra temetkezési helyként kezdték el használni, egészen a IV. század végéig.⁷ A Duna-part közelében több sírmezőből áll össze a város keleti temetője. Már a II. században megnyitották a temető egyes részeit⁸ – itt hamvasztásos sírok kerültek felszínre, nagyrészt szórt hamvasak.⁹ Sőt, a 2006-os ásatáson felszínre került anyag alapján egyes sírok már az I. század végére tehetők.¹⁰ A keleti temető déli részén e korábbi sírok fölül III. századi sírokat ástak, ezek nagyrészt melléklet nélküli, csontvázas temetkezések.¹¹ A mellékleteket tartalmazó sírok anyaga tágabb időintervallumot ad meg ennél. A csecsemő- és gyermeksírok melléklete a II-III. századra keltezhető. Ettől a sírcsoporttól délre lévő egyik, vázas temetkezések mellett fekvő szoptatós edény pedig a III-IV. századig kitolja a temető használatának lehetőségét,¹² egyes csontvázas temetkezések pedig akár az V. század elejéig.¹³ A temetőben a III. században figyelhető meg a legintenzívebb használati periódus, vázas temetkezési rituállal. A IV. század első felét téglasírok, második felét már melléklet nélküli koporsós sírok, vagy textilbe csavarva temetett holtak jellemzik.¹⁴ A temetkezések között téglasírokat, falazott sírkamrákat

³ LASSÁNYI 2005. 89.

⁴ PÓCZY 1976. 43.

⁵ ZSIDI 2002. 114.

⁶ LASSÁNYI 2005. 89–90.

⁷ ZSIDI 2002. 114.

⁸ A legkorábbi, II. századi hamvasztásos sírok jelentik a legkorábbi temetkezési horizontot, már a 2000-ben zajlott ásatás során megfogható volt. ZSIDI 2001. 78.

⁹ ZSIDI 2002. 115.

¹⁰ LASSÁNYI 2007. 114.

¹¹ ZSIDI 2002. 115.

¹² LASSÁNYI 2011. 39–41.

¹³ ZSIDI 2001. 81.

¹⁴ LASSÁNYI 2006. 34.

találunk a déli sírcsoportban, az északi csoportra pedig a kőlapos sírládák a jellemzőek. Az ezeket alkotó sírkövek egy része másodlagosan felhasznált, a polgárváros nyugati és déli temetőjéből származhatnak.¹⁵ Azonban a 2006-os és 2010-es ásatáson is előkerült egy-egy *in situ* feliratos sírkő,¹⁶ valamint egy négyszögletes síremlék alapozása. Bár a 2010-es ásatás területe elkülönül a korábbi ásatások által meghatározott keleti temetőtől,¹⁷ arra bizonyítékot nyújt a két sírkő, hogy számolhatunk a keleti temetőben – vagy környékén – felállított kőemlékekkel. Ez a tény felveti a kérdést, hogy mennyiben fogadhatjuk el a korábbi szakirodalom általános véleményét, amely szerint a keleti temetőben másodlagosan felhasznált kőemlékek másik temetőkből származnak, hiszen a 2007-es ásatás során felszínre került sírkerteket már a római korban visszabontották, elszórt elemeik a területen szintén előkerültek.¹⁸ Kronológiailag sem ütközik akadályba azt feltételezni, hogy a II. századi hamvasztásos temetkezésekhez kapcsolódó sztéléket¹⁹ a III–IV. században kőládások építéséhez újra felhasználják.²⁰ A gázgyári temetőben a sírok sok esetben vágják egymást, sűrűn helyezkednek el, itt nem álltak nagyobb síremlékek, amik hosszabb ideig fennmaradhattak volna. A város többi temetőjével ellentétben – ahol fényűző, drága síremlékek is álltak – a gázgyári a városi középírték egyik igen fontos temetője lehetett.²¹

A keleti temető feltárására az Óbudai Gázgyár építéskor nyílt lehetőség. Ennek megépítését 1908-ban határozták el, a munkálatok 1910-ben kezdődtek. E korai ásatások Kuzsinszky Bálint vezetésével zajlottak, aki a feltárás során a fazekastelepet részesítette előnyben, a feltárt temetkezéseket nem is mind dokumentálták. A II. világháború után lezárt terület lett az Óbudai Gázgyár, ebből az időszakból csak néhány kisebb leletmentésre volt lehetőség,²² például 1976 októberében, Németh Margit vezetésével.²³ 1996-ban, a Graphisoft Park építése során nyílt lehetőség újabb ásatásokra a régi gázgyár déli részén, ezeket a munkákat Zsidi

¹⁵ ZSIDI 200. 115.

¹⁶ LASSÁNYI 2007. 111., LASSÁNYI 2011. 43.

¹⁷ LASSÁNYI 2011. 45–49.

¹⁸ LASSÁNYI 2008. 66.

¹⁹ LASSÁNYI 2010. 28.

²⁰ LASSÁNYI 2007. 112.

²¹ LASSÁNYI 2007. 115.

²² BARTA – LASSÁNYI 2009. 63.

²³ NÉMETH 1976.

Paula irányította 2000-ig.²⁴ 2004 és 2007 között a Graphisoft Park bővítése nyújtott lehetőséget további ásatásokra Lassányi Gábor vezetésével. Ezek során több, mint 1300 temetkezés került napvilágra. Ezt követően 2009-ben és 2010-ben folytatták a terület kutatását.²⁵

A mellképes és családi sztélék

A mellképes sztélék több változata is előfordul Aquincum polgárvárosában. Ezek teteje félköríves vagy háromszögű oromzattal zárul, alatta a halott mellképe látható, a mellkép alatti sávba csak nagyon egyszerű minták kerülnek, pl. lovas katona ábrázolása. A szöveges mező kerete is egyszerű, sávokból álló. Maguk a szövegek sem bőbeszédűek, a halott neve, csapatteste, életkora, és örökösének neve áll rajta.²⁶ A mellképet két oszlopon álló timpanon keretezi fölülről, két végén sarokakrotérionok díszítik. A timpanonba a korábbi daraboknál még rozetta került, a DM (*Dis Manibus*) dedikáció megjelenésekor azonban több esetben *Medusafő* kerül a rozetta helyére.²⁷ A legjobban megmaradt mellképes darabok a Duna-parti temetőből származnak, ahova másodlagos felhasználásuk után kerültek.²⁸

Ehhez a típushoz hasonlóak a családi sírkövek, ahol nem csak egy alak mellképe kerül a síremlékre, hanem az elhunytaktól és állítató családtagoktól függően több alak is. E típus legkorábbi pannoniai megjelenése a II. század első évtizedére, Traianus uralkodására tehető.²⁹ Traianus korában még ugyancsak rozettával díszített oromzat került a sírkövek tetejére. Alatta helyezkedik el a mellkép egy mélyített fülkében, oszlopokkal körülvéve. Ez az *aediculás* típus mindvégig jellemző marad a római sírkőfaragásra Pannoniában. A korai mellképes sírkövek esetében megfigyelhető, hogy a mellkép alatti második képmező még széles, szinte ugyanakkora, mint a mellkép fülkéje.³⁰

²⁴ ZSIDI 2001. 76.

²⁵ LASSÁNYI 2010. 25–27. és LASSÁNYI 2011. 36.

²⁶ ERDÉLYI 1974. 14.

²⁷ BURGER 1959b. 9.

²⁸ NAGY 1971. 124.

²⁹ ERDÉLYI 1974. 16.

³⁰ ERDÉLYI 1974. 38.

A gázgyári anyagban mellképes sírkőből öt olyan darab található, ahol a mellkép megmaradt, vizsgálható.³¹ Ezek egymással részleteikben hasonlóságot nem mutatnak, csak megszerkesztésük elve azonos. Mind az öt darab (63.10.136., 63.10.3., 81.7.6., 66.11.21., 86.11.3. leltári számok alatt) nagyjából egyszerre, a II. század első felében készült, vagyis pont abban az időszakban, amikor változások indultak a sírkőfaragás szokásaiban.³² Ez indokolhatja különbözőségüket, akár a megrendelő, akár a kőfaragó ragaszkodhatott a régi formákhoz, vagy éppen az új szokásokkal szimpatizált. Timpanonjuk nem vizsgálható minden esetben, a 63.10.136. és 81.7.6. számú sírköveknél letörött. A 63.10.3. számú egy egyszerű, kettős léctaggal megjelenített, csúcscsúsz nélküli ábrázolás. Akrotérionjai nővényi díszek. A timpanon közepén négy, lóhere-szerű szirmokból álló rozetta van. A 66.11.21. leltári számú sírkő timpanonja bonyolultabb keretű, csúcscsúsz gömbdísz található, benne feltételezhetően koszorúdísz, mely nagyon kopott. Mivel más elemeik maradtak fenn, színvonaluk alapján nehéz összehasonlítani ezeket a sírkövet, de a 63.10.136. számú sokkal részletesebb, szebb kidolgozású, mint a többi. Az alak melletti oszlop lábazatán a *torusok* és *trochilusok* is részletesen ki vannak faragva, mi több, felette az oszlop alját egy delfin díszíti. A másik három sírkő hasonló színvonalat képvisel. A 66.11.21. számúnak szélső oldalai letörtek, oszlopai így nem vizsgálhatók. A maradék kettő esetében az oszlopok egyszerű kiképzésűek, egymástól abban különböznek, hogy míg a 63.10.3. számúnál csak a képi mező mellett áll oszlop, addig a 81.7.6.-nál az oszlop folyamatos a képi- és szöveges mező mellett is. A fennmaradt alakok – és egyes esetekben a szöveg – segítségével meghatározható, milyen társadalmi rétegbe tartozott a sírkő tulajdonosa. *M. B. Fronto* dalmatiai származású, magas rangú katona (1. kép). Alakja a sírkövön igen megkopott, talán bő köpenyt visel. Bal oldalán valószínűleg kard markolata látszik, jobb kezében tarthat valamit – esetleg a polgárjogot jelképező tekerescset³³ – vagy köpenye szélét fogja. Különleges *collegiumi* tagsága és rangja

³¹ Ezek mellett vannak olyan szöveges töredékek, melyeknek tetején mellkép lehetett, ami letörött, nem maradt fenn, pl. a 63.10.35.

³² ERDÉLYI 1974. 20. Pontos keltezésük: 63.10.136. II. század első fele, 118 után (TIT. AQU. II. 69.), 63.10.3. II. század 30-40-es éve (TIT. AQU. II. 74.), 81.7.6. II. század 30-40-es éve (TIT. AQU. II. 80.), 66.11.21. II. század első fele után. (A tetején megjelenő *Medusafő*, valamint az *aediculás* faragvány alapján.) A 86.11.3. számú töredék kis-kilóg a sorból, ez a II-III. századra keltezhető.

³³ ERDÉLYI 1974. 18.

engedi feltételezni, hogy igen nagy vagyonnal rendelkezhetett, ebből futhatta a szépen faragott, és meglehetősen nagyméretű sírkő megfaragtatására. *Caesernius Zosimus* polgárjogához kétség sem fér – irattekercset tart kezében, és *togát* visel – ugyanakkor sírköve szerényebb, de igényes (1.kép). Foglalkozását nem tudhatjuk, de gyaníthatóan nem katona, hiszen nem a katonák jellemző koszorúdíszes sírkövét készítették el számára. Egyik férfinak sem családja állította a sírkövet, hanem *Fronto* esetében egy bajtársa és örököse, *Zosimus*nak pedig a temetkezési egylet, amelynek tagja volt. Ez nyújthatja az egyik magyarázatot arra, miért sokkal díszesebb *Fronto* sírköve.

A 86.11.3, 81.7.6. és 66.11.21. számú sírköveket érdemes az előzőektől külön vizsgálni, e három ugyanis családi sírkő (2. kép). A 86.11.3. leltári számú annyira kopott, hogy más elemei vizsgálhatatlanok. Négy alak látható rajta töredékesen, közülük egy gyerek, ruházatuk is kopott, köpeny-szerű forma. A másik két család bizonyosan bennszülött kelta gyökerekkel rendelkezik. A 81.7.6.-os sírkövön a feleség tipikus kelta vállkendőt³⁴ visel. Emellett turbánfátylat is viselhetett, bár feje letörött, de nyoma magasabb, mint mellette álló férjéé. A viselet kelta mivolta ellenére a család már a romanizáció útjára lépett. A férj *beneficiarius* a *legio II Adiutrix*ban, romanizáltabb területről származott,³⁵ katonai köpenyben faragták a sírkőre. A gyermek ábrázolása a felnőttektől nem különbözik, csak alakja valamivel kisebb.³⁶ A másik családi sírkövön is bennszülött viselet látható. A kép megszerkesztése alapvetően különböző: a három alak külön *aediculák*ban kap helyet.

Ez utóbbi *aediculás* szerkesztés – és más elemei is a sírkőnek – egy egész alakos katona sírkövével teremtenek párhuzamot (66.11.14., 3. kép). Meglehetősen hasonló elem a két kő között a timpanont díszítő faragvány. Bár a bennszülött nők sírkövének tetején koszorú, a 66.11.14. számú sírkövön pedig *Medusa*-fő van, ha a sorba beillesztjük még a 64.11.97. számú sír-építmény-töredéket, azt figyelhetjük meg, hogy ez utóbbi *Medusa* haja a bennszülött nők sírján lévő koszorú formájával mutat nagy hasonlóságot.³⁷

³⁴ MADARASSY et al. 2002. 27.

³⁵ TIT. AQU. II. 80.

³⁶ BURGER 1959b. 6. (A gyermekek ábrázolásának szokása a II. század elején jelent meg Pannoniában.)

³⁷ Formájában, és a koszorú/*Medusa* melletti hullámvonalban. Ilyen típusú, timpanonban elhelyezett koszorúra példa lehet a déli temetőből származó, 63.10.148. leltári számú sírkő.

Hipotézisként itt feltehető egy fejlődési sor, mely a részletesen megformált *Medusától* a leegyszerűsödött koszorúig jut. A sírépítmény-töredéket a kialakított három *aedicula* is a másik két emlékhöz köti. E három kőemlék egymáshoz viszonyított kronológiája – feliratok hiányában – nem állapítható meg egyértelműen. Az biztosan kijelenthető, hogy az álló katonát ábrázoló sírkő a legszebben kidolgozott e három közül, ahol a *Medusa* mellett madarak láthatók – ezek egyszerűsödnek a másik két sírkő esetében hullámvonallá. A bennszülött asszony ruházata legalább olyan aprólékosan kidolgozott, mint a katonáé. A 64.11.97. számú töredéknek is vannak kimagasló elemei: ilyenek a kecskefej-akrotérionok, melyek egyelőre párhuzam nélkül állnak az anyagban, valamint a timpanon melletti oroszlánok. E két utóbbi töredéket egymáshoz köti még a timpanon tetjén elhelyezkedő gömbdís is, bár egyiknél térben, másiknál csak síkban ábrázolt. A 66.11.14. és 64.11.97. számú töredékek esetében a timpanonon elhelyezkedő állatok is hasonló elemek. A töredékes emlékmű miatt azonban arról nincs információnk, az ilyen ábrázolások mennyire lehettek gyakoriak, vagy mennyire számít különleges típusnak.

Mivel az aquincumi műhelyek kutatása még sok kérdést nem válaszolt meg, e három emlékről csak azt jelenthetjük ki, hogy mindhárom különösen igényes darab, egymáshoz hasonló elemekkel. Ennek alapján nem lehetetlen, hogy egy műhely készítette ezeket, vagy alkotóik azonos mintakönyvekből dolgozhattak.

Az áldozati jelenetes sírkövek

Az áldozati jelenet a képmező alatti képcsíkban foglal helyet a Pannoniából ismert sírköveken. A jelenet – kisebb eltérésektől eltekintve – egységes az ismert ábrázolásokon: középpont *tripus* áll, rajta, vagy mellette kosárban gyümölcs, esetleg más étel (akár sonka és kalács),³⁸ két oldalán pedig férfi és nő alakja, akik az áldozatbemutatót végzik.³⁹

Az áldozati jelenetes sírkövek az I. század végén terjednek el Pannoniában. A keltezés arra épül, hogy bár meglehetősen sok áldozati

³⁸ BURGER 1959b. 6. A *tripus* eleinte üres, csak I–II. század fordulójától kezdve fordul elő, hogy edényeket és/vagy ételeket is rávésnek a sírkövekre. Pannoniában leggyakrabban fonott kenyér, sonka és borkeveréshez használt edény szerepel. (BURGER 1959b. 11.)

³⁹ OROSZLÁN 1918. 8.

jelenetes sírkő ismert Pannoniában, ezeknek csak elenyésző számán jelenik meg a D M dedikációs felirat – amely pedig a II. század elejétől lett egyre elterjedtebb Pannoniában.⁴⁰ Részletesebb keltezésük az áldozó alakok (*camillus* és *camilla*) öltözéke alapján lehetséges. A *camillus* rövid tunikát visel minden ábrázoláson, a *camilla* pedig a II. század közepéig a bennszülött lakosság női öltözkédését viseli, ettől kezdve azonban már egyszerűbb, hosszú tunikát hord.⁴¹

Oroszlán Zoltán véleménye szerint az áldozó alakok a szomszédos provinciákra jellemző halotti lakoma jeleneteinek szolgálóiból alakulhattak át.⁴² A nyugati területekről – főként Itáliából és a Rajna-vidékről – származó motívumkincs átvétele és egyszerűsödése egész Pannoniában, így Aquincumban is általános tendencia. E folyamat egyik jellemzője Aquincumban a poroszkáló lovon ülő katona képe, amely eredetileg a csatajelenetek vágató lovasa volt. Ugyanez az egyszerűsödés indokolhatja a halotti lakomából kialakuló áldozati jelenetet.⁴³ A szöveges mező kerete is egyszerű, sávokból álló, maguk a szövegek sem bőbeszédűek, a halott neve, csapatteste, életkora, és örökösének neve áll rajta.⁴⁴

Ennek az átalakulási folyamatnak egy kezdetleges darabja *Ti. Claudius* sírköve, melynek feliratos mezője felett egy leány tálcát tart, a vele szemben álló másik szolgáló alakja erősen rongálódott. Ez a szolgálókat megjelenítő leegyszerűsödött lakomaábrázolás típus nem terjedt el Aquincumban, itt a balkáni hatás bizonyult erősebbnek.⁴⁵ A mintakönyvekben szereplő lakomakép fekvő alakját, mint a halott ábrázolását, a kőfaragók nem vették át Pannoniában, hiszen itt a mellképábrázolás szokása már korábban elterjedt. Néhány olyan faragványt ismerünk Pannoniában, ahol teljes lakoma-jelenetet faragtak ki, de egy, az előzőtől eltérő egyszerűsített típus vált mégis a legelterjedtebbé: a jelenetből a *tripus* és a két emberalak maradt meg, áldozatbemutatás jelenetébe rendeződve.⁴⁶ Érdekes kapcsolatra mutat a *panarium* megjelenése,⁴⁷ amely Itáliában is előfordul. Ez egyrészt jelenti a túlvilágra vezető útra való felkészülést

⁴⁰ OROSZLÁN 1918. 10.

⁴¹ BURGER 1959b. 11.

⁴² BURGER 1959b. 3.

⁴³ NAGY 1971. 105. *Ti. Claudius* lovaskatona sírköve, Aquincumi Múzeum 63.10.19.

⁴⁴ ERDÉLYI 1974. 14.

⁴⁵ NAGY 1971. 105.

⁴⁶ OROSZLÁN 1918. 10.

⁴⁷ leltári szám: 63.10.136. (5. kép)

– melynek bennszülött-megfogalmazása a kocsijelenet – és a túlvilági lakomákat is, ahogy azt a korábbi jeleneteknél még konkrétabban megformálva láthattuk.⁴⁸

A *tripus* a korábbi sírköveknél aránytalanul nagy volt, később váltak arányossá az alakok és a *tripus* az ábrázolásokon.⁴⁹ Az ábrázolások fejlődésével maga a *tripus* is egyre több formát mutatott. A kezdeti merev vonalakkal dolgozó ábrázolásokat felváltották az ívesebb vonalak és a kecskeláb.⁵⁰ Előfordul – főleg a legkorábbi emlékeken –, hogy egymás mellett helyezkednek el a képsorban az áldozati- és a kocsijelenet. A következő fejlődési fokot már az jelenti, amikor egymás alá kerül a két képsor.⁵¹

Mind az áldozati jelenetes, mind a kocsijelenetes sírkövek a bennszülött lakosság által kedvelt képek maradnak I. századi megjelenésüktől a II. századi előfordulásukig.⁵² A II. századtól kezdődően egyre szabályszerűbbé válnak ezek a jelenetábrázolások is, köszönhetően az Aquincumban működő *collegiumi* műhelyek szimmetriát kedvelő mintakönyveinek.⁵³ A *collegiumi* műhelyek mellett minden bizonnyal kisebb mesterek is dolgozhattak, esetleg a *collegiumi* műhelyek „mellék műhelyeként” dolgoztak a kisebb szaktudású mesterek, felhasználva a mintakönyveket.⁵⁴ Ezekből meríthették a kőfaragók a felirat borostyánindával való keretezését is, ez a megoldás az I-II. század fordulóján jellemző.⁵⁵ Ezt követően, talán Hadrianus uralkodása alatt,⁵⁶ az áldozati jelenetek ábrázolása egy új taggal bővül: megjelenik a jelenet két oldalán, kerettel elválasztva

⁴⁸ TOYNBEE 1996. 255.

⁴⁹ BURGER 1959b. 3.

⁵⁰ BURGER 1959b. 11.

⁵¹ BURGER 1959b. 5. Erre a típusra példaként ld. BARKÓCZI et al. 1954. 241/53. XXXII. tábla 1.

⁵² Kocsijelenet nélkül, pusztán az áldozati jelenet az I. század végétől a III. század végéig szerepel a pannoniai sírköveken. (BURGER 1959b. 11.) A kocsijelenetek és áldozatbemutatás jelenetek közötti összefüggés Erdélyi G. még azzal is alátámasztja, hogy a feltárt kocsitemetkezések leletanyagában az áldozati edények a *patera* és a korsó, esetenként *tripus* is szerepelnek. A bennszülöttek halotti rítusának ez alapján ugyancsak része lehetett ezen eszközökkel az áldozatbemutatás, nem esett nehezükre a halotti lakoma jelenet leegyszerűsített ábrázolásának átvétele, hiszen saját szokásaik is hasonlóak voltak. (ERDÉLYI 1974. 29.)

⁵³ BURGER 1959b. 5.

⁵⁴ BURGER 1959b. 6.

⁵⁵ BURGER 1959b. 5. és 9.

⁵⁶ ERDÉLYI 1974. 30.

Attis alakja, a halál utáni élet, feltámadás szimbólumaként.⁵⁷ A III. század áldozati jelenetei már szellősebbek, kevésbé mereven kötött rendszerben készülnek, az alakok pedig mozgékonyabbak, mint a korábbi sírkövek nyugodt tartásban faragott alakjai.⁵⁸ A szabadabban szerkesztett képekbe így egyre több tárgy is bekerülhet a *tripus* mellé a földre, például kosár, viharlámpa, világítótornyocska, égő oltár,⁵⁹ boroskancsó.⁶⁰

Az áldozati jelenetekkel díszített sírkövek előfordulásának legjellemzőbb területe Aquincum és környező területei. Gyakran jelenik meg még Komárom és Fejér megyékben is.⁶¹

A gázgyári temető anyagában öt olyan sírkövel találkozunk, amelyet áldozati jelenet díszít.⁶² A felsorolt, kronológiát adó jellemzők a gázgyári anyag sírkövein nem követik a hagyományos kronológiai sort. A *tripusok* kiképzését vizsgálva azt figyelhetjük meg, hogy csak a 63.10.35. leltári számú sírkő (4. kép) esetében magasabb az alakoknál, nincsen rajta semmilyen edény vagy étel, de lába már ennek is ívelt, vagyis nem a legkezdetlegesebb formájú *tripusok* közé sorolható. Mivel ebben eltér a temetőből származó többi áldozati jelenetes sírkőtől, feltehető, hogy az ezt faragó mester más előképek alapján dolgozott, mint a lentebb felsorolt alkotók. A legkorábbi e síremlékek közül a 63.10.136. leltári számú (5. kép), amely ennek ellenére a legszebben kidolgozott darab. Bár *tripusa* nem látszik jól a sírkő sérülése miatt, az megállapítható róla, hogy az alakoknál nem nagyobb, lába ívelt kecskeláb,⁶³ esetleg még egy edény is lehetett rajta, vagyis a legkésőbbi típusba sorolható. A 63.10.3. és 63.10.5. számú (6. kép) daraboknál a *tripus* már kisebb az alakoknál, lába kecskeláb, és a 61.10.3.-on cipók vagy gyümölcs is megfigyelhető a tetején. A megformáltságuk alapján a legigényesebb darabok a 63.10.5. és 63.10.136. számúak, kronológiailag a legkorábbi a 63.10.136. Ebből feltételezhetjük, hogy ez még nem helyi kőfaragó munkája, hanem a *legio*val Pannoniába érkező, magasan képzett kőfaragók egyike készítette. A II. század első felében készülő sírkövek jelenthették tehát a mintát a század 30–40-es

⁵⁷ BURGER 1959b. 6. és 12.

⁵⁸ ERDÉLYI 1974. 44.

⁵⁹ NAGY 1945. 165–172.

⁶⁰ ERDÉLYI 1974. 51.

⁶¹ BURGER 1959b. 11.

⁶² leltári számaik: 63.10.136, 63.10.3, 63.10.5, 63.10.35, 63.10.115.

⁶³ Nem látszik egyértelműen a láb alja, de nem lehetetlen, hogy az alakok mögött, mintegy háttérben helyezkedhetett el.

éveire, illetve közepére keltezhető síremlékekhez, amelyek megformáltsága még kezdetlegesebb (63.10.3. és 63.10.35.).

Az áldozatot bemutató alakok a 63.10.5., 63.10.35. és 63.10.136. számú sztélék esetében a sírkőre tekintővel szemben állnak, a 63.10.3.-on viszont oldalnézetből ábrázolták őket. Ez tekinthető az egyszerűbb, kezdetlegesebb megoldásnak az ábrázolás szempontjából, a szemből ábrázolt alakok kézmozdulatait, ruharedőzését nehezebb megformálni. Mivel mind az alakok, mint a *tripus* ábrázolásánál másik darab a kivétel, feltételezhetjük, hogy a II. század első felében – közepén több mintapéldány szolgált alapul az áldozati jelenetek elkészítésénél, esetleg a mintapéldányok részleteinek variálásával tették egyedivé a síremlékeket. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a bennszülött kőfaragók még nem feltétlenül tudták a rómaiak munkáit ugyanolyan színvonalon utánozni, már csak e miatt is egyszerűsíthettek a mintákon.

A 63.10.3. számú sztélé *camillája* kezében széles szájú, gömbölyded alakú korsót tart. Hajviselete – bár meglehetősen kopott a kő felülete – az Antoninus-kor egyik jellemző divatfrizurája lehet, ami nem egészen egyeztethető össze a 130-150 közé való keltezéssel, ilyen hamar nem valószínű, hogy a divathullám elért Pannoniába is. A sztélé *camillusa* lépés közben látszik, előrenyújtott kezében gömbölyű edény van. A 63.10.5. számú kőről a *camilla* alak letörött, csak *tunicájának* alja látszik. A *camillus tunicát* visel, rajta köpenyt, kezét behúzza tartja, jobbában kenyeret, esetleg *paterát* tart. A 63.10.35. sírkő áldozatbemutató alakjai több mindenben is eltérnek a többi kövön láthatóktól. Mindkét alak rövid *tunicát* visel, vagyis férfi,⁶⁴ vagyis nem a megszokott *camillus* – *camilla* párosítás szerepel a sírkövön. A bal oldalt álló alak két kezét előre nyújtja, abban talán ételt tart, a jobb oldali alak kezében pedig talán áldozati edény van, mely szarv alakú. Az áldozó alakok kiképzésében is a 63.10.136. a legrészletesebb. A nőalak baljában, amelyet előreemel, étellel megrakott tálat tart, jobbában *paterát*. A férfialak elég kopott, de valószínűleg feltartott jobb kezében poharat tart, ruhájuk részletesen kidolgozott. Ezek az alakok is alátámasztják a korábbi felvetéseket, miszerint a minta alkotóelemeit önkényesen variálják, valamint, hogy a legrészletesebb a korai, talán római műveltségű mester által készített darab. A tárgyalt sírkövek esetében *Attis*-figurával a 63.10.136. és 63.10.35. számú daraboknál találkozunk, ez is egybevág a fentebbi feltételezésekkel. A 63.10.5. leltári

⁶⁴ MADARASSY et al. 2002. 60.

számú sírkő áldozatbemutató-jelenete mellett kétoldalt egy-egy stilizált fenyőtoboz kap helyet.

Szembetűnő tehát a tárgyalt darabok minőségbeli különbözősége, amely összefüggésben van a választott és megfizetett mester ügyességével, a köemlékre fordított pénzösszeggel, a halott rangjával, vagyonával is. A legigényesebb munka (63.10.136.) *M. B. Fronto* sírköve, aki maga a *collegium veteranorum* tagja volt, vagyis egy különlegesebb *collegiumé*,⁶⁵ nem az átlagos *veteranusok* közé tartozott. Rangja a hadseregben – *custos armorum* – is arra enged következtetni, hogy személye fontos volt, bizalmi tisztséget viselt,⁶⁶ kiemelkedő tagja lehetett Aquincum népességének. Ezek az érvek alátámasztják Nagy Tibor feltételezését, miszerint ha nem is itáliai mester készítette ezt a sírkövet, de itáliai mester műhelyének hagyományai alapján dolgozó helyi kézműves.⁶⁷ A II. század közepéről származó 63.10.5. a másik igen igényesen faragott sírkő, amelyet az elhunynak, *Iustinának* férje állíttatott. A férj sirmiumi származású, vagyis olyan helyről érkezett, ahol a romanizáció valamivel előrébb tartott, mint Aquincum térségében, elképzelhető, hogy igénye volt a szebb megmunkálású, nem bennszülött jellegű sírkőre. A 63.10.35. számú sírkő tulajdonosa neve alapján kelta származású,⁶⁸ a *Flavius* névből kiindulva pedig családja nem rendelkezett régóta római polgárjoggal, ez indokolhatja, hogy olyan mestert bíztak meg a sírkő elkészítésével, aki a régebbi, bennszülött hagyományokból merítő formakincs egy részét még megtartotta. *Zosimus* sírköve tűnik a leginkább provinciális alkotásnak az áldozati jelenettel díszített sztélék közül. Mintakincse az aquincumi úgynevezett „B” műhellyel hozza összefüggésbe. Mivel a *collegium fabrum et centonariorum* állíttatta a sírkövet, nem kapunk információt sem *Zosimus*, sem esetleges családja vagyoni helyzetéről, társadalmi rangjáról.

A koszorús díszű sírkövek

A fejlődési sorban kiemelendők a koszorús díszítésű aquincumi sírkövek. Ezeknél a sírköveknél a feliratos mező felett csak egy képmező van, ebben

⁶⁵ NAGY 1967. 65.

⁶⁶ SZILÁGYI 1965. 183.

⁶⁷ NAGY 1971. 120.

⁶⁸ SZILÁGYI 1969. 74.

a mellkép helyett koszorú látható, amelyet alul szalaggal kötnek össze. E típus legkorábbi emléke a Kr. u. I. század végén készült.⁶⁹

A legkorábbi ábrázolások a *legioszék*helyeken jelennek meg, eredetileg a *corona civica* kitüntetését jelezve. A koszorúdísz egy bonyolultabb kép egyszerűsödésének eredménye, az Itáliában gyakori *imago clipeata*ból vezethető le. Az itáliai minta – amely meghatározó volt nem csak az aquincumi, hanem az egész pannoniai kőfaragásban – az alapja Aquincumban egy márványból készült, itáliai eredetű sírkő díszítésének.⁷⁰ Az *imago clipeata* megjelenésére is van példánk Aquincumból,⁷¹ a medaillonba foglalt mellkép megjelent a sírköveken is, de ebben az esetben a medaillont koszorú váltotta fel a mellkép körül.⁷² A mellkép elhagyása jelentette az utolsó fázisát a koszorúdíszes sírkövek fejlődésének.⁷³ Kidolgozásuk alapján a koszorús sírköveket Erdélyi G. három csoportba sorolta. Az első csoportban a koszorú közepét szőlőinda-dísz tölti ki, a második csoportban a koszorú közepén kis rozetta, míg a harmadikban nagy rozetta kap helyet.⁷⁴ Mivel előfordulnak olyan rozetta-díszes koszorús sírkövek, ahol a koszorú mellett virágdíszek, vagy akár delfinek és geniusok kapnak helyet,⁷⁵ érdemes volna alcsoportként mind a nagy- mind a kis rozettás sírkövek esetén feltüntetni. Ezen kívül külön – negyedik – csoportot alkothatnának azok a koszorús sírkövek, melyeket helyi pannon kőfaragó készített. Ezek jellemzője, hogy a kőfaragó a koszorút egy korongként jeleníti meg, melyen bevágások szimbolizálják a leveleket.⁷⁶ A koszorús sírköveken fennmaradt felírt anyag tanúsága szerint legnagyobb számban ezt a síremléktípust a *collegium fabrum et centonariorum* állíttatta tagjainak.⁷⁷ Vannak a koszorús sírkövek között kezdetleges, apró levelű, vékony kötésű koszorúval díszítettek is, melyek nem hasonlítanak

⁶⁹ ERDÉLYI 1974. 20.

⁷⁰ BURGER 1959. 9.

⁷¹ Leltári szám: 66.11.9.

⁷² Különálló medaillonok is megjelennek a pannoniai kőfaragásban, de ezek a katonavárosban dolgozó műhelyekkel hozhatók összefüggésbe, a *canabae* temetőjéből ismeretek. A II. század elején jelennek meg Aquincumban, síroltárokra állították a korábbi, nagyobb darabokat. A III. századra méretük csökkent, nagyjából 50 cm-es átmérőjük volt, ezek sírkápolnába kerülhettek. NAGY 1971. 119.)

⁷³ NAGY 1971. 108.

⁷⁴ ERDÉLYI 1974. 20.

⁷⁵ M. Furius Rufus sírköve, MNM

⁷⁶ ERDÉLYI 1974. 23-24.

⁷⁷ ERDÉLYI 1974. 20.

a feltételezett *legio*-műhelyekben készült darabokra. Ezek a sírkövek lovaskatonák és bennszülöttek számára készültek, valószínűleg a vízi-városi tábor *ala*-műhelyében, mely 106 után, a vízi-városi tábor feladása után megszűnt.⁷⁸ A *canabae*hoz is tartozott egy koszorús sírköveket faragó műhely, termékeik felvásárlói a katonaváros polgári lakosai voltak.⁷⁹

A polgárvárosi kőfaragás a II. század elején kezdődött meg a *veteranus*ok letelepedésével, akik a *legio X Geminá*ban megszokott koszorús forma hagyományait vitték tovább.⁸⁰ Ezen az alapon indulva a II. század első évtizedeitől a koszorús sírköveket Aquincumban két műhely készítette, melyeket a kutatás „A” és „B” műhelyként jelölt meg.⁸¹ A műhelyek egymással nagyjából egy időben dolgoztak. A „B” műhely a sírköveket a *collegium fabrum et centonariorum* számára készítette, vagyis Hadrianus – Antoninus Pius uralkodása idején működött, amíg a *collegium* szervezete ketté nem bomlott, új nevet nem kapott. A II. század hatvanas éveitől azonban a sírköveken már *collegium fabrum* szerepel, formakincsük alapján ezek az „A” műhelyben készültek.⁸² A műhelyek kronológiájáról így az állapítható meg, hogy bár sokáig párhuzamosan működtek, az „A” műhely tovább dolgozott.⁸³

Burger Alice megkísérelte a műhelyek mintakönyveinek rekonstruálását. Az „A” műhely esetében a timpanon rekonstruálására nem volt lehetőség, az ide sorolható darabokról ez letörött. A képmezőt korinthusi oszlopok keretezik, maga a kép egy *clipeussal* és *taeniával* ellátott *corona civica*. A koszorú közepébe kerülhetett rozetta vagy szőlőfürt is. A feliratos mezőt borostyán-indadísz keretezi, ami a két alsó sarokban egy-egy kehelyből indul ki, majd a felirat fölött középpüth találkozik. A felirat és a borostyándísz között kettős léctag-keret kap még helyet.⁸⁴ A szőlőfürt megjelenését Nagy Lajos az Aquincumba érkező kölni polgárok megjelenésével hozza kapcsolatba, a *cives Agrippinenses Transalpini* sírkövei révén honosodott meg Aquincumban.⁸⁵ Ezt az elméletet Burger Alice tagadja,

⁷⁸ NAGY 1971. 111.

⁷⁹ NAGY 1971. 113.

⁸⁰ NAGY 1971. 120.

⁸¹ BURGER 1959. 10.

⁸² Emellett az „A” műhely fennállásának kezdete óta a *collegium cultorum*nak is dolgozott. NAGY 1971. 124.

⁸³ NAGY 1971. 124.

⁸⁴ BURGER 1959. 10.

⁸⁵ NAGY 1942. 605.

hiszen egyes kölni származású polgárok sírkövén nem jelenik meg a szőlőfűrt, míg más, kölni kapcsolatokkal nem rendelkező egyén sírkövén igen.⁸⁶ Ebben az esetben inkább a kölni mintakincs részletesebb vizsgálata vezethetne eredményre, hiszen bár nem pannoniai a motívum, meghonosodása révén más, helyi lakosok is alkalmazhatják az újonnan megjelenő díszítőelemeket. Burger Alice megfigyelése szerint a *veteranusok* sírköveit díszíti rozetta, míg a polgárokét szőlőfűrt.⁸⁷ A „B” műhely mintakönyve nagyon hasonló az „A” műhelyéhez, de a sírkövek formája keskenyebb. A „B” műhelyhez tartozó sírkövek közül ismerünk olyanokat, melyeknek felső lezárása, timpanonja is megmaradt. A sírkő egyenes záródásába vésték a timpanont és növényi ornamentikájú akrotérionokat.⁸⁸ A tagolt párkányzat alatt két oszlop fogja körbe a *clipeusszal* és *taeniával* díszített koszorút, aminek közepén rozetta van. Ezek az elemek meglehetősen hasonlítanak az „A” műhely mintájára, az igazi eltérés a képmezőt keretező borostyánindánál figyelhető meg.⁸⁹ A „B” műhelyben készült sírkövek szöveges mezőjét csak két oldalról keretezi az indadísz, a szöveges mező feletti sávban a *DM* dedikáció, vagy áldozati jelenet kap helyet. Ráadásul az indadísz kevésbé tömört hatású, az üres felületeket térkitöltő V-motívumok díszítik. A „B” műhely által készített sírkövek egyes darabjain a borostyáninda helyett lapos oszlopok tűnnek fel.⁹⁰

Mindkét műhely mintakincsét felhasználhatták helyi kőfaragók is, egyelőre nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy ők milyen viszonyban, akár alműhelyként voltak-e betagozva a nagyobb műhelyek alá.

A koszorús sírkőtípus az *aquincumi* Aranyhegyi-árok menti temetőben gyakran fordul elő, feltételezhető, hogy a máshol előkerült koszorús sírkövek, így a gázgyári temető anyaga is, másodlagos felhasználásra akár az Aranyhegyi-árok menti temetőből származnak.⁹¹ Nem szabad ugyanakkor megfeledezni a 2000-es évek kutatási eredményeiről, amelynek alapján nem vethetjük el, hogy az eredetileg is a gázgyári temetőben állították fel a sztéléket, amelyeket aztán itt másodlagosan is felhasználtak.⁹²

⁸⁶ BURGER 1959. 13.

⁸⁷ BURGER 1959. 13.

⁸⁸ BURGER 1959. 18.

⁸⁹ BURGER 1959. 18.

⁹⁰ BURGER 1959. 19.

⁹¹ ERDÉLYI 1974. 20.

⁹² LASSÁNYI 2011. 43–44.

Nem dönthető el pontosan a sírkő rossz állapota miatt a 63.10.2. leltári szám (7. kép) alatt található koszorús sírkőről, melyik műhely alkotása lehet, de több részlet is inkább a „B” műhelyhez köti. Az indadísz alja alatt kehely nem található, és a távol lévő levelek között megfigyelhetők a térkitöltő V-motívumok. Bár a koszorú sérült állapotban maradt csak fenn, látszik, hogy szalagját egy egyszerű sávval jelölte a kőfaragó. Ami sajátosága, az a koszorú mögött X formában látszó szalag, ez jellemzőként egyik műhelyhez sem köthető. A timpanon díszítményéből csak a csúcsonál lévő virágmotívum teteje látszik, de az egyenes záródásba vésett növénymotívumos akrotérionnal ellátott timpanon megfelel a „B” műhely jellemzőinek.

A 63.10.4. leltári számú sírkő ugyancsak a „B” műhelyben készülhetett, ez a feltételezés a szöveges mezőt közrefogó oszlopokon alapul. Szalagján látszik egy vékony vésés, mely az anyag természetsszerű esését próbálja utánozni. Timpanonja eltérő a 63.10.2. számú sírkövön láthatótól: itt egyszerű rozettát láthatunk, valamint az akrotérionok után levésték a követ, nem egyenesen záródott a sírkő teteje. Tehát ez a sírkő nem felel meg pontosan a „B” műhely feltételezett mintakönyvének, minden esetre nagyban hasonlít az abban foglaltakra.

A 81.7.7. leltári szám alatt található koszorús sztélé nem sorolható be egyértelműen sem az „A”, sem a „B” műhely sírkövei közé. Indadísz a szöveges mező felett középpontú fonódik össze, az „A” műhely szokása szerint, ugyanakkor a koszorú alatt megjelenik a *DM* dedikáció, valamint nincs nyoma a két szélen a vázának, amelyből az indadíszek nőnének ki. A koszorú leveleinek megformálása gyakorlott kőfaragóra utal, nem csak körvonallakkal megrajzolt, hanem térben kidolgozott levelei vannak a koszorúnak, a szalag pedig nem egyszerű, hanem kétosztatú sáv. Ennek alapján egy, bár nem közvetlenül valamelyik műhelyben dolgozó, de képzett kőfaragó lehetett az alkotó. Valamint feltehetjük azt a kérdést is, hogy mennyire ragaszkodnak a mintakönyvek ábráihoz a kőfaragók, mennyi szabadságuk van a faragás során?

A koszorúk és szalagjuk megformáltsága alapján⁹³ a 63.10.4. és 81.7.7. (7. kép) számú darabok hasonlóan inkább egymásra, holott egyéb

⁹³ Mindkét koszorú levéldíszei szépen faragottak, a koszorút átkötő szalag S alakban nyúlik a képmező sarka felé, míg a 63.10.2. leltári számú darabnál alul hurokszerű formát mutat. Szembetűnő azonban a koszorú közepén lévő rozetták különbsége: a 81.7.7. számú sírkövön hegyes szirmokban végződő virág, míg a 63.10.4.-nél tömöttebb, gömbölyű szirmú virág látható.

jegyeik alapján a 63.10.2. és 63.10.4. tartozna egy műhely alkotásai közé. Ez alapján megint csak felvetődik a kérdés, hogy mennyire kell a két műhelyet különválasztanunk, illetve mennyi az esély arra, hogy a két műhely egymás motívumait is felhasználta.

Sok tekintetben eltér az ismertetett koszorúdíszes sírkövektől a gázgyári temetőben talált 66.11.33. leltári számú töredékes darab. Ennek közepén szőlővenyige látható. *Clipeusa* is más jellegű, mint amilyen a 63.10.4. darabnál megmaradt, ez utóbbi kisebb, és külső kerete sokkal szélesebb. A *taenia* is más helyzetben van, mint a többi kőemléken: csigavonalba tekeredik a vége a koszorú mellett oldalt. A koszorú feletti sarkot nagyméretű levéldísz tölti ki. Ehhez hasonló térkitöltő elemmel a 66.11.14. leltári számú sírkőnél találkozunk, bár ott kétoldalt az *aedicula* felett egy-egy nagy virág kap helyet.

A koszorúdíszes sírkövek *kenotaphium*ként is állhattak. Erre példa T. Plotius Pampilus sírköve az Aranyhegyi-árok menti temetőből.⁹⁴ Természetesnek tekinthető, hogy a koszorúdíszes sírkövet választották ebben az esetben *kenotaphium*nak, hiszen a bajtársaival a csatamező mellett közösen elhamvasztott vagy eltemetett személy katonai kötődését és dicsőségét is kifejezi, valamint a jelképes temetkezések fölé jellemzően ugyanolyan sírköveket állítottak, mint a hamvasztásos sírok fölé.⁹⁵

Összegzés

Az Aquincum-gázgyári temetőből származó leletanyagról – a korai ásatások és leletmentések dokumentálatlansága miatt – kevés biztosat állíthatunk. A lelőköörülmények ismerete nélkül leginkább művészettörténeti elemzésbe bocsátkozhatunk, valamint a későbbi ásatások már dokumentált tapasztalatait próbálhatjuk meg felhasználni. A sírsztélék jellemzői beleillenek a pannoniai tendenciákba. A mellképes és családi sírköveken látható személyek egy része már római viseletben, míg mások hagyományos kelta öltözközkben tűnnek fel. Az ebbe a csoportba tartozó sírkövek között a kapcsolatot kisebb részleteik, pl. a timpanondíszítésük határozza meg, az alakok megformáltságában hasonlóság nem fedezhető fel.

⁹⁴ ERDÉLYI 1974. 20. és NAGY 1971. 120.

⁹⁵ TOYNBEE 1996. 54.

A sztéléken már csak mellékes jelenetként felbukkanó áldozati jelenet tematikus csoportba rendezi az anyag néhány darabját. A szerkesztés elve mindegyik jelenetnél azonos, megformáltságuk, minőségük, valamint a kisebb, egyéb tárgyak jelenléte egyedivé teszi az áldozati jelenetes sírköveket. A koszorúdíszes sírkövek a társadalom egy jól behatárolható csoportjához, a katonákhoz tartoznak. Ezekkel kapcsolatban a kutatás következő feladata az eddig feltételezett „A” és „B” műhelyek tisztázása, cáfolata vagy pontosítása.

A tanulmányban tárgyalt köemlékek mellett a temetőben *aediculák* és sírszobrok töredékei, más sírépítmények maradványai, valamint szarkofágok is felszínre kerültek a gázgyári temetőben. Ezek bemutatására a tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem volt lehetőség.

A tárgyalt anyagot még több szempontból is vizsgálat alá lehetne venni. Érdekes adatokat szolgáltatna megvizsgálni, hogy az indadíszek levelei milyen formájúak, illetve milyen az indadíszek elrendezése, és e két között kimutatható-e kapcsolat, rendszer. Így talán vissza lehetne követni az alapvető levélformákat, melyeket a mintakönyvek tartalmazhattak, és meg lehetne vizsgálni, van-e a feltételezett műhelyekhez kötött sírkövek levél-megformálásában rendszer. Ugyanez vizsgálható lenne a rozetták alapján, melyek sírkő méretéhez való arányát, a szirmok számát és formáját lehetne megvizsgálni.

A tanulmányban szereplő faragványok katalógusa

1. Sírkő figurális díszítéssel és felirattal, fedélnek használva, Aquincumi Múzeum, leltári szám 63.10.2

lelőhely: Óbudai Gázgyár területe

1911. április 28.

anyaga: puha, sárgás mészkő

magasság: (222 cm.) szélesség: 104 cm. vastagság: 25 cm.

keltezés: Kr.u. II. század első fele

Koszorús díszítésű sírkő, másodlagos felhasználása miatt a díszítés egy része levésve. Tetején háromszög alakú oromzat, két szélén pálmaág és akantuszlevél forma akrotérionnal. A képmezőben koszorú volt, amelyet nagyrészt levéstek. A koszorú alá szalag volt kötve, amelynek lelógó, fodrozódó szárai megmaradtak. A képmezőt féloszlopok keretezték. A

kép- és feliratos mező között megmunkálatlanul hagyott sáv látható. A feliratos mezőt hornyolt keret veszi körbe, a kereten kívül borostyán-indadísz húzódik a feliratos mező két oldalán.

Felirata: *[I]ul(ius) Martialis*
h(ic) s(itus) e(st).
Col(legium) fabrum
et centona(riorum)
*f(aciendum) c(uravit).*⁹⁶

Iulius Martialis sírköve illeszkedik a *collegium fabrum et centonariorum* által állított koszorús sírkövek sorába, az ún. „B” műhely terméke lehet. ⁹⁷ A *Martialis cognomen* igen elterjedt Észak-Itáliában és a nyugati provinciákban. ⁹⁸

2. Sírkő figurális díszítéssel és felirattal, Aquincumi Múzeum, leltári szám 63.10.3

lelőhely: Óbudai Gázgyár területe, a várostól keletre

1911. április 28.

anyaga: puha, sárgás mészkő

magasság: (251 cm.) szélesség: 106 cm. vastagság: 17 cm.

keltezés: Kr. u. II. század 30-40-es évei

Mellképpel, és áldozati jelenettel díszített feliratos sírkő, a mellkép alsó részén kettétörött, a feliratos mező alatti rész sem ép. Tetejét hornyolt körvonalú timpanon díszíti, közepén rózsával, akrotérionja pálmaág és akantuszlevél formájú. A képmezőben togát viselő férfi látható, arca letörött, jobbában tekercset tart, két oldalán féloszlopok állnak. A feliratos mező és a mellkép között áldozati jelenet van, középen *tripussal* és áldozó alakokkal. A *tripus* bal oldalán nőalak *paterával*, jobb oldalán férfialak korszóval. Az áldozati jelenetet és a feliratos mezőt is két oldalon borostyáninda-dísz keretezi. A feliratos mező körül hornyolt keret húzódik. ⁹⁹

⁹⁶ TIT. AQU. II. 124.

⁹⁷ BURGER 1959. 20.

⁹⁸ TIT. AQU. II. 125.

⁹⁹ TIT. AQU. II. 74.

Felirata: *C(a)esernius Zosi-
mus an(norum) LXXX nat(ione)
Cilix h(ic) s(itus) e(st)
Col(legium) fab(rum) et cento-
narium pos(uit).*¹⁰⁰

Caesernius Zosimus sírkövét a *collegium fabrum et centonariorum* számára dolgozó két műhely közül az ún. „B” műhely készíthette, amely fogékonyabb volt az olyan újításokra, mint a portré megjelenítése a sírköveken.¹⁰¹ *Zosimus* ciliciai származású, tehát Kisázsiából érkezett Pannoniába. Foglalkozása sírfeliratából nem derül ki. Gyaníthatóan nem katona, hiszen akkor ő is a *collegium fabrum et centonariorum* műhelyeinek jellemző sírkőtípusát, a koszorúdíszes sírkövet kapta volna hamvai fölé.

3. Koszorús díszítésű feliratos sírkő, másodlagosan felhasznált, Aquincumi Múzeum, leltári szám 63.10.4

lelőhely: Finály-jégverem mellett (Gázgyári temető)

1912, ásatás, 46. számú sír

anyaga: mészkő

magasság: (247 cm.) szélesség: 110 cm. vastagság: 22 cm.

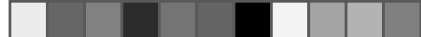
keltezés: Kr.u. II. század első fele

Koszorús díszítésű sírkő, másodlagosan felhasznált, emiatt erősen rongálódott, három töredékből összeállítva. Teteje timpanonban végződik, csúcsa letörött. Közepén rozetta van, valamint a két szélén lévő növénydíszes akrotérionok indítása látszik. A képmezőben koszorú van, közepén rózsával, alja szalaggal átkötött, a szalag szárai S alakban hajlanak a képmező alsó sarkai felé. A képmezőt két oldalról korinthosi oszlopfővel ékített oszlopok határolják. A kép- és szöveges mezőt széles, több lépcsős párkány választja el egymástól. A szöveges mezőnek hornyolt kerete van, két oldalán négyzetes törzsű korinthosi oszlopok állnak.¹⁰²

¹⁰⁰ TIT. AQU. II. 74.

¹⁰¹ BURGER 1959. 22.

¹⁰² TIT. AQU. II. 159.

Felirata: *C(aio) Secconio*
Paterno
dom(o) Nemes
ann(orum) LXX.
Coll(egium) fabr(um)
et centon(ariorum)
posuit.

Caius Secconius Paternus sírkövét az ún. „B műhely” készítette Aquincumban. A szabvány, „B műhely” béli sírkövektől néhány vonásában azonban eltér. Míg koszorúdíszes képmezője megegyezik a többi ismert sírkőével, a timpanon mögött már nincsen háttér, a sarokakrotériononok szabadon állnak. A legnagyobb eltérést a szöveges mezőt keretező dísz jelenti: általában borostyán-indadíszes keretet készített a „B műhely”, *Caius Secconius Paternus* sírkövén azonban négyzetes törzsű korinthusi oszlopok fogják közre a szöveges mezőt.¹⁰³ A sírkövön rövidítve megnevezett Nemes helységet Mócsy András kérdőjelesen Nemaussal azonosította.¹⁰⁴ Nagy Tibor véleménye szerint azonban e rövidítés Flavia Nemetum Rajna-vidéki települését jelenti.¹⁰⁵

4. Sírkő figurális díszítéssel és felirattal, másodlagosan felhasznált, Aquincumi Múzeum, leltári szám 63.10.5

lelőhely: Óbudai Gázgyár területe, 46. számú sír a Finály jégverem mellett.

1911. /Horváth-féle ásatás 1912?/

anyaga: mészkő

magasság: (192 cm.) szélesség: 107 cm. vastagság: 27,5 cm.

keltezés: Kr.u. II. század közepe

Feliratos sírkő, amelynek tetején lévő figurális díszítésének nagy része le-törött. A sírkő közepén kettétörött, a megmaradt részek közepén és szé-lén is több helyen sérült, másodlagosan sír oldallapjának használták. A képmező alatti sáv megmaradt részén áldozati jelenet látható. Középen *tripus* áll, melynek azonban csak egy lába maradt meg, tőle balra nőalak,

¹⁰³ BURGER 1959. 21.

¹⁰⁴ MÓCSY 1959. 253.

¹⁰⁵ NAGY 1963. 297.

jobbra férfi, a kép két szélén fenyőtoboz látható. A szöveges mező alatt vázából kinövő szőlőindák láthatók. A szöveges mezőt hornyolt keret veszi körbe.¹⁰⁶

Felirata: *D(is) M(anibus)*
Claud[ia]e Tib(eri) fil(iae)
Iustina[e] ann(orum) XXX
h(ic) s(ita)e M(arcus) U[l]p(ius) Quir(ina tribu)
Sirm(io) Prim(us) con-
iugi pie[n]tissim(a)e
et sibi v[i]vos fe-
*cit.*¹⁰⁷

5. Sírkőtöredék figurális díszítéssel és felirattal, Aquincumi Múzeum, lel-
 tári szám 63.10.35

lelőhely: Óbudai Gázgyár területe, a Duna-parton

1912, leletmentés

anyaga: mész kő

magasság: (116 cm.) szélesség: (91 cm.) vastagság: 12 cm.

keltezés: Kr.u. II. század közepe

Négy részre törött, töredékes sírkő felirattal és figurális díszítéssel, másodlagosan sír oldalának felhasználva.¹⁰⁸ A felső képmező hiányzik, minden valószínűség szerint egy mellkép lehetett, az alatta lévő áldozati jelenet is csonka. Hiányzik a szöveges mező alja és a mező jobb széle és kere-
 rete, felülete sérülésekkel teli. Az áldozati jelenetben egy *tripus* mellett áll egy nő és egy férfi alak, a bal oldalon, a nő mögött egy oszlop választ le a jelenettől egy *Attis* figurát,¹⁰⁹ *pedumra* támaszkodva. Feltehetően a képmező másik oldalán állhatott egy másik *Attis* figura hasonló helyzetben.¹¹⁰ A szöveget egyszerű hornyolt keret veszi körbe.

Felirata: *D(is) M(anibus)*
Fl(avius) Tutor vet(eranus) leg(ionis)

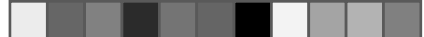
¹⁰⁶ TIT. AQU. II. 86.

¹⁰⁷ TIT. AQU. II. 86.

¹⁰⁸ SZILÁGYI 1969. 74.

¹⁰⁹ TIT. AQU. II. 100.

¹¹⁰ BURGER 1959b. 22.

*II Ad[i(utricis) p(iae) f(idelis)?] h(ic) s(itus). Ael(ius) (vac.)
Atius [ve]t(eran)us leg(ionis) ei-
usde[m] h(eres) f(aciendum) c(uravit).¹¹¹*

A *Tutor* név Aquincumban ezt az emléket megelőzően egyszer fordult elő. Emellett egy másik előfordulása ismert még Pannoniában, Mócsy A. meghatározása szerint kelta eredetű név lehet. A síremléket állíttató *Atius cognomenje* Aquincumban ezen az emléken fordul elő először, Pannoniából pedig ezen kívül egy alkalommal ismert. Mócsy A. megalapítása szerint az „Att-” kelta szógyökér, az ezzel rendelkező nevek főleg a nyugati provinciákban elterjedtek, főleg a bennszülöttek között. Az *Atius* nevet is ebből a gyökből vezeti le.¹¹²

6. Sírkö figurális díszítéssel és felirattal, Aquincumi Múzeum, leltári szám 63.10.136

lelőhely: Óbudai Gázgyár területe, a Finály jégverem árkából.

ásatás, 1911 vagy 1912.

anyaga: mészkő

magasság: (223 cm.) szélesség: 139 cm. vastagság: 25 cm.

keltezés: Kr. u. II. század első fele, 118 után

Sírkö, hosszanti oldalán két részre hasadva. A felső figurális részen egy férfi mellképe helyezkedett el, amelynek csak körvonalai maradtak meg. A mellkép fülkéje melletti oszlopokat csavart testű delfin díszíti.¹¹³ Alatta áldozati jelenet látható, a kép közepén egy *tripus* áll, ettől balra egy *paterát* tartó nőalak, előtte fonott kosár fedővel,¹¹⁴ a *tripus* bal oldalán pedig férfi áll. Az áldozati jelenet két oldalán egy-egy Attis figura helyezkedik el félköríves mélyedésben. A feliratos mezőt hornyolt keret és borostyáninda-dísz veszi körbe.¹¹⁵ Lent, a feliratos mező alatt emberi fej, mellette görbe bot domborképe látható,¹¹⁶ ezek egy dionysosi jelenet alakjai lehettek.¹¹⁷

¹¹¹ TIT. AQU. II. 100.

¹¹² SZILÁGYI 1969. 74.

¹¹³ NAGY 1971. 120.

¹¹⁴ NAGY 1945. 166.

¹¹⁵ TIT. AQU. II. 68.

¹¹⁶ SZILÁGYI 1965. 182.

¹¹⁷ NAGY 1971. 120.

Felirata csonkult:

*M(arco) Baeb[---M(arci)] fil(io) Tro-
mentina (tribu) [Front?]oni Ae-
quo ex a[rmorum]custo-
di vet(erano) l[eg(ionis) II Adi(utricis)] an(norum) L
h(ic) [s(itus)] e(st)
Dasimus [---v]et(eranus) leg(ionis) eius-
dem her[es qui] fuit in
coll(egio) vet(eranorum) c[oll(egae) opti?]mi vet(erani)
[l]eg(ionis) eiusd[em secu]ndum
[v]olunt[atem te]stamenti
[fac(iendum) cur(avit)].¹¹⁸*

Az elhunyt neve pontosan nem rekonstruálható, Pannoniából eddig még ismeretlen név. A korábbi publikációk¹¹⁹ *Baet[---]*-ként határozzák meg a nevet, kiegészítést nem javasolnak. A feliratban szereplő *Aequum* biztos támpontot ad a név Dalmatiából való eredeztetésére.¹²⁰ Dalmatiából ismert nevek a *Baebidius* és *Baebilius* is, akárcsak a *Fronto cognomen*.¹²¹

Szilágyi János felhívja a figyelmet arra, hogy ez a felirat az első említése Aquincumban a *collegium veteranorum*nak, vagyis a *veteranusok* temetkezési egyesületének. A felirat 8. sorát ő *coll(egio) vet(erano) o[mnifor]mi vet(eranorum)*-ként oldja fel, azzal a magyarázattal, hogy a *veteranusok* rangjuktól függetlenül közös *collegiumot* alkottak.¹²² A felirat Szilágyi-féle kiegészítésének több helyen is ellent mond Nagy Tibor. A *her[es qui] fuit* kiegészítéssel kapcsolatban megjegyzi, hogy ebben az esetben, ha a törésfelületre nem rekonstruál több szót, a szöveg szerint a felirat állítatója csak volt (*fuit!*) tagja a *collegium veteranorum*nak, mely társadalomtörténetileg több szempontból vitatható. A *collegiumi* tagság csak néhány minősített esetben szűnik meg még a halál előtt, ezek: a *domicilium* feladása, más városba, tartományba való költözés, a *collegiumból* való kizárás valamilyen súlyos vétség miatt, esetleg megszűnhetett maga a *collegium*, feloszlathatta az állam, vagy önként is feloszolhatott. Jelen esetben a költözés kérdése nem mérlegelhető, hiszen *Dasimus*ról más

¹¹⁸ TIT. AQU. II. 69.

¹¹⁹ NAGY 1967. 63. és SZILÁGYI 1965. 182.

¹²⁰ SZILÁGYI 1965. 183.

¹²¹ TIT. AQU. II. 69.

¹²² SZILÁGYI 1965. 182.

forrásaink nincsenek. Az aligha valószínű, hogy valaki feliraton örökítené meg annak tényét, hogy vétség következtében zárták ki egy testületből, így ez sem indokolhatja a *fuit* használatát. A *collegium veteranorum* feloszlását azért tartja valószínűtlennek Nagy Tibor, mert – bár a fennmaradt emléanyag alapján nem állt fenn sokáig a *collegium* – legkorábban 124/125-ben alakulhatott, így a II. század első felére keltezett sírkövön nem valószínű, hogy már megszűntként szerepelhet. E kérdés megoldását Nagy Tibor abban látja, hogy a kérdéses sor (*her[es qui] fuit*) közepét, ahol a törésvonal van, részletesebben egészíti ki. A *heres* után szerintre következhetett a *bene merenti* szókapcsolat, *B M* rövidítés formájában, mely elég gyakran fordul elő sírköveken, így a *fuit* használatát az indokolja, hogy az elhunyt *collegiumi* tagságára vonatkozott.¹²³ Az *omniformi* szóval való kiegészítést több ponton is megalapozatlannak tartja Nagy Tibor. Egyrészt annál az egyszerű oknál fogva, hogy a sírkövön megfigyelhető betűtípussal és betűközökkel a repedés által rongált felületre nem fér ki, másrészt az „egyetemes” jelzõt sem tartja elképzelhetőnek, hiszen a tárgyalt időszakból származó feliratos emlékek alapján a *veteranusok* nagy része a *collegium fabrum et centonariorum*ba kérte felvételét, ez a szervezet töltötte be az „egyetemes” funkciót, a *collegium veteranorum* ezzel szemben egy kevesebb tagot számláló, különlegesebb egyesületnek számíthatott.¹²⁴

A síremlék meglehetősen díszes, nagyméretű, ebből következtethetünk arra, hogy tulajdonosa a pannoniai társadalom vagyonos, magas rétegéhez tartozhatott. Tisztsége – a hadsereg fegyvertárának őrzője – még a *centurio* rang alatt áll, gyakorlatilag tiszthelyettesi cím, mely mindenképp bizalmi funkció is, hiszen ő ellenőrzi, kik juthatnak fegyverhez a hadsereg készleteiből, mely egy lázadás esetén kulcsfontosságú. Síremléke alapján tiszthelyettesként Pannonia lakosságának elitjéhez tartozhatott.¹²⁵

Magát a sírkövet Nagy Tibor ahhoz az alkotóműhelyhez köti, amelynek legnagyobb alakja az az itáliai mester, aki szélísten-protomés alkotása alapján vált azonosíthatóvá. Egy, a műhelyben tanult helyi kőfaragót tart alkotónak a Fronto-kő esetében Nagy Tibor. A műhelyhez kötés a sírkő több jellemzője alapján vált lehetségessé. Az itáliai mester alkotásaira

¹²³ NAGY 1967. 64.

¹²⁴ NAGY 1967. 65.

¹²⁵ SZILÁGYI 1965. 183.

jellemző, hogy a legalsó képsáv *kantharost*, vagy dionysosi jelenetet ábrázol. Az áldozati jelenetben, a feliratos mező felett megfigyelhető férfialak tartása pedig nagyban hasonlít a szélsten protomés sírkő lándzsát tartó alakjához. Emellett a mellkép, valamint a delfinek megformálása is a szélsten protomés sírkő mintakincsével mutat hasonlóságot.¹²⁶ A sírkövön lévő *panarium* – melyet Nagy Lajos a legszebb *panarium* ábrázolásnak tart Aquincum területéről¹²⁷ – a túlvilági utazásra való felkészülés és túlvilági lakomák jelképe.¹²⁸

7. Sírépítmény töredéke. Aquincumi Múzeum, leltári szám 64.11.97.

lelőhely: A gázgyári műhely mellől

anyaga: mészkő

magasság: 133 cm. szélesség: 104 cm. vastagság: 13 cm.

Díszes sírépítmény töredéke. Hornyolt léckeretes timpanonjában *Medusa*-fő, szalaggal/kígyókkal (?). A timpanon csúcsán síkban ábrázolt gömbdíz, mellette egy-egy oroszlán. A timpanon sarkainál növénymin-tás akrotérion, felette kecskebak feje. A timpanon korinthosi oszlopok tartják. Három fülke maradt meg, melyben a halottak képmása lehetett. A fülkék íveinek találkozása felett széles szirmú virág van, a fülkékben két kisebb ív, talán a korábbi kagylószerű hátterek emlékeként.

8. Töredékes sírtábla, figurális díszítéssel, Aquincumi Múzeum, leltári szám 66.11.21.

lelőhely: Dunapart, Finály-féle jégverem

1892-es leletmentés

anyaga: mészkő

magasság: 157 cm. szélesség: 38 cm. vastagság: 26 cm.

Figurális díszítésű sírtábla töredéke, feliratos mezője és mindkét széle le-törött. A timpanont felül nagy gömb díszíti, az oromzatban erősen le-kopott, kör alaprajzú minta, valószínűleg koszorú.¹²⁹ A gömb mellett a timpanon tetején feltehetően figurális díszítés, amelynek csak csontjai

¹²⁶ NAGY 1971. 120.

¹²⁷ NAGY 1945. 166.

¹²⁸ TOYNBEE 1996. 255.

¹²⁹ KUZSINSZKY 1897. 153. Párhuzamként ld. 64.11.97. és 66.11.14. leltári számú dara-bok timpanonját!

maradtak. Kuzsinszky Bálint oroszlánként rekonstruálta őket.¹³⁰ Az oromzat alatt a képmezőben a holtak mellképe látható, külön fülkében, de szorosan egymás mellett helyezkedhettek el, csak a középső alak maradt meg, aki viselete alapján bennszülött, *eraviscus* nő.¹³¹ Nyakában lunulás nyakék van, és hosszabban lecsüngő medaillon.¹³² Köpenyét noricum-pannoniai szárnyas fibula kapcsolja a ruhájához. A köpeny az alkarjain át van vetve, alatta tunika-szerű, csípőnél megkötött ruhadarabot visel, melyet a két mell között ovális alakú fibula díszít.¹³³

9. Reliefes sírkő, Aquincumi Múzeum, leltári szám 66.11.33

lelőhely: III. ker. Dunaparti temető, 51. sír

ásatás, Kuzsinszky Bálint

anyaga: mészkő

magasság: 77 cm. szélesség: 110 cm. vastagság: 9,5 cm.

Koszorúdiszes sírkő töredéke, feliratos mezeje nem maradt meg. Timpanonja letörött, a *taenulával* és *clipeusszal* díszített koszorút korinthosi oszlopok keretezik. A koszorú felett kétoldalt egy-egy ág látható. A koszorúban szőlőinda-dísz van. A szőlővenyige alapján a sírkő az „A” műhely sajátosságait viselhette magán.¹³⁴

10. Sírkő töredéke, katona köpenyével. Aquincumi Múzeum, leltári szám 64.11.118 = 66.11.14

lelőhely: Finály jégverem

1903, leletmentés, szórvány

anyaga: mészkő

magasság: 160 cm. szélesség: 135 cm. vastagság: 20 cm.

Nagy méretű sírkő töredéke, alja letörött, csak a képmező van meg. A dombormű szélén kétoldalt korinthoszi-jellegű oszlopok tartják a képmező tetején lévő timpanont. A timpanon két oldalán növényi motívumos akrotérion van, felettük lefelé néző delfin. Az orom közepén

¹³⁰ A fentebb említett párhuzamok alapján ez ugyancsak nem lehetetlen, bár a delfin-motívum megjelenése sem kizárható.

¹³¹ KUZSINSZKY 1893. 308.

¹³² FITZ 1957. 151.

¹³³ KUZSINSZKY 1893. 308.

¹³⁴ BURGER 1959. 18.

Medusa-fő, mellette kétoldalt egy-egy madár. A timpanont tartó oszlopok belső oldalán szőlőinda-dísz fut felfelé. Az indák túlsó oldalán keskenyebb korinthosi oszlopok állnak (talán egy *aedicula* hátsó oszlopa-it jelentik),¹³⁵ amelyek egy fülkét fognak közre. Az íves lezárású fülke és a timpanon között két nagy méretű, kinyílt, 5 levélből álló virág helyezkedik el. A fülkében egy *tunicát* viselő katona áll, jobb kezével a vállára boruló *paenulát* markolja, *cingulumának* szíját lemezek díszítik. Jobb oldalán gombos markolatú *gladius* csüng, baljában irattekercset tart.¹³⁶ A katona képe illeszkedik az Antoninus-korban divatosá váló újfajta ábrázolások sorába. Az elhunyt ezeken a sírköveken egész alakos ábrázolással jelenik meg. Tartása már nem olyan merev, mint a korábbi időszakokban, bár tartása zárt, de megfigyelhető a kontraposzt a kompozícióban. Az alak felső ruhájának szélét jobb kezével fogja. Az Aquincumból ismert, e sírkőhöz hasonlóan álló alakokkal díszített sztélevel további kapcsolatot teremt a hasonló architektonikus keret, a timpanonban szereplő *Medusa*-fővel.¹³⁷

11. Sírkő figurális díszítéssel és felirattal, másodlagosan felhasznált, Aquincumi Múzeum, leltári szám 81.7.6

lelőhely: Óbudai Gázgyár területe, a várostól keletre, Duna-parton

leletmentés, 1976. október 1-14. Németh Margit, sírból

anyaga: mészkő

magasság: (198 cm.) szélesség: 93 cm. vastagság: 27 cm.

keltezés: Kr.u. II. század 30-40-es éve

Másodlagosan kőládasír építéséhez felhasznált sírkő, alja, teteje és jobb széle letörött. A feliratos- és képmezőt egyaránt oszlopok határolták oldalt, melyekből a jobb oldali nem maradt meg. A képmezőben háromtagú család mellképe volt, arcuk letörött. A jobb oldalon a férj mindkét kezével a köpenye lelógó szélét fogja, és baljában talán tekercset, jobbában *gladiust* tart. Bal oldalt a feleség kap helyet, kezében gyümölcscsel, a szülők előtt egy gyermek áll, jobb kezében madarat, baljában pedig játék-

¹³⁵ Hasonló szerkesztésű egy intercisai *aedicula* mellékfala, két oszlop egy indadísz fog közre. ERTEL 2010. 122.

¹³⁶ KUZSINSZKY 1906. 57–59.

¹³⁷ NAGY 1971. 117.

szert fog.¹³⁸ A képmezőben zöld festéknyom volt látható az ásatáson. A szöveges mezőt hornyolt keret veszi körbe.

Felirata: *D(is) M(anibus)*
Clau(dius) Secund-
us miles leg(ionis) II Ad(iutricis)
b(ene)f(iciarius) tribuni laticla(vi)
ann(orum) XXXX stip(endiorum) XX[.]
et Secundinus f(ilius) [...]
h(ic) s(iti) sunt. Aelia (vac.)
Catta coniugi p[ie]-
ntissimo et filio
et sibi vi(v)a (vac.)
*p(osuit).*¹³⁹

Származásukat tekintve a férj nyugat-pannoniai vagy észak-itáliai, felesége pedig bennszülött lehetett.¹⁴⁰ Secundus *beneficiarius*ként a *senatori* rangú *tribunus* beosztottja volt, mintegy altiszti rangban.¹⁴¹

12. Koszorús díszítésű sírkő, másodlagosan felhasznált, Aquincumi Múzeum, leltári szám 81.7.7

lelőhely: Óbudai Gázgyár északkeleti fele, Duna-parti szakasz.
 leletmentés, 1976. október 1-14. Németh Margit, sírból
 anyaga: mészkő
 magasság: (221 cm) szélesség: (93 cm) vastagság: 20 cm
 keltezés: Kr. u. II. század közepe

Erősen rongált felületű, koszorús díszítésű sírsztélé, másodlagosan felhasználták kőlapokból álló sírláda elkészítéséhez. A sírláda egyik hosszanti oldalát alkotta, faragott oldalával befelé építették be a sírba.¹⁴² Bal széle letörött, többi oldala is rongálódott. A képmezőt szalaggal átkötött babérkoszorú tölti ki, közepén virággal. A szalag csomója alatt DM rövidítés látható. Borostyánindás keretdísz veszi körbe a feliratos mezőt, az

¹³⁸ TIT. AQU. II. 79.

¹³⁹ TIT. AQU. II. 79–80.

¹⁴⁰ TIT. AQU. II. 80.

¹⁴¹ SCHALLMAYER et al. 1990. 316.

¹⁴² NÉMETH 1976. 1.

indák a DM rövidítés alatt fonódnak egybe. A feliratos mező mélyített, két lépcsős keret van körülötte.

Felirata: *D(is) M(anibus)*
M(arcus) Aemilius
Ter(etina tribu) C<a>mpanus domo
Viminiaci(o) mil(es)
leg(ionis) II Ad(iutricis) adiutor
princi(pis) praetori
stip(endiorum) XVI ann(orum) XXXVI
h(ic) s(itus) e(st). Marcia soror
[f]ratri pientis(s)imo
*posuit.*¹⁴³

A *Campanus cognomen* ritkán használt, *Pannoniából* hét előfordulását ismerjük, ugyancsak ritkán használt, de *Pannoniából* ismert a *Marcia cognomen* is.¹⁴⁴

13. Töredékes sírkő, több alak ábrázolásával, Aquincumi Múzeum, leltári szám 86.11.3

lelőhely: Gázgyár
 leletmentés, 1976. október 1-14. Németh Margit, sírból
 anyaga: mészkő
 magasság: 100 cm. szélesség 91 cm. vastagság: 23 cm.
 keltezés: II-III. század

Sírsztélé, teteje és bal oldala letörött, megmaradt részei is erősen rongálódottak. 4 alak mellképe van rajta, bennszülöttekre jellemző öltözetben. A gyermek nyakában nagy medál csüng.

¹⁴³ TIT. AQU. II. 28.

¹⁴⁴ TIT. AQU. II. 29.

Felhasznált irodalom

- BARKÓCZI et al. 1954 BARKÓCZI László – ERDÉLYI Gizella – FERENCZY Endre – FÜLEP Ferenc – NEMESKÉRI János – R. ALFÖLDI Mária – SÁGI Károly: *Intercisa (Dunapentele – Sztálinváros) története a római korban I.* Budapest, 1954.
- BARTA – LASSÁNYI 2009 BARTA Andrea – LASSÁNYI Gábor: Sötét fohászok. Gondolatok a római átokszövegekről egy új aquincumi ólomtábla kapcsán. *Ókor* 2009/3–4. 63–69.
- BURGER 1959 SZ. BURGER Alice: Collegiumi kőfaragóműhelyek Aquincumban. *Budapest Régiségei XIX.* (1959) 9–22.
- BURGER 1959b SZ. BURGER Alice: Áldozati jelenet Pannonia köemléke in. *Régészeti Füzetek II.* 5. Budapest, 1959.
- ERDÉLYI 1974 ERDÉLYI Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon.* Budapest, 1974.
- ERTEL 2010 ERTEL, Christine: Bestandteile von römischen Grabbauten aus Aquincum und dem Limesabschnitt im Stadtgebiet von Budapest. *Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Ungarn. IX.* Budapest, 2010.
- FITZ 1957 FITZ Jenő: Az eraviszkusz női viselet. *Archaeologiai Értesítő*, 84. (1957) 133–154.
- KUZSINSZKY 1893 KUZSINSZKY Bálint: Két római köemlék Ó-Budáról. *Archaeologiai Értesítő*, 13. (1893) 308–310.
- KUZSINSZKY 1897 KUZSINSZKY Bálint: Az aquincumi múzeum és köemlékei az építészeti részek kihagyásával. *Budapest Régiségei V.* (1897) 95–154.
- KUZSINSZKY 1906 KUZSINSZKY Bálint: Az Aquincumi Múzeum köemlékeinek negyedik sorozata. *Budapest Régiségei IX.* (1906) 31–72.
- LASSÁNYI 2005 LASSÁNYI Gábor: Feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben. Excavations in the cemetery on the Aranyhegyi Stream. *Aquincumi Füzetek*, 11. (2005) 81–90.
- LASSÁNYI 2006 LASSÁNYI Gábor: Római temető és gazdasági épületek feltárása a volt Gázgyár (ma Graphisoft Park) területén. Excavation of a Roman cemetery and out-buildings in the territory of the former Gas Factory (today known as Graphisoft Park). *Aquincumi Füzetek*, 12. (2006) 30–36.

- LASSÁNYI 2007 LASSÁNYI Gábor: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjének feltárásáról. Preliminary report of the excavation in the eastern cemetery (Gas Factory) of the Aquincum Civil Town. *Aquincumi Füzetek*, 13. (2007) 102–116.
- LASSÁNYI 2008 LASSÁNYI, Gábor: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjében 2007-ben végzett feltárásokról. Preliminary report on the excavations conducted in the eastern (Gas Factory) cemetery of the Aquincum civil town in 2007. *Aquincumi Füzetek*, 14. (2008) 64–70.
- LASSÁNYI 2010 LASSÁNYI Gábor: Feltárások az egykori Óbudai Gázgyár területén. Excavations in the area of the former Óbuda Gas Factory. *Aquincumi Füzetek*, 16. (2010) 25–38.
- LASSÁNYI 2011 LASSÁNYI Gábor: Kora bronzkori és római kori temetőrészlet feltárása a volt Óbudai Gázgyár déli részén. Excavation of parts of Early Bronze Age and Roman cemeteries in the southern part of the former Óbuda Gas Factory. *Aquincumi Füzetek*, 17. (2011) 36–51.
- MADARASSY et al. 2002 MADARASSY Orsolya – OKA Ildikó – SZU Annamária: *Kelta asszonyok – római hölgyek./ Celtic Women – Roman Ladies. Időszaki kiállítás a BTM Aquincumi Múzeumban*. Budapest, 2002.
- MÓCSY 1959 MÓCSY András: *Die Bevölkerung von Pannoniens bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, 1959.
- MÓCSY 1974 MÓCSY András: Pannonia a korai császárság idején. *Apollo könyvtár* 3. Budapest, 1974.
- NAGY 1942 NAGY Lajos: Művészetek. In. Szendy K. (szerk): *Budapest története. Budapest az ókorban*. Budapest, 1942. 579–650.
- NAGY 1945 NAGY Lajos: Egy pincelelet az aquincumi polgárvárosban. (A pannóniai agyag világítótornyocskák kérdése) *Budapest Régiségei* XIV. (1945) 155–202.
- NAGY 1963 NAGY Tibor: Pannonia lakosságának kérdéséhez. *Antik Tanulmányok. Studia Antiqua* 10. (1963) 295–299.
- NAGY 1967 NAGY Tibor: Anecdota Aquincensia. *Archaeologiai Értesítő* 94. (1967) 62–69.

- NAGY 1971 NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *Budapest Régiségei XXII.* (1971) 103–160.
- NÉMETH 1976 NÉMETH Margit jelentése az 1976. október 1-14. között zajlott leletmentésről. *Kézirat.*
- OROSZLÁN 1918 OROSZLÁN Zoltán: *Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken.* Budapest, 1918.
- PÓCZY 1976 PÓCZY Klára: *Pannoniai városok.* Budapest, 1976.
- SCHALLMAYER et al. 1990 SCHALLMAYER, Egon. – EIBL, Kordula – OTT, Joachim – PREUSS, Gerhard – WITTKOPF, Esther: *Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches.* Stuttgart, 1990.
- SZILÁGYI 1965 SZILÁGYI János: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből. *Archaeologiai Értesítő*, 92. (1965) 182–191.
- SZILÁGYI 1969 SZILÁGYI János: Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből. III. *Archaeologiai Értesítő*, 96. (1969) 72–82.
- TIT. AQU. II. KOVÁCS, Péter – SZABÓ, Ádám (szerk): *Tituli sepulcrales et alii Budapestini reperti. Tituli Aquincenses II.* Budapest, 2010.
- TOYNBEE 1996 TOYNBEE, Jocelyn M. C.: *Death and Burial in the Roman World.* Baltimore – London, 1996.
- ZSIDI 2001 ZSIDI Paula: Kutatások az aquincumi polgárvárostól keletre lévő területen. Research in the territory east of the Aquincum Civil Town. *Aquincumi Füzetek*, 7. (2001) 76–84.
- ZSIDI 2002 ZSIDI Paula: *Aquincum Polgárvárosa az Antoninusok és Severusok korában.* Budapest, 2002.

Képek jegyzéke

1. kép – M. B. Fronto és Caesernius Zosimus sírkövei. Ltsz. 63.10.136. és 63.10.3. (Aquincumi Múzeum) Fotó: Szabó Melinda
2. kép – A 66.11.21. és 81.7.6. ltsz. sírkövek. (Aquincumi Múzeum) Fotó: Sz. M.
3. kép – Sírkő egész alakos katona ábrázolásával. Ltsz. 66.11.14. Fotó: Sz. M.
4. kép – Áldozati jelenet a 63.10.35. ltsz, sírkövön. (Aquincumi Múzeum) Fotó: Sz. M.
5. kép – Panarium ábrázolása. ltsz. 63. 10.136. (Aquincumi Múzeum) Fotó Sz. M.
6. kép – Áldozati jelent részlete a 63.10.5. ltsz. sírkőről (Aquincumi Múzeum). Fotó: Sz. M.
7. kép – Koszorúdíszes sírkövek: 63.10. 2., 63.10.4. és 81.7.7. ltsz. (Aquincumi Múzeum) Fotó: Sz. M.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

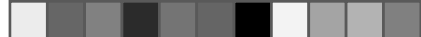
7. kép

Portraits, sacrifices, medallions. Some motives of the gravestones from the eastern (Gas Factory) cemetery of the Aquincum

The cemetery of the civil town of Aquincum, which is located east of the city on the bank of the Danube, was opened in the 2nd century BC, but the exact time of its usage is unknown. The cemetery is consisted of multiple graveyards, in the southern one the brick-tombs and vaults dug over the earlier cremation burials were common, in the northern one there were cist graves. This study elaborates the portrait and family steles from the secondary stone material, the sacrifice scenes and the wreath-shaped medallion on the tombstones of the northern group.

The portrait and family steles follow the characteristics of this form, the upper field of the tombstone contains the portrait of the dead, and it is framed by a tympanum. Following the form, however, does not mean the conformity of the details; the stone objects of this material conduct both the innovations of the 2nd century stone hewing and the old traditions. The sacrifice scene is in a line under the upper field, as in all the tombstones found in Pannonia. It appears in Pannonia at the end of the 1st century, and shows formal changes from the midst of the 2nd century. The scene – apart from some minor differences – is identical: in the middle, there is a tripus, on it, or next to it in a basket there is fruit or other food (even ham and scone); on the two sides stand a man and a woman, who make the sacrifice. In Aquincum, because of the symmetry loving guidance-books of the collegium workshops, this form was widespread. From the 3rd century, however, the pictures became more airy, this unified composing style breaks up, and the hewers use the motifs of the guidance-books in variations. The tombstones with wreath-shaped medallion were mostly set up by the collegium fabrum et centonariorum for its members. The form developed at the end of the 1st century, in the civil town of Aquincum it became characteristic from the beginning of the 2nd century, where some scholars assume the existence of two different workshops.

SZEKERES-UGRON VILLŐ

Címerek és tanulságaik XVI. századi erdélyi templomi faberendezéseken. A gogánváraljai és az ádámosi kazettás mennyezeteken megjelenő címerek

A heraldika nem kizárólag a történettudomány segédtudománya, a társtudományok, pl. a régészet vagy a művészettörténet is gyakran felhasználják eredményeit. Jelen dolgozatomban egy olyan esetet írok le, amelynek során a címertan eszközei is segítettek jobban megismerni, sőt bizonyos szempontból tisztázni egy művészettörténeti problémakört.¹

Az erdélyi – virágdiszes festésű – templomi fakazettás mennyezetek igen ismertek, újabban pedig számos és rendkívül változó típusú és célú tanulmány, sőt könyv született róluk. Monográfiát azonban a viszonylag felfokozott érdeklődés ellenére sem készített róluk senki – e tény jól tükrözi a kutatás jelenlegi állapotát (sok esetben a művészettörténeti-műemléki kutatás teljes hiányát) –, műfajuk erdélyi megjelenésével és meghonosodásával kapcsolatban pedig még ennél is nagyobb a homály. A szakirodalom erről a kérdésről nem sokat árul el, e téren leginkább Boros Judit *Festett famennyezetek és rokonemlékek Erdélyben a XVI–XVIII.*

¹ Tanulmányomat egy nagyobb léptékű kutatás részeredményének tekintem, amely kutatás jelenleg is folyamatban van, vagyis nem kizárt, hogy az esetlegesen felbukkanó újabb adatok az itt leírtnál is jobban árnyalhatják a kérdéskört. Ezúton is köszönetet szeretnék mondani tanáromnak és szakdolgozati témavezetőmnek, Dr. Endrődi Gábornak, az ELTE BTK Művészettörténeti Intézet oktatójának, aki nagy türelemmel követi és segíti erdélyi templomi faberendezésekkel kapcsolatos kutatásaimat. Tanácsaiért és támogatásáért Dr. Kovács Zsoltnak, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet adjunktusának is hálával tartozom.

században című cikkére érdemes hivatkozni.² Boros ebben a tanulmányában igyekszik szakaszokra bontani az erdélyi kazettás mennyezetek nagyjából három évszázados történetét (XVI–XVIII. század), rámutatva arra, hogy a XVI. század első felét követő időszakról egészen a XVII. század elejéig jóformán nem ismerünk erdélyi kazettás mennyezeteket vagy társemlékeket (pl. karzatmaradványok, templomi ajtók, stallumok), és a XVII. század első kétharmadából is csupán néhány ilyen műtárgy maradt fenn.³ Az emléktárgy ezen hiányosságára eddig senki sem talált igazán meggyőző magyarázatot, bár Kelemen Lajos 1945-ben megfogalmazott néhány, a problémával kapcsolatos gondolatot.⁴ A fennálló helyzetet talán segíthetne megmagyarázni a korai, XVI. századi emléktárgy mélyebb megismerése és elemzése. E korai emlékcsoport sok szempontból eltér a későbbitől, de valószínűnek tartom, hogy a korai és későbbi erdélyi kazettás mennyezetek között sokkal több a kapcsolat, mint azt az eddigi kutatás sugallja. E kapcsolat megtalálása és az évszázadnyi űr esetleges kitöltése ugyanakkor csak úgy lehetséges, ha a korai mennyezeteket és társemlékeiket mélyebb elemzésnek vetjük alá. Ezen elemzés első lépésének számon jelen tanulmányomat, amelynek célja a XVI. századi erdélyi templomi faberendezéseken megjelenő címerekből levonható következtetések számbavétele. Elsősorban a két legkorábbi, közel hiánytalanul fennmaradt kazettás mennyezettel, a gogánváraival és az ádámosival foglalkozom, de néhány társemlékről is szót fogok ejteni, valamint a székelvályai templom szentélyének boltozatfestményéről, amely közel egykorú a két említett kazettás mennyezettel. A három emlék heraldikai szempontból is párhuzamba állítható.

A Kárpát-medence legkorábbi, nagyjából teljes egészében fennmaradt kazettás mennyezete a gogánváraival⁵ síkmennyezet,⁶ amely jelenleg a

² BOROS 1982.

³ BOROS 1982. 122.

⁴ Kelemen Lajos szerint a műtárgyak utólagos pusztulása elegendő magyarázattal szolgál az emlékek nélküli vagy emlékekben szegény periódusokra. (KELEMEN 1945. 213–214.)

⁵ Gogánvára ma Romániában, hozzávetőlegesen az Erdély-medence közepén, az egykori Kis-Küküllő vármegyében (ma Maros megye) található, a Kundi-patak jobb partján, a Küküllőközi-dombvidék területén. Magyar iratokban megjelenhet *Váralja*-ként. Románul *Gogan-Varoleanak*, esetleg *Varoleanak*, németül *Gogeschburgnak* vagy *Unter der Burgnak* nevezik. (SZABÓ I. 2003. 469; LELKES 2011. 267, 826; KARCZAG – SZABÓ 2012. 210.)

⁶ BOROS 1982. 120.

Magyar Nemzeti Galériában látható. Az emlék Gogánváralja – ma református – középkori templomából 1903-ban vásárlás útján került budapesti közgyűjteménybe.⁷ Eredetileg 48, hat oszlopba és nyolc sorba rendezett, négyzetes táblából állt, amelyek közül egy kazettapár elveszett. Felállítása idején összesen hat címerkép szerepelt rajta. (1. kép) Ezek közül egy az elveszett kazettapáron volt, ezért ábrázolásának pontos rajzát csupán Csoma József *A magyar heraldika korszakai* című munkájából ismerjük,⁸ valamint a Balogh Jolán által publikált fekete-fehér ábráról:⁹ a pajzsban szív alakú levél látható rövid ágon (Csoma szerint sárga), mellette talán arany (?) csillag látszott.¹⁰ A címert eddig nem sikerült azonosítani.¹¹

A fennmaradt címerképes kazetták egy kivétellel tárcsapajzsokat jelenítenek meg. Közülük a főhelyen – a szentélyhez legközelebb eső és heraldikailag a jobb oldalon – ábrázolt jelvény II. Lajos király uralkodói címere: négyelt pajzsban cseh oroszlánt, kettős keresztet, ezüst alapon három vörös pólyát (Árpád-sávot) és a három dalmát leopárdfejet ábrázol.¹² Vele szembe a Bethlen család kígyós címere tűnik fel.¹³ A szájában országmát tartó ezüst kígyó vörös mezőben jelenik meg, és heraldikailag balra fordul. Minthogy elhelyezését tekintve a címerek rangsorában a második helyen szerepel (a király címere után), a kutatás ezt a címerképet tartja a donátor-címernek. A harmadik sorban is két címer szerepel: a heraldikai jobboldalon vörös mezőben három ezüst (?) pólyát ábrázoló címerkép látható lőfejpajzsban,¹⁴ baloldalon ezüst (?) mezőben egy

⁷ FORSTER III. 1913. 222; TOMBOR 1968. 134.

⁸ CSOMA 1913. 45.

⁹ BALOGH 1943. 97. kép.

¹⁰ CSOMA 1913. 44.

¹¹ Siebmacher *Wappenbuch*-jában található egy címerkép, amely szinte teljesen meg egyezik a gogánváraljai elveszett címerábrázolással. (SIEBMACHER IV/12. 1898. 90, 38. tábla Gyulay b.) A szöveg szerint a Gyulay családhoz tartozik a jelvény, de hogy pontosan melyik ághoz, és mely időszakban használták, az további kutatásra vár, ezért a gogánváraljai elveszett címerkép egyelőre nem azonosítható vele.

¹² SZEKERES 2011.B. 33. Hasonló címer látható a szászsebesi oltár predellájának bal oldalán, valamint II. Lajos király 1519. évi dénárján. (2. kép)

¹³ A címert Kelemen Lajos már 1898-ban a bethleni Bethlen család jelvényeként azonosította. (KELEMEN 1898. 608. 2. jegyz.) A bethleni Bethlen-család korabeli címerét lásd pl. LUKINICH 1928. 24–25. (3. kép)

¹⁴ A címer azonosíthatatlan. Ez az egyetlen jelvény, amelyet nem tárcsapajzsban, hanem lőfejpajzsban ábrázoltak. A pajzs formája alapján Dr. Körmendi Tamás, az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék adjunktusa úgy véli, talán egyházi

háromágú, tüskés, fehér rózsaszál.¹⁵ Az utolsó fennmaradt címer a hetedik sorban található, vörös alapon ezüst (?) heraldikai liliumot ábrázol. Kelemen Lajos szerint ez a címer Somi Józsa temesi ispán jelvénye. A mennyezet datálását tekintve lehetségesnek tartom, hogy a címer Somi Józsaé, de az sem zárható ki, hogy a Somi család egy másik tagjához tartozik.¹⁶ Az utolsó, elveszett címer vélhetően ugyanezen sorban szerepelt, heraldikailag a jobb oldalon. Érdekes, hogy a kutatások szerint a gogánváraljai címerek nem a feltételezett donátor, bethleni Bethlen Miklós családtagjaihoz tartoznak. A beazonosított címertulajdonosok és Miklós között idáig nem sikerült közvetlen kapcsolatot találni.¹⁷ Címeik talán azért kerültek a mennyezetre, mert jelentős gazdasági és/vagy politikai szerepük volt a korabeli Erdélyben, és azáltal, hogy a donátor saját címerét a többi között ábrázolta, önmagát is a befolyásos urak közé

méltóság címere lehet, de a korabeli főpapság körében ez idáig nem sikerült megtalálni tulajdonosát.

¹⁵ Kelemen Lajos szerint a leírt címer Varkocs Miklós szepesi várnagyé. (KELEMEN 1977. 230. 20. jegyz.) Az általam ismert adatok alapján azonban úgy tűnik, hogy a mennyezet datálása alapján – lásd később – a jelvény semmiképpen sem tartozhat Varkocs Miklóshoz, ugyanis ő viszonylag fiatalon hunyt el 1583-ban (NAGY XII. 1865. 64.), miután 1579-ben elvette azt a Hagymássy Margitot, aki első férje halála után nem sokkal, még 1583-ban Bocskai István felesége lett. (HORN 2009. 176.) Vagyis csupán akkor kapcsolódhatna hozzá a címerkép, ha a mennyezetet a XVI. század második felére datálnánk. Ezt azonban sem a műemlék stílusa, sem a többi adat nem támasztja alá (a többi címer alapján a XVI. század első negyedében készülhetett). Ráadásul Nagy Iván szerint a Varkocs „*család címerében lilium törzsek és sasszárnyak láthatók*” (NAGY XII. 1865. 65.), amit a Siebmacher-féle címergyűjtemény is alátámaszt (SIEBMACHER 1893. Warkócz.), amelynek Varkocs-címere semmiben sem egyezik meg gogánváraljai mennyezeten látható ábrázolással.

¹⁶ BALOGH 1943. 299; KELEMEN 1977. 230. 20. jegyz.; Somi Józsa Kinizsi Pál nevelte. 1494 és 1510 között temesi ispánként működött. Szapolyai István egykori nádor gyermekeinek gyámja volt. Többször harcolt sikeresen a török ellen, 1505-ben pedig részt vett a rákosi országgyűlésen. Erdély területén is jelentős birtokokat bírt. Felesége szerdahelyi Imreffy Márta volt, aki három gyermeket szült neki. Fia, Gáspár, Perényi Gábor leányát, Margitot vette el. (NAGY X. 1863. 282–283; MÉLTÓSÁGOK é. n.) A Somi címer átlósan négyelt pajzsban ábrázolt négy heraldikai liliumot jelenít meg. (4. kép; SIEBMACHER IV/12/4 1893. 418. tábla. Somi.) A gogánváraljai mennyezeten e címer egyszerűsített változata jelenik meg, az egyszerűsítés pedig korántsem szokatlan hasonló helyzetekben (annak köszönhető, hogy viszonylag kisméretű felületen kellett látható és felismerhető módon megjeleníteni a jelvényt).

¹⁷ KELEMEN 1977. 230. 20. jegyz.

sorolta. Vagyis a gogánváraljai kazettás mennyezetten a címerek reprezentációs szereppel bírnak.

Volt már róla szó, hogy a heraldikai rangsorban az uralkodói címer után a bethleni Bethlen-címer áll a főhelyen, vagyis ez lehet a mennyezet donátorának címere. Minthogy bethleni Bethlen V. Miklós (†1520)¹⁸ 1501/1503–1519 között birtokos volt Gogánváralján,¹⁹ a szakirodalomban a mennyezetet erre az időszakra szokták datálni.²⁰ Ugyanakkor II. Lajos (1516–1526) uralkodói címere még inkább leszűkíti a mennyezet készítésének idejét, egészen pontosan 1516–1526 közé datálja, ugyanis a korábban egyszerűen Jagelló-kori Magyarország-címerként azonosított jelvény valójában II. Lajos királyi címere, és nem egyezik meg apja, II. Ulászló uralkodói címerével.²¹ A második sor kazettáin látható címerek (királyi- és donátor-címer) egyenkénti datálásából tehát kitűnik, hogy ha a Bethlen címer értelmezése helyes, a gogánváraljai kazettás mennyezet 1516–1519 között készült.

A gogánváraljai kazettás mennyezet címereinek heraldikai vizsgálata alapján tehát több lényeges megállapítást is tehetünk: az egyik a donátor azonosítása a birtoktörténet segítségével, egy másik a datálás leszűkítése, pontosítása 1516–1519 közé, egy újabb pedig, hogy felállítója az adott időszakban megszokottnál erőteljesebb reprezentációs szerepet szánt neki. Utóbbit azért fontos megjegyezni, mert a mennyezetten megjelenő nagyszámú címer erőteljesen kihangsúlyozza az emlékek ezt a funkcióját. Különösen érdekessé teszi a helyzetet, hogy az újabb kutatások kimutatták (pl. Papp Szilárd vizsgálódásai²²), hogy a tárgyalt időszakban (a XV. század végén, a XVI. század elején) az igazán reprezentatív és nagyobb anyagi ráfordítással emelt egyházi épületeket szinte minden esetben késő

¹⁸ LUKINICH 1928. 25.

¹⁹ A befolyásos és gazdag főúr, bethleni Bethlen V. Miklós 1501-ben jutott hozzá gogánváraljai birtokaihoz. Ekkor ugyanis két várat cserélt el nádasi Ungor (Hongor) Jánossal és Miklóssal Kisküküllő-vármegyei birtokokért. A birtokcserét 1503-ban II. Ulászló is szentesítette. Váralja ugyanakkor nem volt sokáig Miklós tulajdonában, ugyanis 1519-ben több másik birtokával együtt eladta Lulay Jánosnak. (LUKINICH 1928. 21, 35, 69. jegyz.)

²⁰ PL. KELEMEN 1928. 18–20; MIKÓ – SZENTKIRÁLYI 1987. 87. Némi zavar figyelhető meg a pontos dátumok körül, egyes kutatók ugyanis 1501-es, mások 1503-as kezdő dátumot használnak, míg a lezáró év is váltakozik 1519 és 1520 között (előbbi a váraljai birtok eladásának időpontja, utóbbi Bethlen Miklós haláláé).

²¹ SZEKERES 2011.B. 33.

²² PAPP 2005.

gótikus boltozatokkal fedték (pl. az ún. kolozsvári Farkas utcai templomot, a nyírbátori Szent György-templomot). Vagyis ekkor a reprezentációs szándékot jobban kifejezte a boltozat a (festett) síkmennyezetnél.

A kérdés tehát az, hogy a donátor miért választotta a kazettás mennyezet térlefedési módját, és hogy pontosan mennyire voltak lényegesek számára a reprezentációs szempontok. E kérdésekre egyértelmű válasz nem adható, viszont érdemes számba venni néhány olyan szempontot, amely hatással lehetett a donátor döntésére. Bár ez direkt forrásokkal nem támasztható alá, a korabeli és valamivel későbbi adatokból úgy tűnik, hogy a fa alapanyagú síkmennyezet – még a kifestéshez szükséges anyagokkal együtt is – olcsóbb volt a kőboltozatnál, ami az egyik fő szempont lehetett a térlefedési mód kiválasztásának esetében. Egy másik szempont a rendelkezésre álló szakemberek köre lehetett. Úgy tűnik ugyanis, hogy a kora újkor során Erdélyben egyre nagyobb volt a hiány olyan szakemberekből, akik képesek voltak stabil késő gótikus kőboltozatok építésére. Hogy a szakemberhiány pontosan mikor lépett fel, egyelőre nem ismert, adatokkal csupán a XVII. század első felében támasztható alá.²³ Ennek ellenére a templomok térlefedési módjának kiválasztását a rendelkezésre álló szakemberek köre is befolyásolhatta, ha nem is olyan mértékben, mint a XVII. században.

A gogánváraljai templomot az elmúlt években újítták fel. A restaurálás során falkutatást és régészeti feltárást is végeztek benne. A vizsgálatok során kiderült, hogy a hajóban sosem állt boltozat, ellenben megtalálták (és bemutatták) a szentély egykori késő gótikus boltozatának boltindításait, valamint számos boltozati bordát. A szakemberek a boltozatot is

²³ A jezsuiták Erdélyből való másodszori kiűzése során, 1603-ban beszakadt a Farkas utcai templom hajójának boltozata. A templom ezután sokáig állt romos állapotban, míg a XVII. század negyedik évtizedének végétől kezdve, I. Rákóczi György fejedelem segítségével alakították újra használhatóvá. Boltozatát feltehetően 1643-ban építették újjá kurlandiai mesterek, ugyanis a fejedelemségben nem találtak olyan építőmestereket, akik képesek lettek volna beboltozni a nagy fesztávolságú templomot. (FARKAS UTCAI TEMPLOM É. N.) A templom jelenleg is folyó helyreállítása során igazolást nyert az a feltételezés, amely szerint már korábban, valamikor 1603 és 1643 között is kísérletet tettek az épület újraboltozására, azonban sikertelenül. A – talán helyi, kolozsvári kőfaragók által eszközölt – próbálkozás nyomaira a jelenlegi falkutatások során egyértelmű bizonyítékot találtak a hajó falpilléreire. E nyomokat Dr. Kovács Zsoltnak hála, 2014 nyarán én is megnézhettem, amikor a felújítás során használt belső állványzatról közelről is tanulmányozhattam az épület csillagmustrás hálóboltozatát.

Bethlen Miklóshoz és a hozzá kapcsolható átépítésekhez kötik.²⁴ Vagyis a szentélyboltozat és a hajó síkmennyezete nagyjából egyidős lehet, ami inkább támogatja a térlefedési módok kiválasztásának pénzügyi okait, bár ez egyértelműen nem dönthető el. Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a megrendelő környezetében lennie kellett olyan szakembereknek, akik képesek voltak felállítani és megfesteni egy, a gogánváraljaihoz hasonló minőségű mennyezetet.

A gogánváraljaihoz hasonló helyzettel állunk szemben a településtől nem messze fekvő ádámosi²⁵ templomban is. A falu középkori (jelenleg unitárius) templomának szentélyét és hajóját ma egyaránt síkmennyezet fedi. Az épület 1909. évi felújítása során a diadalív jobb oldalán előkerült egy XVI. századi építési felirat, amely szerint a jelenleg álló egyházat 1518-ban emelték.²⁶ A templomot az elmúlt évtizedekben újabb restaurálásnak vetették alá. A munkálatok során megtalálták a szentély egykori – pontosabban ismeretlen korú – késő gótikus boltozatának boltindításait is, de arra semmilyen jel nem utalt, hogy a hajóban valaha boltozat állt volna.²⁷ Vagyis ebben az esetben is az történt, ami Gogánváralján: a szentélyt kőboltozattal borították, míg a hajóban megelégedtek a festett síkmennyezettel.

Van még egy szempont, amit érdemes figyelembe venni a térlefedési mód kiválasztásának vizsgálatakor: a festett síkmennyezetek rendkívül dekoratívak, a korabeli idők esztétikai vizualitás szempontjából – különösen vidéken – viszonylag szegényes környezetében pedig talán

²⁴ A felújítás során elvégzett kutatások eredményei ez idáig publikálatlanok, ugyanakkor a tervek szerint a következő években megjelenik egy kötet a felújított templomról. A leírt adatokért köszönettel tartozom Soós Zoltánnak, a Maros Megyei Múzeum igazgatójának, aki a gogánváraljai ásatásokat vezette, és a templom felújítási munkálatait végig figyelemmel kísérte.

²⁵ Ádámos Erdély (Románia) területén, a Kis-Küküllő bal partján, az egykori Kis-Küküllő vármegyében (ma Maros megye) fekszik, Marosvásárhelytől délnyugatra, Dicsőszentmártontól kb. 2 km-re. Román neve *Adămuș*, a német *Adamesch* vagy *Adam*. (SZABÓ II. 2003. 929–931; LELKES 2011. 75.)

²⁶ A templom felújítási költségeit a Magyar Nemzeti Múzeumnak eladott nyolcüléses szentélyszék és kétüléses papi szék árából fedezték. (KELEMEN 1926.B. 399.) A diadalív feliratának szövege: AN[N]O f DO[MIN]I / 1f5f18f

²⁷ A templom restaurálásáról és a hozzá kapcsolódó kutatásokról szóló információkért köszönettel tartozom Fülöp Dezső Alpár tiszteletes úrnak, az ádámosi unitárius templom lelképásztorának. Az ádámosi templom falkutatását Kiss Lóránd falkép-restaurátor és munkatársai végezték el.

a boltozatoknál is látványosabb, bár kevésbé monumentális hatást keltettek. Ezért kézenfekvőnek tűnhet, hogy színes, festett díszítésű kazettás mennyezettel fedték azt a térrészt, ahol a hívek ültek, s így láthatták a festményeket, a szakrális szempontból fontosabb hajó felett pedig reprezentációs szempontból magasabb szinten álló, de egy laikus számára feltehetően kevésbé látványos kőboltozatot építettek.

A gogánváraljai mennyezet címerdíszzeivel hozhatók összefüggésbe a homoródszentpéteri²⁸ karzattmellvéd címerábrázolásai is. A mellvédnek mindössze tizenegy deszkája ismert (jelenleg a kolozsvári Történelmi Múzeum raktárában őrzik őket,²⁹ ahová az Erdélyi Nemzeti Múzeum gyűjteményéből kerültek át³⁰), ezeken három címer részlete fedezhető fel (eredetileg mindegyiket két-két deszkára festhették): egy Magyarország-címeré, amely teljes egészében fennmaradt, egy három levélből kiálló virágot megjelenítő címer bal fele, valamint egy négy sarkányfogas címer jobb fele. (5. kép) Az országcímeren kívül egyelőre egyik jelvényt sem sikerült azonosítani (a másik két címer valószínűleg az emlék donátorához, donátoraihoz tartozik), az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a virágos-leveles címer azonos a gogánváraljai háromágú virágos címerrel, amelyet Kelemen Lajos – feltehetően tévesen – Varkocs Miklós címerként értelmezett.³¹

Már említettem az ádamosi unitárius templomot, amelyet ma teljes egészében síkmennyezet fed. Hajójából 1909-ben vásárlás útján került a Magyar Nemzeti Múzeumba az az eredetileg 63 (7x9) táblás kazettás mennyezet, amely jelenleg a Néprajzi Múzeum letétjeként a Magyar Nemzeti Galériában van kiállítva.³² A műemlék a legkorábbi Kárpát-medencei

²⁸ Homoródszentpéter Erdélyben (Románia), a Nagy-Homoród völgyében, az egykori Udvarhelyszék (később Udvarhely vármegye, ma Hargita megye) területén fekszik, Székelyudvarhelytől 16 km-re. Hivatalos román neve *Petreni*, de *Sîn-Petru-Homorodul*ként és *Homorod Sânpetruk*ként is emlegetik. (SZABÓ II. 2003. 909–910; LELKES 2011. 301.)

²⁹ Hálás vagyok Dr. Mihály Melindának, a kolozsvári Történelmi Múzeum munkatársának, amiért lehetővé tette, hogy személyesen is megnézhessem a homoródszentpéteri karzattmellvéd maradványait, valamint a múzeumban őrzött többi templomi faberendezést.

³⁰ BALASSA 2010. 5.

³¹ BALOGH 1943. 300. BALASSA 2010.

³² MIKÓ – SZENTKIRÁLYI 1987. 93.

évszamos mennyezet,³³ az első sor középső táblájának tanúsága szerint 1526-ban készült.

A mennyezetten összesen két címerábrázolás látható, az első és a második sor középső kazettáin. (7. kép) Az első sorban található osztatlan reneszánsz csücsköspajzs felső részébe az 1526-os évszámot írták. A felirat alatt két szerszám figyelhető meg. Ezeket Mikó Árpád körzőként és gyaluként határozta meg.³⁴ A körző egyértelműen azonosítható, a másik eszköz azonban könnyen félreismerhető.³⁵ Összehasonlító vizsgálataim alapján úgy vélem, hogy nem gyalu, hanem egy olyan – valószínűleg német – asztaloszserszám, amelyet szögek és ívek szabályos megrajzolásához használhattak. Magyarul rézsmértéknek nevezhetjük.³⁶ Hasonló eszközök egyéb asztaloszserszámokkal együtt számos XVI. századi, elsősorban német metszeten feltűnnek, pl. Dürer 1514-ben készült *Melankóliá*-jának bal alsó sarkán (8. kép) vagy Jost Amman egyik 1568-ban kiadott metszetén.³⁷ (9. kép) Utóbbi Hans Sachs mesterségeket bemutató művének illusztrációja, és egy másik XVI. századi német metszet szolgált mintaképül.³⁸ De Hieronymus Wierix 1600 körül készült metszetén is feltűnik a szerszám (a rajz egy könyv címlapjaként készült).³⁹ Legérdekesebb ábrázolásai talán az asztaloscéhek bútorain jelennek meg, amelyek azért is fontosak, mert a tárgyakat készítő asztalosmesterek bizonyára jól ismerték azokat a szerszámokat, amelyekkel maguk is dolgoztak, így ezek az ábrázolások hitelesnek tekintetők. A német rézsmérték feltűnik pl. a bolzanói asztalos, Hans Kipferle által 1561-ben készített céhasztal lapján (10. kép),⁴⁰ de a grazi asztaloscéh 1600-ban kivitelezett ládájának hátoldalán is megjelenik. Az intarziás láda hátán, a jobb oldali kazettában egy

³³ KELEMEN 1898. 610.

³⁴ MIKÓ – SZENTKIRÁLYI 1987. 98.

³⁵ Erre Mihály Ferenc farestaurátor hívta fel a figyelmemet, akinek tanácsait ezúton is köszönöm.

³⁶ MARIJN 2013. A szerszámot németül *Gehrungsmass*nak nevezik (MARIJN 2013. 5. komment), angolul pedig *german wooden squee*ként és *straight bevel*ként emlegetik. (FOLLANSBEE 2009.B. MARIJN 2013.) A *Gehrungsmass* kifejezés magyarul rézsmérőt jelent. (SZAKMAI SZÓTÁR é. n. 4.) Czagány Lajos bútorasztalosságról szóló könyvében pedig egy, a metszeten megjelenő eszközhöz igen hasonló szerszámot rézsmértékként vagy sarlóként nevez meg. (CZAGÁNY 1982. 51. 25. ábra/j.)

³⁷ AMMAN – SACHS 1568. 88.

³⁸ FOLLANSBEE 2009.B.

³⁹ FOLLANSBEE 2009.A.

⁴⁰ MARIJN 2013.

balta, egy körmös kalapács, egy kézi fűrő, valamint egy favonalzó mellett jelenik meg. (11. kép) Erdélyből és a korabeli Magyarország területéről nem ismerem az eszköz más ábrázolását, céhjelvényeken sem találtam meg. Ellenben a gyalu és más asztalos szerszámok (pl. körző) gyakran szerepelnek a céhek pecsétjein, pl. a győri Xantus János Múzeumban őrzött, a város asztalos és puskaágykészítő mestereinek 1651-es pecsétnyomóján (12. kép) vagy a székelyudvarhelyi asztaloscéh 1779. évi pecsétjén.

Az, hogy a szerszám elsősorban német nyelvterületen készült ábrázolásokon tűnik fel, arra enged következtetni, hogy Ádámoson a menyeyezetet német – leginkább szász – vagy szász területen működő mester vagy műhely készítette. Ezt egyéb adatok is alátámasztják, bár egyértelműen nem bizonyítható. Az viszont kétségtelen, hogy az ádámosi kazettás mennyezet első címeres tábláján megjelenő jelvény mesterjegy, amely a mennyezet készítőjére utal, aki az ábra alapján asztalos vagy festő lehetett. Igen szokatlan, hogy a mesterre utaló jelvény a főhelyre (azaz a szentélyhez legközelebb eső kazettasor közepére) került, megelőzve még a donátor-címert is, amely így a második sor közepére, vagyis reprezentációs szempontból a második helyre szorult.⁴¹

Az ún. donátor-címer, vagyis a másik címerpajzsos kazetta (a második sor középső kazettája) ezüsttel (?) és vörössel vágott reneszánsz csücsköspajzsán egy pár lefelé fordított fehér/arany (?) kard látható,

⁴¹ A mesterjegyeket rendszerint másodlagos szerepű felületeken szokták elhelyezni, ezért olyan szokatlan, hogy az ádámosi mennyezeten a főhelyre került. Felmerült, hogy a századok folyamán esetleg megváltoztathatták a kazetták elrendezését, erre utaló nyomokat azonban nem találtak a restaurátorok, akik a szögnyomok alapján rekonstruálták a mennyezet kazettáinak eredeti elrendezését (az ádámosi templom padlásgerenda- kiosztásának segítségével). (MIKÓ – SZENTKIRÁLYI 1987. 98.) A másik lehetőség, hogy a tárgyalt kazetta valójában nem mesterjegy, viszont így heraldikailag teljesen értelmezhetetlen. (Köszönettel tartozom Dr. Körmendi Tamásnak, aki a heraldikai kérdések tisztázásában nyújtott segítséget.)

Talán mesterjegy az a címer is, amely a gogánváraljai stallum (jelenleg a gogánváraljai református templom szentélyében) hátlapjának jobb felső sarkában látható. (Ha ugyanis donátor-címer lenne, feltehetően hangsúlyosabb helyen és nagyobb méretben ábrázolják, valamint jobban kidolgozzák.) Az aprócska, eldugott helyen megjelenített jelvény (első látásra fel sem tűnik, csupán az emlék hosszabb tanulmányozását követően) csücskös reneszánsz pajzsban elhelyezett háromlevelű heraldikai koronát ábrázol. (13. kép) Pallas Nagy Lexikona szerint az ábrázolás Brassó vármegye címere (14. kép; PALLAS 1893–1897. Brassó vármegye), vagyis a mesterjegy (?) ebben az esetben talán az alkotó asztalos lakóhelyére utal.

markolatukon háromlevelű fehér/arany (?) heraldikai korona nyugszik. A címert elsőként Varjú Elemér azonosította 1916-ban, ő Nagyszeben városának jelvényét látta benne.⁴² Ezt az álláspontot Kelemen Lajos 1918-ban határozottan elutasította. Akkor a rajzot a lekcsei Sulyok család címerként határozta meg.⁴³ A rendelkezésre álló adatok alapján úgy gondolom, a Sulyok család érintettsége az ádamosi mennyezettel kapcsolatban kizárható. Ezt maga Kelemen Lajos is elismerte 1926-ban, amikor a kápolnai Bornemissza család jelvényeként azonosította az ádamosi ábrázolást.⁴⁴ Horn Ildikó később Kelemen második azonosítási próbálkozását

⁴² VARJÚ 1916. 26.

⁴³ A heraldikai azonosítás során Kelemen egy 1526. évi oklevél függőpecsétjére hivatkozott, amelynek fényképét objektív okokból nem közölhette, de állítása szerint a pecsét címerképe teljes mértékben megegyezett az ádamosi második címerrel. (KELEMEN 1917. 234–235.) Az említett oklevelet ugyan nem találtam meg, a Sulyok családnak azonban két címerét is közli a *Wappenbuch*. Bár mindkét címerkép keresztbe tett fegyverpárt ábrázol, egyik sem egyezik meg az ádamosi festménnyel: az elsőn osztatlan mezőben háromlevelű heraldikai koronából kiemelkedő, felfelé fordítva keresztezett kalapácpár látható, a másodikon, ugyancsak osztatlan mezőben, fejkorabeli is hasonló munkamegosztásban készült a mennyezet.öbbitbi kutatásnak. banzatomban . templomi faberendezések, elsősorban jel felfelé fordított, keresztbe helyezett buzogánypár. Utóbbin még korona sem szerepel. (SIEBMACHER 1893. Sulyok a–b.)

⁴⁴ Úgy tűnik, Kelemen is csupán azért említhette a Sulyok családot, mint a mennyezet-címer tulajdonosát, mert a XVI. század végétől valóban birtokosok voltak Ádamoson, a század első felének birtokviszonyait leíró oklevelek viszont nem említik őket. (KELEMEN 1926.A. 168–169.) Egyik 1926-ban megjelent publikációjában (KELEMEN 1926.B) ellenben már Kelemen is azt írja – miután saját bevallása szerint többféle Sulyok-címer is lehetősége volt alaposabban tanulmányozni –, hogy az ádamosi címerábrázolás nem lehet a Sulyok családé. Mint kiderült, az általa 1917-ban idézett címer nem kardokat, hanem bányász-sulykokat ábrázolt, vagyis valószínűleg a *Wappenbuch* a-jelű Sulyok-címerével (SIEBMACHER 1893. Sulyok a) egyezett meg (talán azonos volt vele). Ekkori álláspontja szerint, minthogy a XVI. században Ádamoson birtokos családok közül többnek nem ismerjük a címerét, pontosan nem állapíthatjuk meg, hogy melyik család jelvényét ábrázolták a mennyezeten. A bebíró birtokos kápolnai Bornemissza család címerábrázolása legalább motívumaiban megegyezik a mennyezetre festett címerrel, ezért Kelemen Lajos másodsorra a kápolnai Bornemisszákhöz kapcsolta az ádamosi címet, és így a mennyezet donációját. Megállapítását az egyik Siebmacher *Wappenbuch*-jának kiegészítő kötetében megjelentetett Bornemissza-címerre alapozta, amely hegyükkel háromlevelű heraldikai koronán nyugvó, keresztbe tett pallospárt ábrázol osztatlan mezőben. (SIEBMACHER 1983. Bornemissza II.) Kelemen annak ellenére a kápolnai Bornemisszák címereként azonosította az ádamosi jelvényt, hogy tudta, a Siebmacher munkájából idézett ábra nem a család kápolnai ágához tartozott,

is megcáfolta, bebizonyítva, hogy a címer nem lehet a Bornemissza családé.⁴⁵ Az eddig leírt három azonosítási lehetőség közül kettőt a kutatásnak igen meggyőzően sikerült cáfolnia. Varjú Elemér elméletét azonban érdemes újabb vizsgálat alá vonni, ugyanis igen valószínűnek tűnik, hogy az első azonosítási próbálkozás volt a helytálló, és az ádámosi címerkép valóban Nagyszeben jelvényét ábrázolja. Szeben címerét a szakirodalom olyan – egyébként az ádámosi mennyezet ábrájával megegyező

hanem az ártánházihoz. A jelvény általa támogatott azonosítása mellett szóló fő érve az volt, hogy a korabeli szakirodalom által a kápolnai Bornemissza család tagjaként számon tartott Bornemissza Boldizsár országos főkapitány 1542. évi pecsétjén az ádámosival motívumaiban megegyező címer látható: „*reneszánsz pajzsban leves korona fölött hegyével lefele keresztbe tett két pallos, a pajzsfőn B.B. névbetűkkel.*” (KELEMEN 1926.B. 400–401; KELEMEN 1977. 39. o., 232. o. 4. jegyz.)

⁴⁵ Horn Ildikó a Bornemissza család több ágának is megvizsgálta a címerhasználatát, valamint azt, hogy az adott időszakban a család tagjai jelen voltak-e Erdélyben. Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy az ádámosi címerábrázolás (az adott viszonyok között) a család egyik ágához sem tartozhatott, ugyanis Bornemissza Boldizsár a korábbi vélekedéssel ellentétben nem a család kápolnai, hanem az ártánházi ágához tartozott (így az általa használt címer sem lehet a kápolnai ágé). A kápolnai Bornemisszák pedig az ádámositól eltérő címet használtak, amelyen „*könyékben meghajlított, szabályát tartó bal kar látszik.*” Utóbbi talán a *Wappenbuch* VI. Bornemissza címerével lehetett azonos annak ellenére, hogy a könyvben megjelentett címer leírása alapján 1640-ből való. (SIEBMACHER 1983. Bornemissza VI.) A kápolnai ághoz – akiknek erdélyi jelenlétéről egyébként az 1540-es évek végéig nincs adatunk – tehát nem tartozhat az ádámosi címerkép, az ártánházi ág 1526 körüli erdélyi szereplésére pedig ugyancsak nincsenek adatok (HORN 2009. 199. 10. jegyz.), amint azt már Kelemen Lajos is beismerte. (KELEMEN 1977. 232. 4. jegyz.)

Hálás vagyok Dr. Horn Ildikónak, az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék tanszékvezetőjének, amiért segítséget nyújtott az ádámosi donátor-címer azonosításában.

A *Turul* folyóirat 1909. évi számában Horváth Sándor megjelentetett egy másik, az ádámosihoz hasonló Bornemissza-címert. A folyóiratban publikált rajz bátaszéki Bornemissza János és Székely Máté 1555-ös armálisának címeréről készült. Osztatlan vörös pajzsban lefele fordított és keresztbe tett pallos és kard látható rajta, a fegyverek markolatán pedig ötleveles heraldikai aranykorona nyugszik, amelyből profilban ábrázolt, heraldikailag jobbra forduló, vörös nyelvét kiöltő, ágaskodó arany oroszlán emelkedik ki derékból. A pajzsot vörös-ezüst sisaktakarók övezik, rajta egy igen érdekes sisak látható. (HORVÁTH 1909. 175–177.) A leírt címer kétségtelenül hasonlít az ádámosi címerhez, és amennyiben nem 1555-ből származna, hanem 1526 előtti adományozású lenne, akár azonosíthatnánk is vele. Így azonban a *Turul*-ban publikált címer csupán érdekes adalékként értékelhető az ádámosi címer azonosítási folyamatának történetében.

– osztatlan pajzzsal rendelkező, koronás-kardos jelvényként tartja számon, amelyen a keresztezett kardokon rendszerint egy csúcsára állított, csúcsain szív alakú levelekkel (hárommal) tűzött háromszög van átfűzve. Ilyen formában jelenik meg pl. a szebeni polgárok 1651. évi pecsétjén.⁴⁶ (15. kép) A levelekkel tűzött háromszög ritkábban a kardok és a korona közötti mezőben is helyet foglalhat, ahogyan az 1605. évi szebeni aranyforintokon és ezüsttallérokon is látható.⁴⁷ (16. kép) A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, Kemény József kéziratos hagyatékában pedig van egy olyan korai szebeni pecsétlenyomatról készült tusrájz, amely azt leszámítva, hogy osztatlan pajzsban ábrázolja a címer elemeit, mindenben megegyezik az ádámosi címerképpel, vagyis hiányzik róla a leveles háromszög.⁴⁸ (17. kép) A színjelzet nélküli lenyomat latin nyelvű körirata⁴⁹ alapján az 1587. évi pecsét a nagyszebeni polgároké volt. Az ádámosi mennyezeten és a Kemény József hagyatékában található pecsétlenyomaton megjelenő címerek között – amint azt már említettem – minimális mértékű eltérés mutatkozik (előbbin a pajzs vágott, utóbbin nem). A különbség akár a pecsétlenyomat kis méretével is magyarázható. A pecsétlenyomaton megjelenő ábrázolás színes változatával találkozhatunk egy – jelenleg a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban található – szárnyasoltár predelláján is. Az oltárból csupán a predella előlapja maradt fenn, amelynek jobb oldalán vörös mezejű csücskös reneszánsz címerpajzsban keresztbe tett, fekete markolatú, arany kardpár

⁴⁶ KEMÉNY 1843. 21. tábla 61. kép.

⁴⁷ A pénzeken megjelenő címerrajzot lásd: SIEBMACHER IV/12. 1898. 4. tábla Hermannstädter Wappen 1605.

⁴⁸ KEMÉNY 1843. 20. tábla 60. kép.

⁴⁹ A körirat latin nyelvű szövege: SIGILLVM • CIVIVM • DE • VILLA • HERMANNI • 1587 • jelentése: A nagyszebeni polgárok pecsétje, 1587. A körirat érdekessége, hogy Szeben városa nem megszokott latin nevén, *Cibinium*ként szerepel benne, hanem *Villa Hermanniként*, ami a szász város német nevének (Hermannstadt) latin tükörfordítása. A város nevének ilyen szerepeltetése a szász nemzeti öntudat kiváló példája, érdekes művelődéstörténeti adalék. (Köszönettel tartozom Dr. Körmendi Tamásnak, amiért segített értelmezni a pecsétlenyomat köriratát.) Meg kell említenem, hogy hasonló néven nem csak Nagyszeben (pl. 1191-ben, 1223-ban és 1234-ben szerepel ilyen néven oklevelekben, ezen kívül megjelenik 1367., 1472. és 1582. évi pecsétek köriratában is – SZABÓ II. 2003. 929–931.), hanem Szászhermányt is emlegették (pl. 1421-ben és 1484-ben – SZABÓ I. 2003. 489.), bár míg Szeben *Villa Hermani/Hermanniként* szerepel, Hermány *Villa Hermanként*. Ráadásul Hermány a szebenitől teljesen eltérő címerrel rendelkezik.

látható. A kardok markolatán arany heraldikai korona pihen. A festett tábla a szebeni plébániatemplomból került a múzeumba, a címet a szakirodalom egyértelműen Nagyszeben városához kapcsolja.⁵⁰

Létezik egy olyan címerábrázolás, amelynek rajzolata még a korábban említettekénél is jobban hasonlít az ádamosi donátor-címerre. A székydályai templom az ádamosi mennyezethez hasonló korú, néhány évvel korábbi szentélyének boltozatfestményén ugyanis egy egyértelműen Szeben címereként azonosított jelvény látható.⁵¹ (18. kép) Ez csupán pajzsának színezésében tér el némileg az ádamositól, előbbi vágott pajzsának felső része ugyanis vörös, az alsó pedig barnás színű, de a két rész nem válik el egyértelműen egymástól, közöttük pedig egy zöldes csík húzódik.⁵² Ugyanakkor a címerek azonosítása szempontjából irreleváns a pajzsok színezése, ugyanis a XVI. század elején a heraldikai jelvények színezése még nem állandósult teljes mértékben.⁵³ A fentieket figyelembe véve talán joggal állíthatjuk, hogy az ádamosi második címer Nagyszeben városáé.

A címer azonosítását az az adat is alátámasztja, amely szerint 1507-ben Porkoláb Imre ádamosi birtokrészét egy hatalmaskodási ügy miatt váltságként kénytelen volt átengedni Altemberger Tamás (Thomas Altemberger) özvegyének, Vizaknai Affrának és gyermekeinek. Az aszszony néhai férje 1470–1490 között Szeben városának polgármestere volt.⁵⁴ A mennyezeten megjelenő ábrázolás és a birtoktörténeti adatok alapján tehát vélelmezhetjük, hogy a mennyezet második címere donátor-címer, és Thomas Altemberger családjára utal.⁵⁵ A mennyezet

⁵⁰ SARKADI NAGY 2012. 205–206.

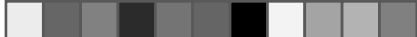
⁵¹ Szeben címere Székelydályán három másik erdélyi szász város, Brassó, Segesvár és valószínűleg Beszterce címerével együtt szerepel (részletesebben lásd később).

⁵² A falfestmény állapota korántsem ideális, ami ezen a címeren különösen is feltűnő, ez a tény pedig megnehezíti a címerpajzs eredeti színezésének pontos leírását.

⁵³ Dr. Körmendi Tamás szóbeli közlése nyomán.

⁵⁴ POP 2010. ALTEMBERGER é. n. – A szebeni születésű Thomas Altemberger családja szülővárosának egyik legbefolyásosabb familiájának számított. Az 1431-es születésű ifjú 1451-től a bécsi egyetemen tanult, hazatérése után pedig Szeben polgármestereként működött 1470–1490 között, 1481-től 1491-ig pedig szebeni királybíró volt. 1491-ben hunyt el Budán.

⁵⁵ KOVÁCS 2003. – Dr. Kovács Zsolt kéziratban maradt dolgozatát az ádamosi templom restaurálása során készült kötelező művészettörténeti tanulmány gyanánt állította össze. Hálával tartozom Fülöp Dezső Alpár tiszteletes úrnak, aki felhívta rá a figyelmemet.

címerével nagyjából megegyező Szeben-címer látható a szebeni polgármester által készíttetett ún. *Codex Altemberger* festett címlapján is (a különbség csupán abban áll, hogy a kódexbéli jelvény osztatlan, vörös borítású pajzson jelenik meg).⁵⁶

Az ádámosi kazettás mennyezet címereivel kapcsolatos heraldikai vizsgálódás tehát újabb részletekkel szolgál a műemlék történetét illetően: egyrészt a címertani és birtoktörténeti adatok összevetésének segítségével alighanem sikerült azonosítani a donátort, másrészt az első címer mesterjelvénye (?) utal az alkotó(k)ra is, aki festő vagy asztalos lehetett, legalábbis a megjelenített szerszámok ezekre a szakmákra utalnak. A számba vett ábrázolások alapján az eszközök asztalosszerszámok, de festők is alkalmazhattak hasonlóakat (legalábbis a mennyezet készítése technikai vizsgálata erre utal). A kazetták rossz állapotának ugyanis megvan az az előnye, hogy az alapozás és a festék lekopása nyomán helyenként láthatóvá vált az alárajz és az alákarcolás. Ezekből pedig kiolvasható a mennyezet kifestésének módszere, ami az eszközhasználatra is utal: a mester először (véltetően még a deszkák mennyezetre való rögzítése előtt) többek között vonalzó és mindkét végén hegyes körző segítségével bekarcolta a minták (pl. rozetták, keretek) főbb vonalait a (talán lealapozott) fába, majd sötét festékkel megrajzolta a körvonalakat. Ezután következett a mezők színekkel való kitöltése, majd a finom részletek kidolgozása (és feltehetően az alárajz mentén újabb kontúrvonalak felvitele), amelyekből a mennyezet jelen állapotában nem sokat őriz.

A mesterjegy alapján tehát nem dönthető el egyértelműen az ádámosi mennyezet alkotóinak mestersége. A technikai megoldások kifinomultsága alapján ugyanakkor szinte kizártnak tartom, hogy kizárólag asztalos(ok) vagy kizárólag festő(k)/képíró(k) dolgoztak rajta. Valószínűbb, hogy a két mesterség képviselői között valamiféle munkamegosztás volt, talán fő- és alvállalkozói rendszerben, de az sem zárható ki, hogy mester-inas viszonyban állt(ak) a mennyezetet alkotó festő(k) és asztalos(ok).⁵⁷ Hogy az ádámosi mennyezet esetében konkrétan és a XVI.

⁵⁶ Bővebben lásd: CODEX 2014.

⁵⁷ A kérdés eldöntése írott források hiányában lehetetlennek tűnik, ugyanis a korabeli műhelygyakorlat meglehetősen sokszínű volt. A XVI. század első feléből fennmaradt egy forrás a Kárpát-medence területéről (Dunántúlról), amely felvillantja a korabeli mennyezetkészítés egyik lehetséges útját, de korántsem biztos, hogy Ádámoson is hasonló munkamegosztásban készült a kazettás mennyezet. Egy 1530-as irat szerint Mezőlaki Mennyező Mihály (Michaeli Menyezew de Mezewlak) *artifex* Antal

századi hasonló típusú emlékekre vonatkozólag általában volt-e, és ha igen, mi volt a bevett gyakorlat a különböző mesterek munkavállalását tekintve, azzal kapcsolatban egyelőre jóval több a megválaszolatlan, mint a tisztázott kérdés.⁵⁸

Bár nem kifejezetten heraldikai kérdés, mégis kapcsolódik az eddig tárgyalt problémakörhöz a nagybaromlaci szentélypad hátlapjának középső mezőjében látható ábrázolás, amely tárcsapajzsot jelenít meg, benne 1524-es évszámmal.⁵⁹ A hétülékes stallum jelenleg

kapornaki apát megbízásából elvállalta a kapornaki templom mennyezetének elkészítését olyan módon, hogy a munkához szükséges anyagoknak legalább egy részét saját költségén szerezte be, és ő felelt a mennyezet művészi módon való befejezéséért is. A szöveg alapján Mikó Árpád mellett érvel, hogy Mezőlaki leginkább festéssel és aranyozással foglalkozhatott, viszont elvállalta a mennyezetek teljes kivitelezését, az asztalosmunkák elkészítésére pedig felfogadott valakit. Vagyis Mikó feltételezése alapján a kapornaki templom sík famennyezete alvállalkozói rendszerben készült. (TOMBOR 1968. 11; MIKÓ – SZENTKIRÁLYI 1987. 87–89.) Érdemes felhívni a figyelmet a forrásban szereplő mester névhasználatára is, ugyanis a névben a Mennyező kifejezés feltehetően Mihály mester foglalkozására utal, ez alapján pedig Mezőlaki elsősorban mennyezetek készítésével foglalkozott. (BALOGH 1943. 120.) Vagyis a forrás alapján joggal feltételezhetjük, hogy már a XVI. század első felében léteztek kifejezetten templomi faberendezések, elsősorban famennyezetek készítésére szakosodott mesterek és/vagy műhelyek.

⁵⁸ Az erdélyi mennyezetek készítőiről megrajzolható képet árnyalhatja a régió szárnyasoltárait alkotó mesterek és műhelyek gyakorlatának összevetése a templomi faberendezésekkel, erre azonban jelen dolgozatomban már csak azért sem vállalkozhatom, mert a kérdés messze áll a heraldika szaktudományától.

⁵⁹ Az évszámot Balogh Jolán 1526-ként oldotta fel. (BALOGH 1943. 324.) Nem tudom, személyesen látta-e a stallumot, vagy csupán fényképről ismerte-e (ha csupán fényképen látta, tévedése érthető), de a monográfiájában közölt rajz alapján (BALOGH 1943. 324.) nem vette észre, hogy az utolsó, általa 6-osként leírt számjegy vonala, miután a számjegy alján visszafordul, nem kanyarodik vissza, hogy bezárja a számjegy hasát – mint ahogyan azt az ádamosi kazettán teszi, bár ott a visszakanyarodó vonal nem ér el a 6-os füléig –, hanem felfelé halad tovább, elmetszve a számjegy fülét. Ha a véso befejezte volna az ívet, 8-as számot rajzolt volna, a stallumon viszont egy fél 8-as látható, ami a középkori gyakorlat szerint 4-esként, nem tükrözött 6-osként olvasandó. (A különbséget elég nehéz észrevenni, mert a tábla deszkahatára éppen ott halad keresztül, ahol a vonal keresztezi önmagát.) Ezt a besztercei kétülékes, 1565-ös feliratos stallum évszámának rajzolata is alátámasztja, amelyen a hatos egészen 0-szerű: a vonal itt sem fordul vissza megszokott módon kialakítva a 6-os számjegy jól ismert hasát, hanem tovább halad és szinte bezárja a kört, de a számjegynek végül marad egy kicsiny füle, így egyértelmű, hogy 6-os (a műtárgy stílusa alapján sem lehet 1508-as!).

a falu⁶⁰ XIV–XV. századi evangélikus (szász) erődtemplomának szentélyében áll, a déli fal mentén. Háttámlájának pajzsos-évszamos ábrázolása igencsak hasonlít az ádámosi évszamos kazettáéhoz, bár utóbbi jóval nagyobb a baromlaki ábrázolásnál. Ádámoson az évszám a teljes kazettát kitöltő reneszánsz csücskös pajzsok csupán a felső részét foglalja el, Nagybaromlakon viszont a kisméretű, szív alakú aljjal rendelkező reneszánsz pajzs teljes felületét kitölti úgy, hogy a négy számjegy páronként két sorba van rendezve. (6–7. kép) A pajzsok rajzolata, bár formájuk nem egyezik meg teljesen, nagyon hasonló, ahogyan a mezejükbe írt számok is. Az 1-es számjegy mindkét esetben egyetlen, közepén csücskös, függőleges vonásból áll, bár Ádámoson a csücsök a rovás mindkét oldalán megjelenik, Nagybaromlakon viszont csak a baloldalon. Az ötösök rajza nagyjából megegyezik, ahogy a ketteseké is. A különbség (a baromlaki számjegyek szögletesebb rajzolatúak, az ádámosiak gömbölydedek) inkább technikai (festés és faragás), mintsem stilisztikai okokra vezethető vissza. Az utolsó számjegyek pedig – 4-es és 6-os – a korszakban használt jelrendszernek köszönhetően csupán abban különböznek, hogy Ádámoson a számjegy visszakanyarított hasának vége nem ér el a füléig, míg Baromlakon keresztezi fél 8-ast, vagyis a korabeli írásgyakorlat szerint 4-es formálva. A feliratok összehasonlítását megnehezíti, hogy az ádámosi festett, míg a baromlaki vésett,⁶¹ a két technika pedig különböző jellegű vonalakat eredményez, ráadásul méreteik sem azonosak. Ennek köszönhető az is, hogy – amint arról már szó volt – a baromlaki számjegyek szögletesebbek az ádámosiaknál. A két felirat közötti különbségek azonban technikai jellegzetességekből adódnak, egyébként írásmódjuk minden részlete azonos írásgyakorlatra utal.

A két műtárgyat egyéb jellegzetességeik is összekapcsolják (pl. azonos formájú – téglalap alakú – kazettákból állnak, motívumaik nagyon hasonlóak), amelyekre ezúttal részletesebben nem térnek ki.⁶² Összességében valószínűnek tűnik, hogy a két emlék azonos alkotó(k) vagy műhely terméke (legalábbis festészeti szempontból), és ugyanaz a műhely készítette

⁶⁰ Nagybaromlak Erdély (Románia) területén található, 16 km-re fekszik Medgyestől. Egykor Nagy-Küküllő vármegyéhez tartozott, ma Szeben megyéhez. Románul jelenleg *Valea Viilor*nak nevezik, korábbi neve *Vorumloc* vagy *Vurmloc* volt. Németül *Wurmlochnak* hívják. (SZABÓ II. 2003. 1106. LELKES 2011. 471.)

⁶¹ A nagybaromlaki stallumon megjelenő festett ornamentika körvonalait a felületek zömén nem festették, hanem belevésték a fába.

⁶² Részletesebben lásd: SZEKERES-UGRON 2015. 12–14.

őket, mint a Miklóstelkén⁶³ nem rég Mihály Ferenc által megtalált négy korabeli festett kazettát. Utóbbiak megtalálójuk szerint egy már elbontott kazettás mennyezet darabja lehetnek,⁶⁴ de több érv szól amellett, hogy inkább egy karzatmellvéd vagy stallum maradványaiként kerültek beépítésre a miklóstelki evangélikus templom nyugati karzatának aljára.⁶⁵ A három emlék tehát körvonalaz egy, valószínűleg az 1520-as években (talán már korábban is, esetleg tovább) működő műhelyt vagy egy olyan mester tevékenységét, aki feltehetően nem csak alkalomadtán készített kazettás mennyezeteket és kazettás szerkezetű stallumokat (és esetleg más festett templomi faberendezéseket), hanem vagy kizárólag erre szakosodott (festett asztalosmunkák készítésére, amelyeket esetenként minimális mértékű faragással is díszítettek) vagy sok ilyen munkát vállalt.⁶⁶ Hogy a mennyezetek és stallumok készítője, készítői kik voltak, mester vagy mesterek, asztalosok vagy képfestők, milyen rendszerben és munkamegosztásban működtek stb., azt – megfelelő mennyiségű írott forrás hiányában – nagyon nehéz, sőt egyelőre lehetetlennek tűnik megállapítani.

Végezetül – bár nem templomi faberendezés – szükségesnek tartom, hogy e helyt még egy emlékről szóljak, annál is inkább, mert dolgozatomban már többször utaltam rá. A székelydályai⁶⁷ (jelenleg református) templom pompázatos boltozatfestménye a rajta található címerek alapján – amint azt látni fogjuk – nagyjából egykorú a korábban tárgyalt emlékekkel, és számos vonatkozásában összekapcsolódik a templomi faberendezésekkel. Székelydályája jelenlegi állapotában XV. századi templomának elődjét a XIII–XIV. század fordulóján emelték. A templom hajója fölött ma egy 1630-ban készült, különlegesen szép kazettás mennyezet látható,

⁶³ Miklóstelke az egykori Nagy-Küküllő vármegye területén (ma Maros megye) fekszik, délkeleti irányban kb. 18 km-re Segesvártól (Romániában). Román neve *Cloașterf*, de *Micloșaként* is emlegetik. Németül *Klosdorf*nak hívják. (SZABÓ I. 2003. 283. LELKES, 2011. 459.)

⁶⁴ LÁNGI – MIHÁLYI I. 2002. 76.

⁶⁵ Lásd: SZEKERES-UGRON 2015. Melléklet. 21.

⁶⁶ A már említett Mezőlaki Mennyező Mihály mester neve is erre utal (bővebben lásd az 57. jegyzetben).

⁶⁷ Székelydályája a néhai Udvarhelyszék egyik települése volt (később Udvarhely vármegye, ma Hargita megye, Románia). Az Ége-patak völgyében fekvő falu Udvarhelytől déli irányban nagyjából 13 km-re található. Magyarul *Magyardályának* is hívják. Hivatalos neve románul *Daia*, de *Daia Secuiască* és *Dalia* néven is emlegetik. (SZABÓ I. 2003. 349. LELKES, 2011. 626.)

de restaurálása során kiderült, hogy ebben a részben már a XVII. század előtt is kazettás mennyezet állt, ugyanis találtak egy, a hajófalon körbefutó festett ornamentális frízt (amely egy egykori kazettás mennyezet kiegészítő díszítménye lehetett).⁶⁸ Ehhez hasonló került elő az ádámosi templom hajójának nyugati falán is, a kazettás mennyezet alatt.⁶⁹ Úgy tűnik tehát, hogy Székelydályán is a Gogánváraljáról és Ádámosról már ismert felosztással találkozhatunk: a hajó fölé síkmennyezetet építettek, míg a szentély fölé boltozatot. A különbség csupán annyi, hogy Dályán az előzőekkel ellentétben ki is festették a boltozatot, a festés pedig szerencsés módon nem semmisült meg, sőt még a lemeszelést is elkerülte.

A dályai szentély boltozatfestményén összesen nyolc címer látható. (18. kép) Ezek heraldikai vizsgálatát 2011-ben már elvégezte Szekeres Attila István,⁷⁰ ezért nem fogom részletesen tárgyalni az összeset. Számbavételük után csupán azokra térek ki részletesebben, amelyek a faberendezések szempontjából fontosak, vagy amelyek kapcsán Szekeres megállapításaihoz szeretnék hozzászólni. A dályai címerek csücskös reneszánsz pajzsait párosával, egymással szembeállítva rendezték el. A főhelyen, azaz a legkeletibb sor heraldikai jobb oldalán II. Ulászló királyi címere látható,⁷¹ vele szemben pedig Barlabási Lénárd erdélyi alvajda,

⁶⁸ LÁNGI – MIHÁLY I. 2002. 104–105.

⁶⁹ Ádámoson az északi és a déli falakon egy korábban kiképzett betonkoszorú miatt a középkori falak és vakolatok már megsemmisültek, így ezeken a részeken a restaurátorok nem találhatták meg a fríz részleteit. A keleti hajófalon sem találtak fríznyomokat, ott csupán a korábban már említett építési felirat került elő. Az információért köszönettel tartozom Fülöp Dezső Alpár tiszteletes úrnak.

⁷⁰ SZEKERES 2011.B.

⁷¹ A címer királyi méltóságot kifejező ötszirmú heraldikai koronával ékesített négyelt pajzsának első mezeje vörössel és ezüsttel hétszer vágott. A második és a harmadik, vörös borítású mezőkben egy-egy jobbprofilban ábrázolt, ágaskodó, ezüstkoronás, kétfarkú ezüst oroszlán látható (cseh oroszlánok), míg a negyedik mező ezüsttel és vörössel vágott hétszer. A címer arany borítású, doborpajzs alakú szív-pajzsában szemből megjelenített, fejét jobbra fordító, kiterjesztett szárnyú ezüst sas jelenik meg (lengyel sas). A leírt címerkép II. Ulászló uralkodói címerevel egyezik meg (SZEKERES 2011.B. 33), amelynek analógiája többek között a csíkcsobotfalvi és a csíkszentléleki oltár predelláján is megjelenik (utóbbin INSIGNIA DOMINI REGIS VNGARIE felirattal), valamint a segesvári Hegyi templom 1495-ből származó ajtaján. De a Kárpát-medence más területeiről is ismerünk II. Ulászló-címereket. Sopron területén pl. egy 1500 körüli időszakra datált, kőből faragott címerkép azonosítható II. Ulászló királyi címérével (a faragvány az ún. Tűztoronyban van kiállítva). A korábban leírttól

székely alispán tulokfejes jelvénye.⁷² A következő sorban heraldikailag jobbra a régi székely címet helyezték,⁷³ míg a baloldalon a szász Universitas szív alakú leveles címere tűnik fel.⁷⁴ A harmadik sorban

mindössze annyiban tér el, hogy harmadik mezejében nem cseh oroszlán, hanem a szívpajzsban megjelenő lengyel sassal megegyező ábrázolás látható.

⁷² A címer szemből megjelenített arany tulokfejet ábrázol vörös mezőben. Az állat ezüst szarvai között arany színű fogyó hold és hatágú csillag látható. Az ábrázolás Barlabási Lénárd erdélyi alvajda, székely alispán címerével azonosítható. (SZEKERES 2011.B. 33.) Bár a főúr különböző időszakokból származó pecsétjei (pl. 1507-es, 1524-es) részleteikben eltérnek egymástól, mindben közös, hogy a képből szembe kinéző tulokfejet ábrázol. Az állat szarvai között azonban csillag, korona vagy galamb is feltűnhet. Utóbbira az 1512-ben felszentelt (HALMOS 2009. 371) gyulafehérvári Lázói-kápolna késő gótikus mennyezetének egyik címerképe a példa. Az itt megjelenő ábrát felső részének LB monogramja alapján azonosíthatjuk az alvajda címereként. (BALOGH 1943. 234.) Barlabási Lénárd jelvénye az általa építtetett héderfájai kúria feliratos (1508) reneszánsz kapuszemöldökén is fennmaradt. (BALOGH 1943. 82.) Itt a tulok szarvai között a dályai ábrázoláshoz hasonlóan egy hold és egy csillag jelenik meg.

⁷³ A címer fehér felhőből kinyúló, kardot tartó, ezüstpáncélos, könyöknél derékszőgben meghajló jobb kart ábrázol vörös mezőben. A kardra ötleveles heraldikai aranykorona, ezüst szív és arany medvefej van feltűzve, a medvefej jobbán csökkenő arany holdsarló, balján hatágú aranycsillag látható. A címeren a kéz – a megszokottól eltérő módon – hátra fordul, azaz a heraldikai udvariasság elve szerint a királyi címer felé. A kép a régi székely címet jeleníti meg. (SZEKERES 2011.A. 18.) Hason ábrázolással találkozhatunk pl. a csíksobotfalvi oltár predelláján, de a bögözi református templom egyik gyámkövén is ugyanezek a címerelemek szerepelnek, bár ott a korona nem a kardra tűzve, hanem a pajzs alján jelenik meg, a páncélos jobbkar pedig belőle emelkedik ki.

⁷⁴ A címer vörös mezőben aprócska, csúcsára állított egyenlő oldalú háromszög csúcsaiból kiinduló, szív alakú ezüstleveleket ábrázol (hármat). A jelvény a szász Universitas címereként értelmezhető. (SZEKERES 2011.B. 35.) A pajzs felső felében koronával bővített változata egy körirata szerint a szász nemzethez tartozó XV. századi pecsétlenyomaton is megjelenik (KEMÉNY 1843. 20. tábla 58. kép; a latin körirat szövege: t • s[igillum] • minus • SeptemSedium • Saxonicalum •; jelentése: a hét szász szék kisebb pecsétje; lásd még: SZEKERES 2011.B. 35), valamint egy másik, körirata szerint Szebenzékhez tartozó pecsétlenyomat harmadik pajzsán is. (KEMÉNY, 1843. 19. tábla 57. kép.) Utóbbi négykaréjos keretben összesen három pajzsot jelenít meg úgy, hogy csúcsára állított háromszög alakban elhelyezve ábrázolja őket. A felső pajzsokon korona nyugszik. A pecsétlenyomat latin nyelvű körirata: S[IGILLUM] • CIBINIENSIS • PROVINCIE • ADRETINENDAM • CORONAM •. Jelentése: a korona számára fenntartott szebeni kerület pecsétje.

Brassó⁷⁵ és Nagyszeben,⁷⁶ a negyedikben pedig Segesvár⁷⁷ és az Árpád-sávós⁷⁸ címer látható. Utóbbi valószínűleg Beszterce városának régi címerként szerepel a boltozaton. Az első sorba tehát Magyarország és Erdély főméltóságainak címerei kerültek, a másodikban két szabad erdélyi nemzeté (székely és szász), utánuk pedig a négy legjelentősebb erdélyi (szász) város címerei következnek. Az ábrázolások tehát jól átgondolt és igen kifejező rendben követik egymást. A címerek azért fontosak, mert ebben az esetben is datálják az emléket: Barlabási Lénárd 1501-től 1525-ben bekövetkezett haláláig viselte az erdélyi alvajdai és székely alispáni tisztséget,⁷⁹ vagyis a mennyezetfestmény ebben az időszakban jöhetett létre. II.

⁷⁵ A vörössel és zölddel vágott címerpajzson (a címer állapota miatt a vágás nem egyértelmű – Szekeres Attila szerint a pajzs osztatlan vörös; SZEKERES 2011.B. 36. –, ráadásul a pajzs közepén egy elmosódott, világosabb csík is látszik, tehát nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy a zöld részek elszíneződések, avagy a pajzs tényleg vágott) lefelé fordított, átlósan keresztezett ezüst kardpár látható, markolatukon ötágú heraldikai aranykorona nyugszik. A címer Nagyszeben városáé. (SZEKERES 2011.B. 36.)

⁷⁶ A címerpajzs vörös mezejében zöld talajon rácsos kapujú, két lőréssel ábrázolt háromtornyú ezüst vár látható. A címer Segesvár jelvénye (SZEKERES 2011.B. 36), hasonló ábrázolás jelenik meg a segesvári Hegyi templom ajtaján.

⁷⁷ Vörös mezejű, négy ezüstpólyás címer, azaz az Árpád-sávós címer, ami azért nem hárompólyás, mert a XVI. század elején még nem rögzült a pólyák száma. (SZEKERES 2011.B. 37.) A legvalószínűbb, hogy a dályai mennyezetben e címer valamelyik nagyobb város egyszerűsített címerként jelenik meg. (SZEKERES 2011.B. 37.) (Besztercebánya címere hasonlít a leginkább az itt megjelenő címerképhez, de nem valószínű, hogy egy felvidéki város jelvényét jelenítették volna meg Erdély szívében.) Nagyobb az esélye, hogy a címer Nagysink vagy Beszterce városáé, ugyanis mindkét település címerképe felezett pajzsból áll, amelynek jobb felét Árpád-sávok töltik ki. Mivel a boltozat másik három város-címere nagy – sőt a legnagyobb – szász településekhez tartozik, valószínűnek tartom, hogy a dályai Árpád-sávós címer Beszterce városának címerével azonosítható. Szekeres Attila Tudor-Radu Tiron bukaresti heraldikus nyomán felveti, hogy a címer lehetne akár Torda városé is, ez azonban kizárható, ugyanis a város jelvénye hasadékot ábrázol, és csupán az egykori Maros-Torda vármegyének volt Árpád-sávós címere. (SZEKERES 2011.B. 37; PALLAS 1893–1897. Maros-Torda vármegye, Torda.)

⁷⁸ SZEKERES 2011.B. 33.; BARABÁSSY 2012. 39, 41.

⁷⁹ Szekeres Attila szerint tovább szűkítheti a datálást, ha figyelembe vesszük, hogy Barlabási Lénárdrnak több, apróbb eltéréseket mutató címerképe is ismert (más tárgyak vagy lények jelennek meg a tulok szarva között), amelyek közül az 1508-ból származó egyezik meg a dályai címerváltozattal. (SZEKERES 2011.B. 38.) (A Barlabási-címerekről bővebben lásd 72. jegyzetet.) Ráadásul II. Ulászló királynak a dályaival megegyező címere látható az 1510-es csíkszentléleki oltár predelláján. Ebből Szekeres arra következtet, hogy a boltozatfestmény 1508 és 1516 között készülhetett. Ezzel

Ulászló király pedig 1490–1516 között uralkodott, vagyis a dályai boltozatfestmény valamikor 1501 és 1516 között készülhetett.⁸ Ennek alapján a székydályai műalkotás valamivel korábbi a gogánváraljai kazettás mennyezetnél, amely sok szempontból hozzákapcsolható. De e kapcsolódási pontok feltérképezése már nem tartozik a heraldikai vizsgálatok körébe, ezért ezen a helyen nem is térnék ki rá.

Jelen dolgozatomat, mint már említettem, egy hosszabb távú és nagyobb lélegzetű művészettörténeti kutatás részeredményének tekintem. Az itt megfogalmazott eredmények több szálon is tovább gondolhatóak, ugyanis tanulmányom céljának inkább az emlékek elemzését, kevésbé értelmezését tekinttem. Az itt összefoglalt régi és új kutatási eredmények zömében olyan megállapítások, amelyek szilárd alapját képezhetik a további vizsgálódásnak.

a dátumszűkítéssel az a baj, hogy II. Ulászlónak számos más időpontban készített, a dályáival megegyező címerképe ismert – többek között egy 1495-ös a segesvári Hegyi templom egykori ajtaján (bővebben lásd 77. jegyzetben) –, amit Szekeres nem vesz figyelembe elméletének kialakításakor, pedig ő is hivatkozik a címerre. (SZEKERES 2011.B.36, 230. 8. kép.) Szerintem az alvajda címerváltozatai sem bírnak datáló értékkel, főleg hogy a Lázói-kápolnában fennmaradt, 1512 előtt készült címerváltozatot is figyelembe kellene venni, ami Szekeres logikája szerint még inkább leszűkítené a festmény elkészültét. Ez azonban nagyon spekulatív módszer, hisz a gyulafehérvári címerváltozat eléggé speciális – egy galamb jelenik meg a tulok szarvai között –, ezért valószínű, hogy nem volt az alvajda általánosan használt címerváltozatai között. (Ha a címer pajzsát nem látták volna el az LB monogrammal, az sem biztos, hogy be tudnánk azonosítani a jelvényt.) Úgy gondolom tehát, hogy nagyon kockázatos egy személy véletlenszerűen fennmaradt címerváltozatai alapján datálni műemlékeket, főleg hogy a szóba jöhető négy címer eltérő jellegű. (Kettő közülük pecsét, kettő pedig kőfaragvány, ugyanakkor míg utóbbiak közül az egyiket maga Lénárd rendelte meg héderfájai kúriájának kapujára, a másik az alvajdától független megrendelésre készült, és csupán azért került a Lázói-kápolna mennyezetére, mert Barlabási Lénárd megfelelően magas tisztséget töltött be az adott időszakban.) Vagyis az, hogy mikor jelenik meg egy adott címerváltozat, valószínűleg meglehetősen esetleges, és túlzottan is befolyásolja az az ötszáz év, ami Barlabási és saját korunk között húzódik. Ezért inkább támogatom a székydályai festmény tágabb, 1501–1516 közé való datálását.

Felhasznált irodalom

- ALTEMBERGER Sz. n.: *Personalități: Oameni de cultură sibieni*.
é. n. http://www.cultura.sibiu.ro/personalitati/details/thomas_altemberger (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- AMMAN – AMMAN, Jost – SACHS, Hans: *Das Ständebuch. 114*
SACHS 1568 *Holzschnitte von Jost Amman mit Reimen von Hans Sachs*. Leipzig, 1960. (Reprint kiadás egy 1568-as nyomtatványról.) <http://www.fulltable.com/VTs/aoi/a/amman/jam.htm> (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- BALASSA 2010 BALASSA M. Iván: A homoródszentpéteri karzat az
1520-as évekből. In: *Acta Siculica*, 2009. 585–593.
- BALOGH 1943 BALOGH Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Er-
délyben. In: *Magyar művészet*, 10. (1934) 5. sz. 129–158.
- BARABÁSSY 2012 BARABÁSSY Sándor: *Egy reneszánsz mecénás főúr a*
15–16. századi Erdélyben. Barabássy Lénárd erdélyi
alvajda, székely alispán kora és tevékenysége a dokumen-
tumok tükrében. H. n., 2012.
- BORSOS 1982 BOROS Judit: Festett famennyezetek és rokonemlékek
Erdélyben a XVI–XVIII. században. In: *Művészettörté-*
neti értesítő, 31. (1982) 2. sz. 120–134.
- CODEX 2014 Sz. n.: *Codex Altemberger. Uimitorul manuscris medieval*
al sașilor din Sibiu – Exponatul lunii noiembrie. 2014.
november 10. [http://www.mnir.ro/index.php/codex-
altemberger-uimitorul-manuscris-medieval-al-sasilor-
din-sibiu-exponatul-lunii-noiembrie/ \(Utolsó elérés:
2015. február 15.\)](http://www.mnir.ro/index.php/codex-altemberger-uimitorul-manuscris-medieval-al-sasilor-din-sibiu-exponatul-lunii-noiembrie/)
- CSOMA 1913 CSOMA József: *A magyar heraldika korszakai*. Budapest,
1913.
- CZAGÁNY 1982 CZAGÁNY Lajos: *Bútorasztalos és díszítő munkák*. 3.
kiad. Budapest, 1982.
- FARKAS UTCAI Sz. n.: A farkas utcai református templom, Kolozsvár. In:
TEMPLOM é. n. *Adatbank. Erdélyi magyar elektronikus könyvtár*. [http://](http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=194#top)
lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=194#top (Utolsó
elérés: 2015. február 15.)

- FOLLANSBE, 2009.A FOLLANSBEE, Peter: *Another Workbench Illustration*. 2009. április 25. <https://pfollansbee.wordpress.com/2009/04/25/another-workbench-illustration/> (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- FOLLANSBE, 2009.B FOLLANSBEE, Peter: *German Wooden Square*. 2009. április 28. <https://pfollansbee.wordpress.com/2009/04/28/german-wooden-square/> (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- FORSTER III. 1913 Sz. n.: A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években. In: *Magyarország műemlékei. III.* Szerk.: FORSTER Gyula. Budapest, 1913. 221–300.
- HALMOS 2009 HALMOS Balázs: A gyulafehérvári székesegyház Lázói-kápolnája. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Szerk.: KOVÁCS Tibor. Budapest, 2009. 368–389.
- HORN 2009 HORN Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009.
- HORVÁTH 1909 HORVÁTH Sándor: Bátaszéki Bornemissza János és Székely Máté címeres nemeslevele 1555-ből. (Címerrajzzal.) In: *Turul*, 27. (1909). 175–177.
- KARCZAG – SZABÓ 2012 KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erősített helyei. Várak, kastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig*. 2. kiad. Budapest, 2012.
- KELEMEN 1898 KELEMEN Lajos: Három erdélyi mennyezet-festésről. In: *Erdélyi Múzeum*, 15. (1898) 10. sz. 606–614.
- KELEMEN 1917 KELEMEN Lajos: Az ádámosi mennyezet és szentélyszék. In: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből*, 8. (1917). 233–237. (Lád még: KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok. I.* Bukarest, 1977. 38–40.)
- KELEMEN 1926.A KELEMEN Lajos: Ádámos és régi emlékei. In: *Művészet történeti tanulmányok. II.* Bukarest, 1984. 168–170. (Első publikálás: *Magyar nép*, 6. (1926) 37. sz. 449–451.)
- KELEMEN 1926.B KELEMEN Lajos: Erdélyi művészeti emlékek a mohácsi vész korából. In: *Páosztortűz*, 12. (1925) 17. sz. 399–401.

- KELEMEN 1928 KELEMEN Lajos: A gogánváraljai mennyezetfestmény készítője és kora. In: *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 5. (1928) 1. sz. 13–20.
- KELEMEN 1945 KELEMEN Lajos: Erdélyi magyar templomi karzat és mennyezetfestmények a XVII. századból. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. 1944*. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Kolozsvár, 1945. 156–225. o.
- KELEMEN 1977 KELEMEN Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok. I.* Bukarest, 1977.
- KEMÉNY 1843 KEMÉNY József: *Erdély pecsétjei. II. Törvényhatósági, egyesületi pecsétek.* 1843. In: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kézirattár. (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Secția de Manuscrise.) Kemény, Josephus: Diplomatarii Transsilvanici Appendix, kéziratok másolatgyűjtemény. Ms KJ 413/II.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS Zsolt: *Az ádamosi unitárius templom. Művészettörténeti tanulmány.* Kolozsvár, 2003. (A szerző publikálatlan, kéziratban maradt tanulmánya.)
- LÁNGI –
MIHÁLY I. 2002 LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések. I.* Budapest, é. n. [2002].
- LELKES 2011 LELKES György: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* H. n. [Budapest], 2011.
- LUKINICH 1928 LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Budapest, é. n. [1928].
- MARIJN 2013 MARIJN: *Woodworkers guild chests.* 2013. április 9. <http://thomasguild.blogspot.hu/2013/04/woodworkers-guild-chests.html?showComment=1420293053259#c6652043277772724570> (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- MÉLTÓSÁGOK
é. n. Sz. n.: Bárói méltóságok (1500–1700). In: BENDA Borbála – HORN Ildikó – KOLTAI András – PÉTER Katalin: *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században.* <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/index.htm> (Utolsó elérés: 2015 február 15.)
- MIKÓ –
SZENTKIRÁLYI
1987 MIKÓ Árpád – SZENTKIRÁLYI Miklós: Az ádamosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). In: *Művészettörténeti értesítő*, 36. (1987) 1–4. sz. 86–118.

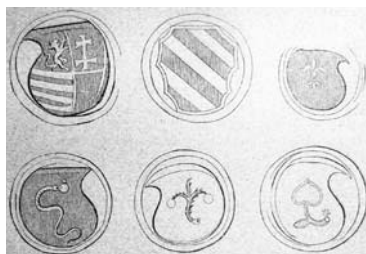
- NAGY X. 1863 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. X. Budapest, 1863.
- NAGY XII. 1865 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XII. Budapest, 1865.
- PALLAS 1893–1897 Pallas Nagy Lexikona. 1893–1897. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/index.html> (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- PAPP 2005 PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon. 1480–1515*. Budapest, 2005.
- POP 2010 POP, Răzvan: *Thomas Altenberger – 10 mari sibieni*. 2010. június 18. <http://www.razvanpop.ro/blog/2010/06/18/10-mari-sibieni-thomas-altemberger/> (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- SARKADI NAGY 2012 SARKADI NAGY Emese: *Local Workshop – Foreign Connection Late Medieval Altarpieces rom Transylvania*. Ostfildern, 2012. (Studia Jagellonica Lipsiensia 9.)
- SIEBMACHER 1893 J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch. Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve. Szerk.: BAJNICIĆ, Ivan – BÁRCZAY Oszkár – CSERGHEŐ Géza – NAGY Iván. Budapest. (Arcanum CD)
- SIEBMACHER IV/12. 1898 *Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*. IV/15. *Der ungarische Adel*. Tafeln 4. Rába–Z. Összeállította: von CSERGHEŐ, Géza. Nürnberg, 1893.
- SIEBMACHER IV/15/2. 1893 *J. Siebmachers's grossen und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*. IV/15. *Der ungarische Adel*. Textband 2. Összeállította: von CSERGHEŐ, Géza. Nürnberg, 1893.
- SZABÓ I–II. 2003 SZABÓ M. Attila: *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára*. I–II. (A–O; P–Z). Csíkszereda, 2003.

- SZAKMAI Sz. n.: *Értelmező magyar –német szószedet. Német – magyar szakmai szótár.* http://issuu.com/sanyimester/docs/ertelmezo_szoszedet (Utolsó elérés: 2015. február 15.)
- SZEKERES SzEKERES Attila István: A székely címer. In: *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók.* Szerk.: MIHÁLY János. Csíkszereda, 2011. 15–28, 221–227.
- SZEKERES SzEKERES Attila István: A székelydályai református templom címeri. In: *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók.* Szerk.: MIHÁLY János. Csíkszereda, 2011. 29–38, 228–233.
- SZEKERES-UGRON SzEKERES-UGRON Villő: *Zöld ág, zöld levelecske... Festett és faragott fa templomberendezések a XVI. századi Erdélyben. A gogánváraljai és az ádámosi kazettás mennyezet.* OTDK dolgozat. 2015. január 9. (kézirat)
- TOMBOR Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Budapest, 1968.
- VARJÚ Varjú Elemér: A régiségtár gótikus szobája. In: *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 1. (1916) 1. sz. 20–38.

Képek jegyzéke

1. kép – A gogánváraljai mennyezet hat címerképe. CSOMA 1913. 45.
2. kép – II. Lajos király címere 1519-es dénárján. SZEKERES 2011.B. 230, 9. kép.
3. kép – Bethleni Bethlen Miklós pecsétje 1489-ből. LUKINICH 1928. 24.
4. kép – A Somi-címer Siebmacher *Wappenbuch*ában. SIEBMACHER IV/15/4. 1893. 418. tábla. Somi.
5. kép – A homoródszentpéteri karzatmellvéd deszkáin fennmaradt címerek. ltsz. F.2843.b. (Történelmi Múzeum, Kolozsvár). Fotó: Balassa M. Iván
6. kép – A nagybaromlaki stallum háttámlájának középső mezejében látható 1524-es évszámú címerpajzs. (Evangelikus templom, Nagybaromlak). Fotó: Szekeres-Ugron Villő (készült: 2014. december 23.)
7. kép – Az ádámosi mennyezet címeres kazettái. VARJÚ 1942. 25.

8. kép – Albrecht Dürer: *Melankólia*, 1514 (részlet). Online: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/18/D%C3%BCr%C3%A9r_Melancholia_I.jpg letöltés: 2015. március 11.
9. kép – Jost Amman: *Der Schreiner*, 1568. (Illusztráció Hans Sachs *Das Ständebuch* című munkájához). Online: <https://pfollansbee.wordpress.com/2009/04/25/another-workbench-illustration/> letöltés: 2015. március 11.
10. kép – Hans Kipferle céhasztalának lapja, 1561. Online: <http://thomasguild.blogspot.hu/2013/04/woodworkers-guild-chests.html?showComment=1420293053259#c6652043277772724570> letöltés: 2015. március 11.
11. kép – A grazi asztaloscéh ládájának bal hátsó intarziás kazettája. Online: <http://thomasguild.blogspot.hu/2013/04/woodworkers-guild-chests.html?showComment=1420293053259#c6652043277772724570> letöltés: 2015. március 11.
12. kép – A győri asztalos- és puskaágykészítő mesterek pecsétnyomója, 1651. Online: http://upload.wikimedia.org/wikibooks/hu/6/66/Gy%C5%91ri_asztalos_%C3%A9s_puska%C3%A1gyk%C3%A9sz%C3%ADt%C5%91_mesterek_pecs%C3%A9tje_1651.png letöltés: 2015. március 11.
13. kép – Mesterjegy (?) a gogánváraljai stallum háttámlájának jobb felső sarkán. (Református templom, Gogánváralja). Fotó: Sz.-U. V. (készült: 2014. december 23.)
14. kép – Brassó vármegye címere. PALLAS 1893–1897. Brassó vármegye. kép – Nagyszeben 1651-es pecsétjéről készült rajz Kemény József hagyatékából. KEMÉNY 1843. 21. tábla 1. kép.
15. kép – Nagyszebeni aranyforint a város címerével 1605-ből. Online: <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index1578.html> letöltés: 2015. március 11.
16. kép – Nagyszeben 1587-es pecsétjéről készült rajz Kemény József hagyatékából. KEMÉNY 1843. 20. tábla 3. kép.
17. kép – A székelydályai templomszentély boltozatfestményén megjelenő nyolc címer. Online: <http://latogato.blogspot.hu/2012/05/szekelydalya.html> letöltés: 2015. március 11.

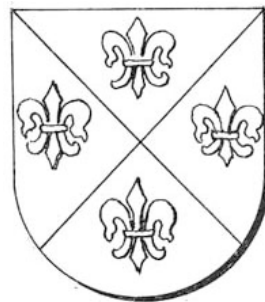
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

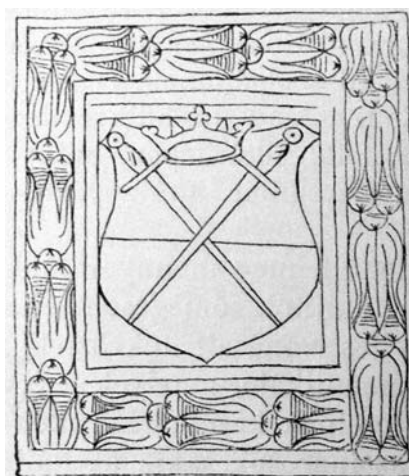
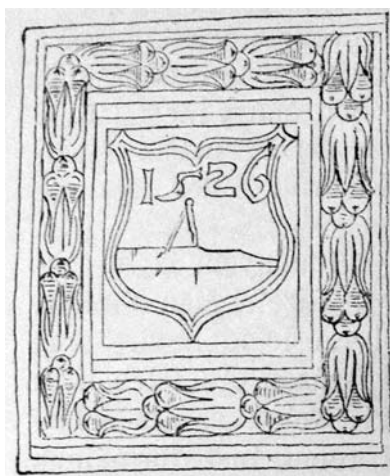

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

13. kép

12. kép

14. kép

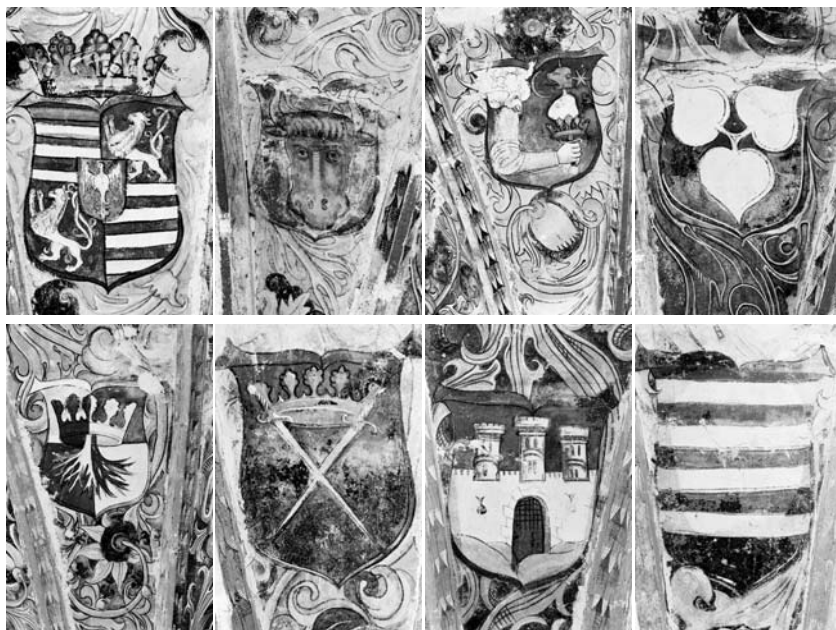
15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

Coat of arms and theirs edifications in Transylvanian sacral wooden equipment from the 16th century. The heraldic imagery on coffered ceilings of Gogánváralja and Ádámos

In my paper I will try to muster and analyse the heraldic imagery of Transylvanian painted (and carved) sacral wooden equipment from the 16th century. Primarily I will examine the two earliest coffered ceilings, the ceiling of Gogánváralja (1516–1519) and the ceiling of Ádámos (1526), and their co-objects (the remaining planks of a gallery parapet from Homoródszentpéter – the first tierce of 16th century; the choir-stall of Nagybaromlak – 1524; the choir-stall of Gogánváralja – probably the first tierce of 16th century). I will also take a look at the paintings of the vault in the choir of Székelydála's temple, because this mural object connects in many ways to the ceilings of Gogánváralja and Ádámos.

The crests on the equipment can primarily help in identifying of the donators (in Gogánváralja, it was Miklós V. Bethlen of Bethlen, in Ádámos the donators possibly were the widow of Thomas Altemberger, mayor of Nagyszeben, and his family). On the ceiling of Gogánváralja the dating is also specified (1516-1519). On one of the coffers of Ádámos a master mark is present (in a blazon, moreover in the principal place): a pair of compasses and a straight bevel (German wooden squeegee). The latter was used mostly in German-speaking areas. This imagery can be useful in answering some questions about the craftsmen of wooden equipment of the 16th century temples. About the creators, the only known thing is that on one object more than one craftsman worked, from different crafts, mostly painters and carpenters. But about the division of labor, and the (workshop) organization we have hardly any information.

The heraldic imagery on the equipment rise some questions about the representation of the donators and the choice of the genre is also an interesting matter. The main issue is that why did they choose to construct coffered ceilings instead of late gothic vaults. The chief reason of their choice is unknown, but their motivation is thought to be quite complex.

On one hand, the available craftsmen could be an influencing factor, on the other hand, it could be just because of financial reasons. To answer this question, each object must be examined individually.

SALAMON GÁSPÁR

Az építészeti identitás kérdése a műegyetemi oktatásban egy Schulek-töredék fényében

Schulek Frigyes hagyatékának műegyetemi vonatkozású jegyzetanyagát a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi.¹ A Schulek 1903 és 1914 közötti professzorátusa alatt keletkező iratok zömét az előadások leírt változatai, képi szemléltetőanyagok, valamint terminológiai tanulmányok teszik ki.² Ebből a rendkívül gazdag kéziratos korpuszból is kiemelkedik egy feljegyzés, amely amellet, hogy építészetelméleti csemege, kitüntetetten fontos oktatásmetodikai és intézménytörténeti vetületekkel bír. Mindez indokolja a jegyzet teljes terjedelmű közlését és részletes vizsgálatát.

„Tanszabadság – lelkes munkálkodás. Tudományos rész, műszaki rész / értelmes józan munka, költői lendület / mindenki aki értelmes, szorgalmas, kevesen kiváló tehetséggel. / (Lelkesedés a szépirod., odaadó szeretete az élethivatásnak) / Ösmeretek szerzése, érzés művelése. / A közfelfogásból meríti a Művész anyagát, / megértéshez értelmi közösség kell. / Megértjük a múltat meg akarunk értetni a jövő által. / Lányszem a művészet nagy menetén. / In dieser Identität der produktiven und rezeptiven Phantasie / liegt der ethische und historische Werth der Kunstwerke begründet. / Bewusste und unwillkürliche Phantasie. / Die Architektur als Handwerk fügt sich bloss die Gesetze / der Habite.- die Arch. als Kunst bringt sie aber für das / Gefühl zur Darstellung: der Architekt muss die Konstruktionen, die Werkformen mit künstlerischem Geiste erfüllen, den an sich todt erscheinenden Formen seinen Geist / einhauchen,

¹ MTA KIK Kézirattára Ms 5029–5030.

² Ld. a témában megjelent, illetve megjelenés alatt álló tanulmányaimat: SALAMON 2014, SALAMON 2015.

*dass sie zurückwirken auf den Geist, Leben geben / wie sie vom Leben ausgegangen sind.*³

A kéziratban olvasható magyar nyelvű gondolatfoslányok nem állnak össze egységes szöveggé, azonban említésre méltó párhuzamokkal szolgálnak. Schulek költői lelkesedésről vallott nézetei egybevágnak az „eszmenyei” iránti töretlen hűségével, amelyről később születésnapj köszöntője alkalmával is megemlékezett,⁴ ugyancsak összecsengenek a művész társadalmi és történeti szerepét taglaló részek a mester hallgatóinak tett egyéb nyilatkozataival (utóbbit érvként említhetjük abban a kérdésben, hogy Schulek vajon kifejtette-e előadásain a szóban forgó jegyzetet).⁵ A didaktikus közhelyek sorából kiemelkedik a művészet leírására használt lánc-metafora, amely feltehetően Rudolf Redtenbacher Franz Mertens-recepciójának – Schuleknél más helyen szintén kimutatható – átvételére utalhat.⁶

Míg a magyar nyelvű szöveg feltételezhetően csak címszavakban foglalja össze egy – valószínűleg bevezetés gyanánt tartott – előadás témáját, addig a forrásmegjelölés nélküli német iromány többé-kevésbé összefüggő olvasatot ad. A betűhív átírás, valamint a műegyetemi könyvtári állomány vizsgálata alapján a német nyelvű szövegrészek forrása-ként Rudolf Adamy *Die Architektur als Kunst. Aesthetische Forschungen* címmel 1881-ben kiadott műve azonosítható.⁷ A szemelvény értelmezése előtt megjegyzendő, hogy 1893-ban a *Budapesti Építészeti Szemle* több részletet is közölt a munkából. Az elsőként megjelent cikk ezzel bevezetővel indul: „Szolgálatot vélünk tenni, úgy az érdeklődő nagyközönségnek, mint különösen a műegyetemi ifjúságnak, midőn dr. Adamy Rudolf nagyírű könyve nyomán cikksorozatot írunk magyarul (és nem fordítunk) az építészetről, mint művészetéről; az architektonikus szépség külső és ideális alkatrészeiről; az építészettel rokon művészetekről és az építészet történeti fejlődéséről.”⁸ Ígéretével szemben a szerző a műből több részletet is szó szerinti fordításban közöl. Szerencsére éppen az a szemelvény is lefordításra került, amely a Schulek-jegyzet tetemes részét adja, így Adamy

³ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31., ADAMY 1881. 38.

⁴ SCHULEK 1911.

⁵ Vö. Kós 1991. 46. Schulek gyakran elmélkedett az újabb építészeti irányzatok hasznáról és káráról, illetve a historizmus megújulásának lehetőségeiről (MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31., MTA KIK Kézirattára Ms 5030/3. 19.)

⁶ Ld. SALAMON 2015. Vö. REDTENBACHER 1881. 18.

⁷ ADAMY 1881.

⁸ Az építészet mint művészet. In: *Budapesti Építészeti Szemle*, 2. (1893) 327.

eredeti szövegének a kézirattal való összevetéséhez hasznos párhuzam a *Budapesti Építészeti Szemle* cikke (relevanciáját még jobban növeli a „műegyetemi ifúságnak” szóló ajánlás).

A kéziraton szereplő német nyelvű szöveget Adamy művéből két helyről, a 25., valamint a 38. oldalról kompilálta Schulek. A 25. oldalon Adamy a fantázia tevékenységének (*Phantasietätigkeit*) befogadó (*rezeptiv*) és termékeny (*produktiv*) jellegét vizsgálja. A gondolatmenetből Schulek csupán egy mondatot ragadott ki, amely sem a megelőző magyar, sem a későbbi német nyelvű részekkel nem koherens. Az építészeti identitás szempontjából fontosabb az a szövegrészlet, amelyet Schulek a kötet 38. oldala alapján vetett papírra. Ha Adamy művének vonatkozó bekezdésére tekintünk, feltűnik, hogy Schulek erősen tömörítette az eredeti szöveget, amely az 1881-es kiadványban így olvasható: „*Die Architektur als Handwerk und die Architektur als Kunst haben dieselben Gesetze anzuwenden, unterscheiden sich aber dadurch, dass erstere sich ihnen bloss fügt, sie besorgt, die letztere sie aber für das Gefühl zur Darstellung bringt.*”⁹ A részletet így fordíthatjuk: „Az építészet mint mesterség és az építészet mint művészet ugyanazokat a szabályokat alkalmazzák, azonban különböznek egymástól azáltal, hogy míg az előbbi csak engedelmeskedik azoknak (ti. a szabályoknak), amelyekkel dolgozik, addig az utóbbi az érzelem számára jeleníti meg azokat.” Talán az eredeti szöveg bonyolultságának tudható be az, hogy a *Szemle* megfelelő bekezdésében egy nehezen értelmezhető fordítás látott napvilágot,¹⁰ és ebből fakadhat az is, hogy Schulek nem fordította le a magyarra a szemelvényt. Ez utóbbi azért is meglepő, mert oktatói jegyzetanyagának összeállításakor szinte kivétel nélkül magyarul kivonatolta a szakirodalmat.¹¹ Továbbá Adamy egy hasonlaltal világítja meg a mesterség és a művészet közötti különbséget, azonban ezt Schulek nem vette át, csupán a darmstadti építész-tanár fejtegetéseinek záró gondolatát: „*Der Architekt muss die Konstruktionen, die Werkformen mit künstlerischem Geiste erfüllen, den an sich todt erscheinenden Formen seinen Geist einhauchen, dass sie zurückwirken auf*

⁹ ADAMY 1881. 38.

¹⁰ Az építészet mint művészet. In: *Budapesti Építészeti Szemle*, 2. (1893) 328. – „Az építészet mint művészet és mesterség ugyanazon szabályokat alkalmazza ugyan, csak azal a különbséggel, hogy az előbbeni csak alkalmazkodik hozzá, az utóbbi pedig az érzelem számára juttatja érvényre.”

¹¹ MTA KIK Kézirattára Ms 5029., Ms 5030.

*den Geist, Leben geben wie sie vom Leben ausgegangen sind.*¹² Egyértelmű párhuzamot vonhatunk Schulek azon feljegyzésével, amelyben úgy vélekedik, hogy az épületet a „Szellemnek”,¹³ illetve valamiféle „teremtő erőnek”¹⁴ kell eltöltenie. Ennek a gondolatnak – Adamyn túl – lehetséges forrása egyfelől a már említett Mertens-recepció,¹⁵ amely szerint a középkori építészet „teremtő építések” (*Schöpfungsbauten*) láncolata, másfelől pedig Constantine Uhde Schulek által is forgatott¹⁶ *Die Konstruktionen und die Kunstformen der Architektur*¹⁷ című műve, amelyben a szerző még a legapróbb építészeti faragvány mögött is a Szellem munkálását azonosítja.

Karl Friedrich Schinkel úgy nyilatkozott,¹⁸ hogy a művészi jelleg („*Kunstcharakter*”) az építészet utolsó mentőöve, mielőtt feloldódik a tudományos munkában („*wissenschaftliche[s] Handwerk*”).¹⁹ Ez a felfogás a mérnöképítészet előretörése ellenére is meghatározó tudott maradni a XIX. században, és e hagyomány utolsó nagy teoretikusaként Klaus Jan Philipp éppen Adamyt említi.²⁰ A darmstadti professzor művének fő tézisei csak részben derülnek ki a Schulek által idézetekből: Adamy szerint az építészetet monumentalitása emeli a többi művészeti ág fölé. Jellemző a szerzőre, hogy a művészi szellemet tartja az építészet princípiumának, míg a *Handwerk* fogalmához (amely éppúgy jelentheti a kézműves munkát, mint a tervezés procedúráját) a kicsinyességet és a kiüresedést rendeli.²¹ Adamy *Handwerk*-kritikája két – neuralgikus – ponton is ütközik Schulek építészetéről vallott elveivel: sem a kézműves munka, sem pedig a tervezés fontosságáról nem mutatkozik egyetértés a két építész között. A kézműves munka lekicsinylése minden bizonnyal távol állt Schulektől, nem csupán azért, mert pályáját kőművessegédként kezdte,²² hanem mert később Friedrich von Schmidt tanítványaként²³ el-sajátította kölni *Dombauhütte* szellemiségét,²⁴ amelyben központi szerep

¹² ADAMY 1881. 38.

¹³ MTA KIK Kézirattára 5030/3.

¹⁴ MTA KIK Kézirattára 5030/3., Ld. még: SCHULEK 1991.

¹⁵ Vö. 6. jegyzet.

¹⁶ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/31.

¹⁷ UHDE 1902.

¹⁸ Az elgondolás természetesen nem előzmény nélküli, ld. BRESLER 2009.

¹⁹ Idézi PHILIPP 2012. 550.

²⁰ PHILIPP 2012. 550.

²¹ PHILIPP 2012. 550., valamint ADAMY 1881. 44.

²² MEDGYASZAY 1911. 595.

²³ Ld. SISA 1985., SISA 2002., SISA 2004.

²⁴ SCHMIDT 1865. 85.

jutott a középkori mesterek által végzett kézműves munka tiszteletének. A *Handwerk* fogalma a XIX. század utolsó évtizedeiben többek között az *Arts and Crafts* német megfelelőjét jelölte.²⁵ Jóllehet Schulek szorosan nem kötődött az *Arts and Crafts*-hoz (Ruskind mindössze egyszer idézte), a kölni dómépítőktől örökölt szellemiség, a kézműves munka tisztelete és a középkori művészet iránti rajongás által áthatott tanórák után nem meglepő tanítványai, mindenekelőtt Kós Károly *Arts and Crafts*-hoz való vonzódása.²⁶

Az Adamy-recepció helye Schulek építésetelméletében némileg tisztázható, ha felidézzük a magyar mester által talán legtöbbet idézett teóriát, amelyet Johann Matthäus von Mauch²⁷ közvetítésével Karl Böttichertől²⁸ vett át: „Az összes épületrészeknek gyakor / latilag hasznosan szerkesztett ala / kításával is összeillesztő megépítésé / vel teljesen megfelelhetünk az / épület kézműszerű előállításá / nak – a használat gyakorlati / követelményeinek, – de ezzel / még nincs elég téve a / művészet követelményeinek. / Hogy a gyakorlatilag hasznos / műszaki alakot művészi alakká / fokozzuk, szükségünk van egy / sajátos kifejezési módra, melyet / hasonlaltal élve alaknyelvnek nevezhetünk, és / mellyel az épületrészeknek valamint / ezekkel együtt az egész épületnek / rendeltetését kifejezésre juttat / juk, megadván mindegyiknek / azt a művészi alakot, mely az / illető épületrész rendeltetését jellegzi.²⁹ A Mauchtól, illetve Böttichertől kölcsönzött elmélet sokkal kevésbé emeli ki a művészi erőt, sokkal inkább hangsúlyozza, hogy a megfelelő műszaki kialakítás a művészi kiképzés előfeltétele is. Schulek többször tért ki a megfelelő műszaki kialakítás, valamint a szerkezet fontosságára,³⁰ erre utal az is, hogy terminológiájában az építészet princípiumát az „okszerűség” jelenti. Érdekesítő az az ellentmondás, amelyet Adamy gondolatai és Schulek más szöveghelyeken felbukkanó meglátásai között fennáll: míg Adamy iparkodott a művészetet felmagasztalni, többnyire a kézműves (vagy műszaki) kialakítás kárára, addig Schulek inkább a „műszaki megokoltság” fontosságát hangoztatta.

A Schulek jegyzetben felbukkan az építészet műszaki és művészi jellegének dichotómiája. Ez nem csupán építésetelméleti, hanem

²⁵ Vö. MUTHESIUS 1998. 85–95.

²⁶ Kós 1910. 146.

²⁷ Vö. MAUCH 1896. 1.

²⁸ Vö. BÖTTICHER 1874. 18–31.

²⁹ MTA KIK Kézirattára Ms 5029/1.

³⁰ Ld. SALAMON 2014.

intézménytörténeti szinten, európai és magyarországi kontextusban is vizsgálható. Ebben az esetben művészi irányt az akadémiák, míg a mérnöki törekvéseket a polytechnikumok és műegyetemek képviselték. A mérnöki képzés előzményei a barokk kor építésének technikai jellegű³¹ képesítésére szolgáló intézetekben keresendők, azonban csak a XVIII. században alapított, az ipari forradalom és a mérnöképítészet előretörésének nyomait magukon viselő intézmények váltak mérföldkövé; közülük is kiemelkedett az 1747-ben alapított École des Ponts et Chaussées, valamint az 1794-től működő École Polytechnique.³² A francia példa hamar utat talált Közép-Európába is, amely megmutatkozott a karlsruhei Kunstschule tanrendjének Durand-t idéző elemeiben, valamint az iskola polytechnikummá való előlépésében (1825).³³ A Polytechnische Schule példáját sorra nyitották meg kapuikat a német nagyvárosokban a polytechnikumok, sőt a neves zürichi Eidgenössische Technische Hochschule is a karlsruhei modell alapján jött létre 1845-ben.³⁴ Az ETH után számos polytechnikum emelte magát *Hochschule*-rangra, miközben megindult a specializálódás és az oktatás színvonalának növekedése.³⁵ A század második felére ennek köszönhetően a műszaki egyetemek váltak az építészképzés motorjává Közép-Európában.

A magyarországi intézményesülés történetére tekintve szembevetendő, hogy nagymértékben igazodik a környező államok mérnök-képző iskoláinak imént felvázolt törzsfejlődéséhez. Első intézményeink az 1782-ben, a Budai Tudományegyetem kebelében megalapított Mérnöki Intézet, valamint a kapuit 1846-ban megnyitó József-ipartanoda voltak. A Mérnöki Intézet 1850-es beolvadását követően – komoly strukturális változtatások közepette – 1856-tól a József-ipartanoda József Polytechnikum néven működött tovább, majd hosszas vajúdas után 1872-re megszületett a József Műegyetem.³⁶ Mindezekből kitűnik, hogy a magyarországi építészképzés a külföldi műszaki intézmények által kínált modellt követte, tehát Magyarországon soha nem volt akadémiai (művészi) építészképzés.

Azonban a magyarországi *pro forma* „műegyetemi” építészképzés a XIX. század hetvenes éveitől kezdve alapvetően „akadémiai”

³¹ Vö. SCHÜTTE 1984. 18–32.

³² Ld. bővebben PFAMMATTER 1997.

³³ BOLLÉ 2009. 472.

³⁴ BOLLÉ 2009. 472.

³⁵ SISA 1996. 170.

³⁶ SZENTKIRÁLYI 1972. 439., 465., 439–445.

jellegzetességeket mutatott. Ennek hátterében az állt, hogy a műegyetemi tanszékekre olyan építészek kerültek, akik egykor hallgatókként nem elégedtek meg a hazai polytechnikumi képzéssel, és külföldi tanintézményekben, főként művészeti akadémiákon folytatták stúdiumaikat.³⁷ A József Polytechnikum, majd József Műegyetem jelentősebb oktatói közül ez szinte mindenre igaz volt egészen a századfordulóig. A meghatározó építésztanárok közül elsőként a még polytechnikumi rendszer idején oktató, berlini tanultságú Szkalnitzky Antal nevét kell megemlíteni, aki megindította a „műépítészeti” oktatására épülő akadémiai metodika bevezetését.³⁸ Szkalnitzky kezdeményezését utódja, a bécsi Akadémiáról, Friedrich von Schmidt köréből³⁹ érkező Steindl Imre teljesítette be.⁴⁰ Kezdetől fogva segítségére volt ebben kollégája, Hauszmann Alajos, aki Szkalnitzky tanácsára szintén a berlini akadémiát látogatta,⁴¹ majd 1887-től a Bécsben Teophil Hansent hallgató Czigler Győző és Pecz Samu is. A tanári gárda mindent megtett annak érdekében, hogy az akadémiai metodika szellemében a „műépítészeti” és „építési műtörténeti” tárgyakra nagy hangsúly essen a műegyetemi oktatásban. Ez olyannyira sikeres volt, hogy Kriesch János a műegyetem rektora 1885-ben így nyilatkozott: *„úgy vélem, hogy azon időpont sincs már nagyon messze, midőn az építési szakosztály elválnék a műegyetemtől egészen és mint önálló építészeti felsőbb iskola, vagy akadémia folytatja tovább üdvös működését. [...] Az építészeti művészet úgy sem illik jól belé a technikai tudományok egyetemének keretébe, bizonyítja ezt a többi közt a külföldi tekintélyes műegyetemek egész sora, melyeken építési szakosztály nincsen.”*⁴² A rektori beszámoló által érzékeltetett, a mérnöki tudományok és a műépítészeti között húzódó kontraszt a századfordulóra feszültségekhez vezetett, hiszen az Építési Szakosztály nem vált ki a műegyetemből, azonban igyekezett művészeti irányultságát érvényre juttatni. Ezt szolgálták az építésztanárok önálló „műtörténeti” tanszék létrehozására,⁴³ valamint

³⁷ Ez a gyakorlat általános volt a magyar építészek körében a XIX. század második felében. Ld. SISA 1996. 169–170.

³⁸ SISA 1994. 52–53.

³⁹ SISA 1985. 1–8.

⁴⁰ Megemlítendő, hogy a magyar építészképzés mintájául szolgáló *par excellence* bécsi akadémiai rendszer éppen a Bécsi Polytechnikummal való rivalizálás eredményeképpen, Schmidt vezetésével jött létre. Ld. WAGNER 1967. 206–209.

⁴¹ Bővebben: PAPP 2008., PAPP 2006.

⁴² Idézi SZENTKIRÁLYI 1971. 449–450.

⁴³ BME Lt. 3/a, 2. doboz, 1898. február 11-én kelt egyetemi tanácsulési jegyzőkönyv.

az esztétika kötelezővé tételére vonatkozó kezdeményezései.⁴⁴ Továbbá kirívó eset volt az Országos Képzőművészeti Tanács 1904-es javaslata az építészképzés művésziessé tételére.⁴⁵ Mivel a műegyetemi oktatók kitűnő kapcsolatokkal rendelkeztek a testületben, a leirat inkább a műegyetemi vezetőségében helyet foglaló mérnökök ellen irányuló, valójában az Építési Szakosztály köréből eredő, a Képzőművészeti Tanács tekintélyét felhasználó nyomásgyakorlásnak tűnik. Mindegyik megnyilvánulás közül az a tiltakozás szemlélteti a leginkább az oktatók művészi attitűdjét, amelyre 1912-ben került sor, miután a Műegyetem zömében mérnökökből álló vezetése az *Építési Szakosztály* helyett alkalmasabbnak találta az *Építészmérnöki Szakosztály* megnevezést. A műegyetem prorektorának jegyzőkönyvezett felszólalása önmagáért beszél: „*Hauszmann Alajos nem nyugodhatik meg abban, hogy a szabályzattervezetben az építési szakosztály építészmérnökeinek [...] van megnevezve. [...] Mint építész, az építészmérnököt helyteleníti, mely semmiképp sem fedi azt a művészi kiképzést, a melyet a műegyetem építési szakosztálya és annak tananyaga nyújt.*”⁴⁶

A tanulmányban ismertetett Schulek Frigyes-töredék a XX. század eleji építészképzésben megjelenő identitás-problémák kordokumentumának tekinthető. Nem túlzás azt állítani, hogy az Adamy által feltett kérdés a mai napig megválaszolatlan a magyarországi építészképzésben, művészettörténeti feldolgozása pedig akár korunk építészei számára is aktualizálható hagyományt prezentálhatna. Ugyanakkor jelen esettanulmány, utalva Schulek építészetelméletének műszaki vetületeire, azt is hivatott aláhúzni, hogy a XX. század eleji „műegyetemi” építési identitás nem tekinthető egyszerűen művésziének. A kérdés rétegeltsége további mélyfúrásokért kiállt, mindazonáltal a Schulek-töredék kapcsán úgy fogalmazhatunk, hogy a probléma megragadható a „műépítés” és az „építészmérnök” fogalma között fennálló, első ránézésre leheletnyi, de a XX. század hajnalán még antagonisztikus ellentétben.

⁴⁴ BME Lt. 3/a, 2. doboz, 1899. április 9-én kelt egyetemi tanácsulési jegyzőkönyv.

⁴⁵ BME Lt. 3/a, 3. doboz, 1904. június 10-én kelt egyetemi tanácsulési jegyzőkönyv.

⁴⁶ BME Lt. 3/a, 4. doboz, 1912. június 10-én kelt egyetemi tanácsulési jegyzőkönyv.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Levéltár 3/a. Királyi József Műegyetem egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvei, 2–4. dobozok. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 5029–5031. Schulek Frigyes hagyatéka.

Szakirodalom

- ADAMY 1881 ADAMY, Rudolf: *Die Architektur als Kunst. Aesthetische Forschungen*. Hannover, 1881.
- BIESLER 2009 BIESLER, Jörg: Maß und Gefühl – Die Frühe Architekturausbildung in Deutschland und die Erfindung der Architektur als Kunst. In: *Entwerfen. Architekturausbildung in Europa von Vitruv bis Mitte des 20. Jahrhunderts. Geschichte – Theorie – Praxis*. Szerk.: JOHANNES, Ralph. Hamburg, 2009. 359–378.
- BOLLÉ 2009 BOLLÉ, Michael: Akademien und Kunstschulen im deutschsprachigen Raum. In: *Entwerfen. Architekturausbildung in Europa von Vitruv bis Mitte des 20. Jahrhunderts. Geschichte – Theorie – Praxis*. Szerk.: JOHANNES, Ralph. Hamburg, 2009. 450–480.
- BÖTTICHER 1874 BÖTTICHER, Karl: *Die Tektonik der Hellenen* (1873). 1. köt. Berlin, 1874².
- Kós 1910 Kós Károly: Nemzeti művészet. *Magyar Iparművészet*. 13. (1910) 141–157.
- Kós 1991 Kós Károly: *Életrajz* [közreadja BENKŐ Samu]. Bukarest, 1991.
- LECOUR 2009 LECOUR, Jürgen: Bauschulen, Baugewerkschulen, Polytechniken. In: *Entwerfen. Architekturausbildung in Europa von Vitruv bis Mitte des 20. Jahrhunderts. Geschichte – Theorie – Praxis*. Szerk.: JOHANNES, Ralph. Hamburg, 2009. 481–499.
- MAUCH 1896 MAUCH, Johann Matthäus von: *Die architektonischen Ordnungen der Griechen und Römer*. Berlin, 1896.

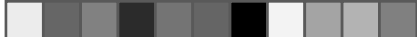
- MEDGYASZAY 1911 MEDGYASZAY Benkő István: Schulek Frigyes. In: *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 45. (1911) 48. sz. 595–597.
- MUTHESIUS 1998 MUTHESIUS, Stefan: Handwerk/Kunsth Handwerk. *Journal of Design History*, 11. (1998) 1. sz. 85–95.
- PAPP 2006 PAPP Gábor György: Berliini magyar aranyifjak építészeti tervei. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. (2006) 254–266.
- PAPP 2008 PAPP, Gábor György: Architektenausbildung nach Berliner Vorbild an der TU Budapest. *Acta Historiae Artium*, 49. (2008) 417–431.
- PFAMMATTER 1994 PFAMMATTER, Ulrich: *Die Erfindung des modernen Architekten. Ursprung und Entwicklung seiner wissenschaftlich-industriellen Ausbildung*. Basel – Boston – Berlin, 1994.
- PHILIPP 2012 PHILIPP, Klaus Jan: Euphorie und Ernüchterung – Architektur und Kunst. In: *Der Architekt. Geschichte und Gegenwart eines Berufsstandes*. Szerk.: NERDINGER, Winfried. 2. köt. München, 2012. 548–557.
- REDTENBACHER 1881 REDTENBACHER, Rudolf: *Leitfaden zum mittelalterlichen Baukunst. Formenlehre der französischen Baukunst des romanischen und gotischen Stiles auf Grundlage ihrer historischen Entwicklung*. Leipzig, 1881
- SALAMON 2014 SALAMON Gáspár: „Aztán el ne csússzék...” – Elmélet, gyakorlat és fontolva haladás a műegyetemi Schulek-tanszéken. In: *Ars Hungarica*, 40. (2014) 3. sz. 338–350.
- SALAMON 2015 SALAMON Gáspár: Kós Károly és a historizmus, *Ars Hungarica* [megjelenés alatt].
- SCHULEK 1911 A Schulek-ünnepen elhangzott beszédek, Schulek Frigyes beszéde. In: *Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 45. (1911) 599–600.
- SCHULEK 1991 *Schulek Frigyes önéletírása*. Budapest, 1991
- SCHÜTTE 1984 SCHÜTTE, Ulrich: Architektur als „Kunst” und „Wissenschaft”. In: Uő. et al. (Hrsg.): *Architekt und Ingenieur: Baumeister in Krieg und Frieden [Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek]*. Wolfenbüttel, 1984. 18–32.

- SISA 1985 SISA, József: „Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt“. In: *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien*. 37. (1985) 1–8.
- SISA 1994 SISA József: Szkalnitzky Antal. *Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon*. Budapest, 1994.
- SISA 1996 SISA József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 45. (1996) 169–186.
- SISA 2002 SISA, József: Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe. Friedrich Schmidt and His School. In: *Journal of the Society of Architectural Historians*, 61. (2002) 2. sz. 170–187.
- SISA 2004 SISA József: A Schmidt-iskola Budapesten. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között 1873-1920*. Szerk.: F. DÓZSA Katalin. 1. köt. Budapest, 2004. 137–143.
- SZENTKIRÁLYI 1972 SZENTKIRÁLYI Zoltán: Adatok a magyar építészképzés történetéhez. *Építés- és építészettudomány*, 3. (1972) 439–465.
- UHDE 1902 UHDE, Constantin: *Die Konstruktionen und die Kunstformen der Architektur. Ihre Entstehung und geschichtliche Entwicklung bei den verschiedenen Völkern*. Berlin, 1902.
- WAGNER 1967 WAGNER, Walter: *Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste in Wien*. Wien, 1967.

The Self-concept in the Architectural Education of the Technical University Budapest in the Light of a ‚Schulek-fragment’

In the early 19th century the Hungarian architectural education followed the example of the institutionalization of the German-speaking area, which was influenced considerably by the technical-industrial character of the École Polytechnique. The polytechnical features survived in the Hungarian architectural education until the last third of the 19th century. Around 1870 a new era came up as the important positions in the education of the architect were taken up by professors educated at Austrian and Prussian academies. Thus architectural education in Hungary showed miscellaneousness as the polytechnical frameworks provided by the Royal József Technical University of Budapest were compounded with the artistic strivings of the professors.

In my contribution I undertake to study this dichotomy that was still at issue in the first decade of the 20th century, at the time of Frigyes Schulek's professorship. One of Schulek's extant notes for the lectures held on the history of medieval architecture can be enhanced to enlighten the problem of the self-concept of the architects. The mentioned note refers to Rudolf Adamy's *Die Architektur als Kunst* that was one of the last extensive works of the ‚Romantic’ architectural school of thought which was stressing the supremacy of artistic tendencies in order to confine the technical-industrial strivings.

SIMONKAY MÁRTON

Magyar földszeretet az „oláh tengerben”: narratívák Fodor Ferenc *Elnemsodort falujában*

Hogyan, milyen eszközökkel tehetette egy geográfus a két világháború közötti Magyarországon könnyen befogadhatóvá, egyben gyakorlatilag támadhatatlanná művét?¹ Hogyan tartotta be a tudományos diskurzus szabályait, egyben mégis túllépve azokat? A következőkben egy kettős falumonográfiát, *Az elnemsodort falut és szerzőjét*, Fodor Ferencet helyezem görccső alá. Ahhoz, hogy a megjelölt kérdésekre választ kapjunk, előbb a szerzői hátteret, majd a mű elsődleges és másodlagos narratíváját vonom elemzés alá.

Fodor Ferenc és a falukutatás

Fodor Ferenc (1887–1962) a két világháború között a hazai földrajztudomány jelentős képviselője volt. Pályáján mint mellékcillag kísérte Teleki Pált: munkatársa, gyakran pedig első számú helyettese volt mind a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, mind a hazai cserkészmozgalomban.² Csaknem két évtizedes (1923–1940) Eötvös collegiumi szakvezetősége alatt a következő földrajzos generáció több jeles képviselőjét (Bulla Bélát, Kádár Lászlót, Mendöl Tibort) is tanította,

¹ A tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeikért köszönetet szeretnék mondani tanáromnak, Győri Róbertnek (ELTE TTK), valamint egykori collegistatársamnak, Pál Zoltánnak (Hamvas Intézet).

² FODOR 1940.

és emellett igen termékeny szerzőnek számított,³ szakmai elismertsége⁴ és az intézményi ranglétrán való megrekedése⁵ inkább a másodvonalba utalta Fodort; karrierjét végül a kommunista hatalomátvétel törte de-rékba.⁶

Fodor személyes érdeklődését alapvetően meghatározta Teleki szintetikus tájféldrajzi elmélete. Szívügye volt a honismeret, valamint a falukutatás: 1927-ben jelent meg *A szülőföld- és honismeret könyve*, 1930-ban az *Egy palócfalu életrajza* Nagyvisnyóról, 1931-ben pedig maga Teleki Pál mutatta be a Magyar Tudományos Akadémián *Egy ezredéves falu, Tenke és Belfenyér monográfiája* címmel a jelen tanulmányban elemzett művet.⁷ Ebbe a vonalba illeszkedett később *A Jászság életrajza* (1942) és a szinte már csak az asztalfiók, illetve az utókor számára íródott *Szatmár földje, Satmár népe, Satmár élete* (1954) – ez utóbbiban szülőföldje magyarságán kívül saját magának is emléket kívánt állítani.⁸

Fodor 1929 nyarán, egy tiszai cserkész kenutúrán szembesült azzal, hogy a modern nemzeti identitás egyáltalán nem része a falusi halászok, pásztorok, földművelők életének, sőt, az állammal kapcsolatos ismeretekkel is alig rendelkeznek – ez a tapasztalat hozzájárulhatott ahhoz, hogy

³ Így például Fodor volt a Földrajzi Közleményekben 1918 és 1944 között a negyedik legtöbb oldalon publikáló szerző, csupán Cholnoky Jenő, Bulla Béla és Kéz Andor „előzte meg” őt. GYÖRI 2001.

⁴ Ld. a Földrajzi Közlemények 1934-es évfolyamában lezajlott vitát, amelyben Fodor *Bevezetés a gazdasági földrajzba* c. tankönyvét támadták. Czirfusz Márton előadása nyomán GYÖRI 2012. 462.

⁵ 1939-ben Teleki javaslatára fogadta el a pécsi tankerületi főigazgatói állást, így kikerült a pesti egyetemi életből, rá egy évre pedig – a Fodor számára kedvező ígéretek ellenére – nála jóval fiatalabb tanítványa, Mendöl Tibor kapta meg a budapesti egyetem emberföldrajzi tanszékének vezetését. HAJDÚ 2006. XVII.; HAJDÚ 2009. VII–VIII.

⁶ GYÖRI 2011. 298–299.

⁷ „1916-ban gr. Teleki Pál a Magyar Földrajzi Társaságban kiírván tájrajzi pályázatát és közreboicsátván „Táj és faj” c. akadémiai tanulmányát [TELEKI Pál: Táj és faj. Turán 5 (1916: 1.) 17–30. vagy In: TELEKI Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. Bp. 2000. 14–26. S. M.], továbbá a Földrajzi gondolat története c. munkáját, a modern földrajz eme szintetikus és tájrajzi tanulmányai végleg lekötötték további kutatásaim irányát. (...) Kutatásaim ilyen irányának természetes következménye volt, hogy csakhamar a szülőföld- és honismeretek felé is fordult érdeklődésem. (...) A falukutatás megindítása szintén ebből a tárgykörből indult ki.” FODOR 1940.

⁸ JOBBITT 2009.

ideje egy részét (pl. rádióműsorokban) a nemzeti eszme terjesztésének, tanításának szentelje.⁹

Ahhoz, hogy tisztábban láthassuk Fodor szerepvállalását a falukutatásban, szót kell ejtenünk az őt körülvevő intézményi háttérrel. Ezt igen kedvezőnek mondhatjuk: habár formálisan maga Teleki, a gyakorlatban mégis inkább Fodor Ferenc patronálta azt az 1930-as években megindult szociográfiai mozgalmat, amely a cserkészmozgalomból nőtt ki magát. Öregcserkészek (tehát az aktív cserkészéletet felhagyó fiatal felnőttek) és hagyományörző regőscserkészek alapították a *Fiatall Magyar-ság* című lapot, majd Fodor tanárnőki irányításával jött létre 1934-ben a Fiatall Magyar-ság Szociográfiai Munkaközössége.¹⁰ Ez a szervezet tagjai között tudhatta Szabó Zoltánt, Boldizsár Ivánt, és Kovács Imrét, akik később a népi mozgalomban jutottak szerephez. A hatalom egy mérsékelt reformgondolat számára igyekezett megnyerni ezt, az ekkor húszas éveiben járó generációt, többek között a Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemle*-ben való publikálás lehetőségével – a Németh László szerkesztette *Válasz* című lappal szemben.¹¹ Ebben a Teleki Pál volt miniszterelnök által 1924-ben alapított Szociográfiai Intézet is segítségükre volt, amely tetemes cédulamennyiséget halmozott fel az ország egyes községeire vonatkozó adatok kapcsán.¹²

Felvetődhet a kérdés, miért nem elsősorban szociológusok foglalkoztak a magyar faluval a két világháború között? Ennek oka, hogy a magyarországi szociológia megítélése összemosódott művelőivel, a Horthy-rendszerben háttérbe szorított polgári radikálisokkal, s ezzel összefüggésben igen gyenge intézményi háttérrel rendelkezett. A mérsékelt konzervatív reformgondolatokat tartalmazó munkák, mint például a Weis Istvánnak a Magyar Szemle Társaság által kiadott *A mai magyar társadalom* (1930) című műve, döntően az állapotleírásra koncentráltak – nem kutatták a vezetők felelősségét a nyomor kialakulásában és fennmaradásában, valamint szociális-politikai reformokat sem hirdettek, mint ahogyan a népi mozgalom egyes képviselői tették.¹³

Fodor 1937-ben, ugyan nevek említése nélkül, de elítélően nyilatkozott egyes, politikai indíttatású és szakszerűtlen szociográfiairól: ezek a

⁹ JOBBITT 2011. 64–66.

¹⁰ FODOR 1937. 24.

¹¹ PAPP 2012. 94.

¹² FODOR 1937. 25.

¹³ PAPP 2012. 93–94.

szerző szerint a XIX. század „romantikus műparasztja” mellé a köztudatba helyezték (talán éppen az első népi szociográfia, Veres Péter 1936-os, *Az Alföld parasztsága* c. műve alapján)¹⁴ a „tragikus műparasztot”.¹⁵ Fodor – nem alaptalanul – a felületességet, a módszertan hiányát vagy torz voltát, a nyomor egyoldalú ábrázolását rója fel cikkében, és a falukutató mozgalmat ebben az állapotában egyaránt gondolja nemzetépítő és -romboló munkának.¹⁶ Az elcsatolt Bihar megyei területről, falusi iparos-paraszti családból származó¹⁷ Fodor Ferenc tehát a maga és mások számára is a kritikai gondolkodást helyezte előtérbe a szociális érzékenységhez képest, a falukutató mozgalmat pedig – a korabeli konzervatív eszménynek, valamint a magyar földrajztudomány területi revíziót szolgáló attitűdjének megfelelően – a nemzet szempontjából értékelte.

Fodor Ferenc azonban nem csak tudományosan aktív kutató, hanem tanár, collegiumi szakvezető is volt. Érdemes megjegyezni, hogy tanítványai (pl. a történelem–földrajz szakos Benda Kálmán) a falukutató mozgalom lelkes hívei voltak – tüntetésekre, Szabó Dezső és mások előadásaira jártak.¹⁸ Amikor Benda és társai (többek között szobatársa, Kosáry Domokos) a Táj- és Népkutató Központban szociográfiai kiállítást rendeztek, a kifejlődött politikai botrány miatt a kiállítást maga Teleki Pál, a Collegium kurátora, egyben akkori miniszterelnök záratta be az intézettel együtt.¹⁹ Fodor, aki „nem tartozott a [geográfus] szakma kiváló művelői közé”,²⁰ összességében inkább képviselte mentorának, Teleki Pálnak nézeteit, így bizvást mondhatjuk, a korszak nemsokára meghaladta őt.

Az etnikum narratívája

Fodor Ferenc számára fontos volt szülőföldjének földrajzi, tudományos igényű feldolgozása. Két munkája is született ebben a tárgykörben: a *Szatmár földje*, *Szatmár népe*, *Szatmár élete* Fodor gimnáziumi éveinek

¹⁴ PAPP 2012. 98–101.

¹⁵ FODOR 1937. 29.

¹⁶ FODOR 1937. 33.

¹⁷ HAJDÚ 2006. XIII., 2009. III.JaHHH

¹⁸ BENDA 2004b. 522.

¹⁹ BENDA 2004b. 522–523.

²⁰ BENDA 2004a. 512.

sínhelyéről, Szatmárnémetiről szól, míg *Az elnemsodort falu*²¹ két, a Fekete-Körös völgyében egymásra utalt magyar szórványtelepülés földrajzi és történeti áttekintését tartalmazza.

Az elnemsodort falu felépítése és logikai struktúrája alapján egy olyan településmonográfia, amely környezet és társadalom szintézisére törekszik. Így a szerző a természetföldrajzi jellemzők – táj, éghajlat, bioszféra – után helytörténeti, származási és társadalmi áttekintést ad, majd település-földrajzi, kiemelten településszerkezeti szempontból elemzi Tenke és Bélfenyér fejlődését, majd pedig a két település gazdasági – zömében mezőgazdasági – mutatóit helyezi a történeti változások kontextusába. A rövid utószó (E föld csodái népében) után a zömében táblázatokkal tartalmazó függelék és az irodalomjegyzék következik – ebben levéltári források, statisztikai évkönyvek és szakmunkák szerepelnek. Ezek jelentős mennyisége mutatja egyrészt, hogy a szerző – annak ellenére, hogy két úgyszólván „jelentéktelen” településről²² van szó – alaposan elmélyedt a témában, másrészt pedig utal arra, amit Fodor közvetve el is ismert,²³ hogy a trianoni határok megvonása óta nem tudott e falvakban helyszíni vizsgálatokat végezni. Ennek oka, hogy a magyarság számára tragikus versailles-i békerendszer olyan súlyos konfliktusmagvakat hintett el, amelyek nem tették lehetővé az országhatáron túlnyúló kutatást. Ezt a gondolatot kibontva eljuthatunk a mű megírásának céljához, és megérthetjük központi narratíváját.

„Lássuk, hogy kié ez a föld a vér, a történelem és a kultúra jogán? Lásuk, hogy szellemileg, erkölcsileg, a magyar tudomány eszközeivel mennyiben tudunk a magunkénak lefoglalni egy parányi darabkát az elvesztett magyar földből?”²⁴ Fodor Ferenc szavai erős érzelmi töltettel sorjáznak elő nemcsak az idézett előszóban (A szülőföld emléke a magyar lélekben), hanem a mű többi részében is. Itt, az első fejezetben kitűnik az író hozzáállásának kettőssége: az egyik a szülőföldre rácsodálkozó gyermek, majd felnőtt áhítata, a másik a kutató kritikai attitűdje és szintetizáló igénye. Fodornál, ahogyan néhány más, kortárs geográfusnál is, e kettő nem szétválasztható. Művét éppen ezért sajátos műfajba sorolja be: életrajznak, tájéletrajznak hívja. „Minden életrajz két gyökérből táplálkozik,

²¹ FODOR 2009. (első kiadás: FODOR Ferenc: *Az elnemsodort falu*. Bp. 1942.)

²² FODOR 2009. 249.

²³ „Hogy az oláh uralom alatt hogyan változott a helyzet, arra, sajnos, nincsen adatunk.” FODOR 2009. 87.

²⁴ FODOR 2009. 8.

*magából a vizsgált életből és a vizsgáló életéből.*²⁵ – így foglalja össze később a szubjektívnek és az objektívnek tekintett elem kapcsolatát a Szatmárnémetiről szóló munkájának előszavában. Fodor a földrajz és társtudományai módszertanával kívánja ezt a kettősséget véglegesen tárgyasítani. Célja, hogy „*elfogulatlan tudományos tényekből*”²⁶ vezesse le a magyarság helyi létjogosultságát, a megírás idején ideiglenesnek remélt román megszállás ellenében. Fontos kiemelni, hogy ezzel a szimbolikus tudásmezőbe eső tartalmat is tényszerű tudásként próbálja átadni, s egyben legitimálja a hatalom,²⁷ ez esetben a magyar kormány területi revíziós céljait és az ennek szolgálatában álló földrajztudományt.

Fodor ebbe a narratívába ágyazva, a műben direkt és indirekt módon végigvezetve a helyi magyarok három fontos tulajdonságát emeli ki: a helyhez való erős kötődést, az életrevalóságot és a kultúrfölényt. Ezek közül az elsőt, a táj és a (magyar) ember erős kapcsolatát már a természeti környezetről szóló rész (*Szüllőtájam földje és ege*) közvetett módon megelőlegezi, majd a történeti rész, különösen pedig a helyi magyarság valószínű székely–besenyő eredetéről szóló fejtegetés (*Népünk származása*) erősíti ezt. Burkolt üzenete, hogy a magyarság a korábbi érkezés jogán birtokolja a területet: „...*valószínűnek tarthatjuk, hogy mind Tenke, mind Bélfenyér népének egy részében talán a honfoglalás után ide telepített török, besenyő határőrök megszakítatlan utódainak vére is megvan még, tehát e föld őslakói, amióta e föld magyar föld. Mindamellett az oláhság elég korán megjelent már ezen a vidéken...* (kiemelés tőlem: S. M.)”²⁸ Idetartozik a magyar nevek, nemzetségek története, amelyek közül tárgyalásának terjedelmében kiemelkedik a Fodor nemzetség.²⁹ A szerző nézőpontjából a XVIII. század elején románokkal, később pedig a környékről ismét magyarokkal betelepített Tenke példája mutatja, hogy a magyarok mennyivel inkább kötődtek a földhöz, hiszen új területeket törtek föl, hatékonyabban termeltek: „*Hogy tehát e falu magyar maradhatott és nem sodorhatta el az oláh tenger, abban nagy érdeme van fajunk földszeretetének...*”³⁰ A helyhez való kötődést legjobban talán a mű végén foglalja össze Fodor: „*Két parányi gyepűőrző telep lerakta itt sátorfáit egy évezred*

²⁵ FODOR 1954. 2.

²⁶ FODOR 2009. 9.

²⁷ MEUSBURGER 2005. 153.

²⁸ FODOR 2009. 61.

²⁹ Pl. FODOR 2009. 65–68, 163.

³⁰ FODOR 2009. 193.

*előtt. (...) Az eke nyomán nemcsak terményeit gyökerezettette meg a magyar barázdában, hanem saját gyökereit még mélyebben erégette bele a magyar földbe. Olyan mélyen, hogy sem tatár, sem török orkánok sohasem csavarhatták ki többé a körösvölgyi magyarság gyökereit ebből a földből.*³¹

A tenkei és belfényéri magyarságot Fodor igen életképesnek, a lehetőségekhez képest virágzóknak mutatja be, ezt pedig két tényezővel jelzi: az egyik a már említett földszerzések, a másik pedig a természetes szaporodás meglepően magas értéke – ez utóbbinak külön alfejezetet is szentel (Népünk szaporasága). Megállapítja, hogy ezt csak a helyi románok születési aránya múlja felül *„Szerencsére a magyar falvak magasabb kultúrája és higiénikusabb élete legalább azzal részben kiegyensúlyozza a fenti szomorú helyzetet, hogy a halálozási arányszám viszont az oláh falvakban magasabb.*”³² Másrészt azonban a közelmúltig – ez Fodornál legtöbbször az 1910-es éveket jelenti – a házassági szokások (birtok a birtokhoz, szegény a szegényhez) és a földszűke miatt állandó magyar népfelesleg jött létre, akik a felsőbb folyóvölgyből érkező magyar bevándorlókkal együtt zömmel a háziipar keresőit vagy a tenkei ipari munkásságot gyarapították.³³

Fodor harmadik érve a helyi magyarság létjogosultsága mellett annak a románságnál magasabb kultúrája. Ennek indoklására három, racionálisnak szánt érvet hoz fel: a már említett ősi nép-bevándorlók ellentétpár mellett a románság XVIII. századi (!) alacsonyabb gazdasági színvonalát,³⁴ valamint az egyes nemzetiségekre jellemző háztípusok hierarchiáját.³⁵ Találkozhatunk emellett olyan megfoghatatlan dolgokkal is, mint például az 1920-as években megtelepedett oláh értelmiség új színeiben, az új ortodox templomban, román utcanevekben megnyilvánuló felületessége,³⁶ valamint megjelennek egyes, közvetve érvényesülő elemek is: ilyen például a románok balkániságának felemlegetése,³⁷ babonásnak,³⁸

³¹ FODOR 2009. 227.

³² FODOR 2009. 87.

³³ FODOR 2009. 91, 201–202, 221–222.

³⁴ FODOR 2009. 176–186.

³⁵ FODOR 2009. 108, 155–156, 166–168.

³⁶ FODOR 2009. 155. A románok erőszakos tájatalakító, új „színt” behozó szerepét hasonlóan írja le később a *Szatmár földje, Satmár népe, Satmár életében* is: JOBBITT 2011. 67.

³⁷ Pl. FODOR 2009. 7, 87, 178.

³⁸ FODOR 2009. 103.

igénytelennek³⁹ való bemutatása – ez utóbbi tulajdonságot egyetlen előnyükként aposztrofálja. Ezzel szemben a magyarság heroikusan küzd⁴⁰ a mindennapi megélhetésért és a fennmaradásért. A mű pozitív főhőse egyértelműen a magyar föld népe, akiknek ellenpólusa, sőt, ellensége a románság, akikkel – prezentista szemszögből nézve – különböző színtereken, nyíltan és burkoltan már évszázadok óta harcol,⁴¹ s a jelenig való megmaradása egyrészt csodálatra és optimizmusra ad okot,⁴² de egyfajta segélykiáltásként cselekvésre is buzdít.⁴³

„*Mint csigával a héja*”,⁴⁴ úgy vésődött bele Tenke és Bélfenyér külső képébe a magyarság fajiságának kultúrája, gazdasági élete és történelme is. A korábbiak szerint visszajára fordítva a dolgot, ennek alapján a település kinézete determinálja az etnikumot, egyben a személyek értékét is: a magyarok és a románok között ugyanis jellembeli különbséget azonosított a szerző.⁴⁵ Fodor kényelmes helyzetben van, ugyanis ezt, a két település tájba épült életének domináns olvasatát nem kérdőjelezi, nem kérdőjelezheti meg másik nézőpont – nyelvi és politikai akadályok okán.⁴⁶

Fodor közönsége – nyelvi és politikai akadályoztatás miatt – nem nemzetközi összetételű, hanem a magyarságot, szűkebben véve a trianoni Magyarországot foglalja magába, ezen belül pedig a geográfia, szociológia, illetve egyáltalában a falu iránt érdeklődő közönséget, főleg a „*modern kapitalizmus zsidó lelkétől megrontott*”, „*a kávéházak és báltermek beteges és degenerált levegőjével megfertőzött*” magyar fiatalságot.⁴⁷ A szerző a románellenes, revíziós narratívával nyitott kapukat dönget, így felvethető az is, hogy a XX. század első felének tudományos életében egyébként nem egyedülálló módon keveredő személyes és külső szempontú tárgyalás egyben Fodor önlegitimációját is segítheti. Erről így ír: „*Egyúttal kötelességem ebben a kis könyvben útmutatóval is szolgálni mindazok számára, akik a nemzetművelésben felhasználni óhajtják a szülőföldismeretben*

³⁹ FODOR 2009. 222–223.

⁴⁰ FODOR 2009. 80–82, 223.

⁴¹ Pl. FODOR 2009. 96–97.

⁴² FODOR 2009. 9, 227.

⁴³ Különösen az 1940-ben íródott második előszóban: „*ha nem visel rájuk gondot a szabad magyarság, lassankint kiszikkad alóluk minden tápláló talaj*.” FODOR 2009. 9.

⁴⁴ FODOR 2009. 99.

⁴⁵ „*A magyarságnak ebben a nagy földszerzőtörekvésében és az oláhságnak a zsellérsorba való belenyugvásában megnyilatkozik e két nép jelleme...*” FODOR 2009. 193.

⁴⁶ Vö. WYLIE 2011. 307–308.

⁴⁷ Fodortól idézi JOBBITT 2011. 65.

*rejlő nagy nemzeti nevelő értéket. (...) Én csupán azt igyekszem megmutatni, hogy szerintem hogyan kívánatos.*⁴⁸ Fodor tehát magát mint a tájéletrajz, kiemelten pedig a szülőföld életrajzáinak hiteles, habár nem kizárólagos közvetítőjének, értelmezőjének állítja be.⁴⁹

A társadalom narratívája: Szabó Dezső hatása

A mű eddig tárgyalt, etnikai jellegű olvasata mellett megjelenik másodlagosan egy másik értelmezés is, amelynek keretében Fodor Ferenc a két település társadalmát bontja részekre és rangsorolja. Ez a románság gyakori felelegetése mellett jóval kevésbé feltűnő jelenség, érdemes azonban figyelmet fordítani rá. A Fodor-biográfus Hajdú Zoltán szerint *Az elnemsodort falunak* két ihletője volt, a falukutató mozgalom és Szabó Dezső, utóbbi 1923-as, az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelent cikkeivel (amelyekkel csak részben értett egyet Fodor), valamint *Az elsodort falu* (1919) című regényével.⁵⁰

Elsőként szembevetendő a címválasztás: mintha Fodor szembe akarta volna szegezni munkáját a két világháború közötti Magyarország kultikus regényével.⁵¹ Szabó Dezső ugyancsak Romániába került falujának társadalmát az első világháború sodorta el, szélesebb értelemben véve maga a történelem. Fodor éppen ez utóbbinak sodrásával szemben helyezte el két tárgyalt települését, Tenkét és Bélfenyért. Egy helyütt meg is magyarázza, hogy ezek ellentétének, elsodort falvaknak a magyarság korábban már elpusztult környékbeli településeit tekinti.⁵² Találunk hasonlóságot a *mi* és az *ők*, a pozitív és a negatív hősök között is: mindkét műben az előbbiek között találhatjuk a magyarsága miatt értékes parasztságot, míg a románság ellenséggé tünik föl. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a hangsúlyok máshová kerülnek: Szabó Dezső a Monarchia középosztályának egyes elemeit – a sváb hadiszállítót, a zsidó hadiszállítót, a fiatal értelmiség egy részét és a dzsentrif református lelkészt – állítja pellengérre,⁵³ míg Fodornál ez a beállítás teljességgel hiányzik.

⁴⁸ FODOR 2009. 8.

⁴⁹ VÖ. MEUSBURGER 2005. 153.

⁵⁰ HAJDÚ 2009. XXIX.

⁵¹ SZABÓ 1919.

⁵² FODOR 2009. 168.

⁵³ PAPP 2012. 51.

Szabó Dezső 1923-as gondolatai közül nem sokat találhatunk meg Fodornál: Szabó az állam képviselte konzervatív érdekkörök (az uralkodóház és szélesebb értelemben vett régi és új holdudvara) és a zsidó imperializmus bűnének tartja az organikus magyar fejlődés elmaradását, amelynek a magyar parasztságra és az abból fejlesztendő középosztályra, részben a munkásságra épülve kell végbemennie, átfogó társadalmi-politikai reformok kíséretében.⁵⁴ Fodornál mindezekről szó sincs, a társadalmi változások okait egyéb társadalmi tényezőkre vezeti vissza – pl. a fiatalok kivándorlását a relatív túlnépesedésre⁵⁵ –, a parasztság előnyben részesítését pedig a többi társadalmi réteggel szemben csak helyel-közzel találhatjuk meg. A bevezetőben a „minden hatalom által kihasznált (...) falu”⁵⁶ képét jeleníti meg Fodor, valamint Bélfenyér reformkori társadalmának bemutatásakor a földművelő közösség foglalkozás- és rangbeli homogenitását erényként mutatja be: „polgár, mesterember, nemesember nem zavarta még.”⁵⁷ Máshol azonban Tenke „emberies”, „derék” földesuraként mutatja be a váradi püspökséget, mint az „eloláhosodástól” való megmentőt,⁵⁸ a falusi földművelő és az iparosodó-városiasodó társadalmat pedig mint egymást kiegészítő két közösséget,⁵⁹ „békességes”,⁶⁰ a kiindulási feltételekhez képest már-már idilli társadalomként értelmezi Tenke és Bélfenyér példáján. Fodor tehát a társadalmi viszonyokat, változásokat árnyaltabban mutatja be, s egyben alárendeli az etnikai narratívának. A magyar falu külső vizsgálatának, felülről jövő boldogításának Szabó Dezső-i gondolatát ezzel szemben fenntartás nélkül bonthatta ki Fodor: „Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar paraszt között. Éljétek mindennapját, beszéljétek beszédét, figyeljétek meg élete minden rezdületét. Szívjátok tele tüdőtöket a lelkével.”⁶¹ Szintén Szabóhoz, mégpedig Az elsodort faluhoz köthető a Bőjthe János alakjába sűrített népi, falusi őserő, amelyet Fodor „teremtő őserő”-ként emleget.⁶²

⁵⁴ PETRIK 2009.

⁵⁵ FODOR 2009. 91.

⁵⁶ FODOR 2009. 9.

⁵⁷ FODOR 2009. 89.

⁵⁸ FODOR 2009. 193–197.

⁵⁹ FODOR 2009. 216–217.

⁶⁰ Bélfenyérről vonatkoztatva: FODOR 2009. 91.

⁶¹ Szabó Dezső *Új magyar ideológia felé* c. cikkét idézi PETRIK 2009.

⁶² FODOR 2009. 8.

Zárszó

Fodor Ferenc *Az elnemsodort faluban* megtalálta érdeklődésének, szülőhelyének és nemzeti elkötelezettségének metszetét. Valóban szerencsés találkozás ez az író számára is, hiszen tegyük föl a kérdést: ki lett volna alkalmasabb, szakavatottabb nála e kettős falumonográfia megírására? „*Mindent egybevéve, örömmel kell üdvözlönnünk 'Az elnemsodort falut', s reméljük, hogy hatása nem marad el azokban a körökben, melyeknek azt szerzője szánta.*” – így méltatta a művet a Földrajzi Közleményekben Mendöl Tibor.⁶³ A recenzens a mű értékének tartja annak stílusát és adatgazdagságát, némi kifogást csak a természetföldrajzi résszel kapcsolatban, a folyóteraszok osztályozásánál emel, emellett pedig elismeri, hogy a szakirodalom és a népszerűsítő írások közötti keskeny mezsgyét nehezen találja meg bármely szerző – így Fodornak sem volt könnyű dolga.⁶⁴

Ahogy Mendöl idézett mondatának végén a kiszólás mutatja, Fodor egy olyan művet tudott letenni az asztalra, amelyet alapossága és nyíltan felvállalt románellenes alapbeállítása felmentett a kortársak esetleges kérdőjelei alól, s amely elnyerte patrónusának, Teleki Pálnak a megbecsülését. Mai mércénk számára – ez egyben a jelen tanulmány szerzőjének értékítélete – azonban a szubjektív narráció nem éppen csekély aránya a tudománytól távolabb, a pamflet műfaja felé tolja el a munka egészét. Részleteiben értékes mind a néprajz, mind a helytörténet, mind a tudománytörténet számára Fodor Ferenc műve, amely – domináns etnikai, néhol pedig társadalmi narratívájának kiteljesedésével – a „szegénységében is diadalmas, elnemsodort magyar falu”⁶⁵ képével zárul.

⁶³ MENDÖL 1942. 215.

⁶⁴ MENDÖL 1942. 214–215.

⁶⁵ FODOR 2009. 227.

Felhasznált irodalom

- BENDA 2004a Hit, hagyomány, szolgálat. Beszélgetés Benda Kálmán történésszel. In: BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángó magyar tanulmányok, írások, interjúk*. Szerk. LUKÁCS János. Bp., 2004. 507–513. (Az interjút készítette: HORVÁTH Sz. Katalin, megjelent korábban: *Köznevelés*, 45. (1989) 44. sz. 3–5. (dec. 29.))
- BENDA 2004b Egy történész életútja. Benda Kálmán válaszol Glatz Ferenc kérdéseire (Egy tv-interjú szövege). In: BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángó magyar tanulmányok, írások, interjúk*. Szerk. LUKÁCS János. Bp., 2004. 514–531.
- FODOR 1937 FODOR Ferenc: A falukutató mozgalom kritikája. *Magyar Szemle*, 11. (30. köt.) (1937) 5. sz. 23–33.
- FODOR 1940 FODOR Ferenc: *Curriculum vitae*. [kézirat] Pécs, 1940. június 12. Magyar Vizügyi Múzeum Dokumentációs Gyűjteménye H-20/1 28-97. 1/1.
- FODOR 1954 FODOR Ferenc: *Szatmár földje, Satmár népe, Szatmár élete*. [kézirat] Bp., 1954. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (MTAKK) Ms 10.740/1.
- FODOR 2009 FODOR Ferenc: *Az elnemsodort falu. Hajdú Zoltán kísértőtanulmányával*. Debrecen, 2009. (Studia Folkloristica et Ethnographica 52.)
- GYŐRI 2001 GYŐRI Róbert: A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In: *Geográfia az ezredfordulón*. Szerk. NEMES NAGY József. Bp., 2001. (Regionális tudományi tanulmányok. 6.) 61–83. (interneten: [http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_06/RTT-6hu.html#Győri Róbert; hozzáférés ideje: 2013. december 30.](http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_06/RTT-6hu.html#Gy%20ri%20R%20bert%20hozzaf%20er%20s%20ideje%202013%20december%2030%20))
- GYŐRI 2011 GYŐRI Róbert: A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collega geográfusok az 1950-es években. In: *Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati*. Szerk.: HORVÁTH László – LACZKÓ

- Krisztina – PÉTERFFY András – TÓTH Károly. Typotex Kiadó–ELTE Eötvös József Collegium, Bp., 2011. 288–311.
- GYÓRI 2012 GyÓRI Róbert: A magyar lét geográfusa – 125 éve született Fodor Ferenc (1887–1962). *Földrajzi Közlemények*, 136. (2012) 4. sz. 461–463.
- HAJDÚ 2006 HAJDÚ Zoltán: Fodor Ferenc: a geográfus. In: FODOR Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. Bp., 2006. XI–XLII.
- HAJDÚ 2009 HAJDÚ Zoltán: Fodor Ferenc: geográfus történeti és néprajzi érzékenységgel. In: FODOR Ferenc: *Az elnemsodort falu. Hajdú Zoltán kísérőtanulmányával*. Debrecen, 2009. (Studia Folkloristica et Ethnographica 52.) I–XXXV.
- JOBBITT 2009 JOBBITT, Steven: Remembering Szatmár, Remembering Himself: The Geography of Memory and Identity in Ferenc Fodor’s „Szatmár Földje, Szatmár Népe, Szatmár Élete”. *Hungarian Studies Review*, 36. (2009) 1–2. sz. 15–38.
- JOBBITT 2011 JOBBITT, Steven: Memory and Modernity in Fodor’s Geographical Work on Hungary. In: *Comparative Hungarian Cultural Studies*. Ed.: TÖTÖSY DE ZEPETNEK, Steven – O. VASVÁRI, Louise. West Lafayette (Indiana, USA), 2011. 59–71.
- MENDÖL 1942 MENDÖL Tibor: Fodor Ferenc: Az elnemsodort falu. *Földrajzi Közlemények*, 70. (1942) 213–215. (könyvism.)
- MEUSBURGER 2005 MEUSBURGER, Peter: Sachwissen und Orientierungswissen als Machtinstrument und Konfliktfeld. Zur Bedeutung von Worten, Bildern und Orten bei der Manipulation des Wissens. *Geographische Zeitschrift*, 93. (2005) 3. sz. 148–164.
- PAPP 2012 PAPP István: *A népi mozgalom története 1920–1990*. Bp., 2012.
- PETRIK 2009 PETRIK Béla: A harmadik út felé. Szabó Dezső az Élet és Irodalomban. *Kortárs*, 53. (2009) 12. sz. Interneten: <http://www.kortaronline.hu/regiweb/0912/petrik.htm> (utolsó hozzáférés ideje: 2014. január 2.)
- SZABÓ 1919 SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu*. Bp., 1919.
- WYLIE 2011 WYLIE, John: Landscape. In: *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*. Ed.: AGNEW, John A. – LIVINGSTONE, David N. Bodmin (Cornwall, UK), 2011. 301–315.

Hungarian Love of Fatherland in the „Romanian Sea”: Narratives in Ferenc Fodor’s *Elnemsodort falu*

Every social science work includes political views and social background – which are important to the author at the time of writing. The writer reflects on his milieu along his own aims and convictions: he shows a sort of mocking glass to the reader – not only within his statements but also within the narrative. Ferenc Fodor’s *Elnemsodort falu* (Not-swept-away village, 1931/1942) makes a good example to present this.

The author’s career in Hungary through the interwar period was typical and special at the same time: he migrated from Karánsebes, a city detached by the Treaty of Trianon, to the capital and became one of the country-rebuilder middle-class scientific intellectuals; assistant of geographer Pál Teleki, Prime Minister of Hungary; geography teacher at Eötvös Collegium. Despite his talent he did not become one of the prominent Hungarian geographers; however, his lifework as a teacher and specialist is still influential today.

Fodor’s favourite topic was the Hungarian village. Although Dezső Szabó (famous writer of the Hungarian interwar period) had certain influence on his ideas, and some of his pupils became members of the Hungarian popular movement, the base of Fodor’s argumentation was conservative: he regarded erudition and the revision of state borders superior to social problems. The villages of his “not-swept-away homeland,” the villages of Tenke and Bélfenyér, which constituted a Hungarian diaspora in the mainly Romanian-inhabited county of Bihar, were part of this programme. The ample critical apparatus of his works valuable for local history and ethnography as well as geography. My study tries to answer the questions whether conservative thinking in the interwar period has its own limits and whether ethnical or social narrative becomes more important to Fodor.

SZÉKELY MÁRTON

Ahmedi Nagy Sándor-története és perzsa irodalmi háttere

Kevés olyan történelmi személyiség van, aki mind a keresztény, mind az iszlám világ művelődéstörténetében olyan jelentőséggel bírna, mint Nagy Sándor. A Nagy Sándor-legenda néven ismert történet számos eltérő változata született meg Keleten és Nyugaton; ha több különbséggel is, a világhódító alakja mindkét kultúrkörben pozitív uralkodóként és hősként maradt fenn.

A Nagy Sándor-legenda témája – még ha a legfontosabb szerzőkre szűkítjük is le – óriási terjedelmű szöveganyagot ölel fel, számtalan módon megközelíthető, a szakirodalomban sokat tárgyalt. Jelen írás célja röviden vázolni a szöveghagyományt, a téma kutatását, valamint ismertetni, hogyan juthatott el a Nagy Sándor történetírójának, Kalliszthenésznek tulajdonított Nagy Sándor-regény görög eredetije az iszlám világig. Ezután néhány, általam kiválasztott török és perzsa szövegrészlet összehasonlításán keresztül szemléltetem, milyen változtatásokkal jeleníti meg Ahmedi oszmán, illetve régi anatóliai török nyelvű műve, nagyobb kontextusban pedig a korai, az ankarai csata utáni válságát élő Oszmán Birodalom művelődése az újperzsa irodalmi hagyomány egyik fontos szeletét, az Iskandarnāmát, azaz Nagy Sándor történetét. A szövegek irodalmi elemzésétől itt eltekintek: elsősorban művelődéstörténeti, filológiai szempontok alapján nyújtok betekintést. Tanulmányomban emellett szeretnék további kutatási irányokat kitűzni a forrás értékeinek lehetséges felhasználására.

Minthogy a dolgozat forrásai különböző nyelveken íródtak, a lefordított részek, illetve a dolgozatban szereplő nevek latin betűs írásra való átültetése számos problémát okoz. Az eltérő átírási rendszerek miatt számos olyan köznév és tulajdonnév kerül más-más alakban leírásra, amelyek a korabeli, arab betűs szövegekben nem lettek volna megkülönböztethetők

(így például Iskender, perzsa átírásban Iskandar neve). A török nevek és szövegrészletek esetén megmaradok a szakirodalomban megszokott, mai török helyesíráshoz közelítő, mellékjelek nélküli írásmódnál, a perzsa szövegeket, neveket pedig klasszikus tudományos átírásban közlöm. A szövegrészletek fordítása saját munkám.¹

A késő antikvitás és a középkor során Nagy Sándor kalandjairól számos mű született. Ezek, egy korábban Nagy Sándor udvari történét-írójával, Kalliszthenésszel azonosított szerzőségű, későantik, pseudo-Kalliszthenész² néven ismert forráscsoportra vezethetők vissza. A nagyszámú görög verzió³ jelenti a forrását a szír, illetve az arab változatoknak, ez alapján került be Nagy Sándor alakja a Koránba.

A pseudo-Kalliszthenész első fennmaradt, bár már eddigre is sokat változott szövegváltozata a Kr. u. III–IV. századra tehető. Négy recenzió ismert, ezek közül az α , β , és γ változatok jutottak el latin fordításokon keresztül európai irodalmakba, míg a δ -recenzió Keletre; örmény, szír, és középperzsa, majd perzsa, arab és török változatokat létrehozva.⁴

A legrégebb változat (α -recenzió) legkésőbb Kr. u. 300 körül zárulhatott le,⁵ a szerző személyéről semmi nem ismert. A görög Nagy Sándor-regény két alapvető forrása egy elveszett levélregény, amely Nagy Sándor levelezését tartalmazza ellenfeleivel, anyjával és tanítómesterével, Arisztotelésszel, illetve Kleisztarkhosz történeti hagyománya.⁶

A téma számos erkölcsi, teológiai és apokaliptikus vonatkozású olvasmányt szült, és bár nem magas irodalmi vagy történeti értékéről ismert,⁷ a középkor egyik legnépszerűbb olvasmánya lett, köszönhetően a Nagy Sándor emberfeletti alakjából következő elbeszélői lehetőségeknek. Már az eredeti görög verzió is, a hellenisztikus regényműfajnak megfelelően előnyben részesíti a fantasztikus elemeket a valódi történetírás helyett, kortársaitól eltér azonban abban, hogy a főszereplő

¹ Jelen tanulmány háttérét 2014-ben megírt szakdolgozatom jelenti, amelyért Dr. Prof. Dávid Gézárt illeti köszönet. Külön köszönöm Dr. Szántó Iván tanácsait a perzsa részekhez. Köszönet továbbá Caroline Sawyernek, amiért elküldte két cikkét a témában.

² Angol fordítását ld. STONEMAN, Richard. *The Greek Alexander Romance*. New York, 1991.

³ A primer kéziratokról ld. STONEMAN 2011.

⁴ SAWYER 2003. 225–243. Különösen 226–227.

⁵ A görög szöveghagyományról ld. FRIEDLÄNDER 1912.

⁶ SAWYER 2003. 226. Lásd még: CZEGLÉDY 1958. 246–247.

⁷ Ld. CZEGLÉDY 1958. 3.

valós történeti személyiség, illetve, hogy hiányzik az egész történetet meghatározó szerelmi szál.⁸

A legenda első összefüggő szövege a szír Nagy Sándor-legenda Kr. u. VI. századi hozzátételleges datálással (lehetséges egy ennél sokkal korábbi összeállítás is).⁹ A görög eredeti és a szír nyelvű változat közötti kapcsolat tisztázatlan, a kutatás nagy része máig elfogadja Theodor Nöldeke érvelését, mely szerint egy középperzsa nyelvű eredeti alapján készült,¹⁰ és egy keleti szír, nesztoriánus szerzőtől származik. Az utóbbi időben egyes kutatók ezt a felfogást vitatták, bizonyítékok hiányára hivatkozva,¹¹ legújabbban azonban mégis lehetségesnek tűnik Nöldeke elmélete a közvetlen görög-középperzsa fordításról.¹² A görög regény keletre kerülésének állomásairól elszórtan van forrásunk, teljesen kielégítő magyarázatot talán sohasem kapunk.

A muszlim hagyomány nagyban hozzájárult Nagy Sándor pozitív megítéléséhez, ott is, ahol egyébként semleges, vagy (mint Perzsiában) negatív szereplőként élt. A Nagy Sándor-regény az említett szír verzió kerestül igen hamar ismertté vált az arabok számára is, a Koránban (18. szúra) már megtalálható. Nagy Sándor a legtöbb korabeli muszlim vallástudós és a mai kutatás nagy részének egyetértésével azonos *Zu'l-Qarnayn* („a Kétszarvú, ti. aki a két szarvával a világot felfogja”) alakjával. Ezáltal az iszlám előtti történeti-mitológiai személyiségek közt egyedülálló, szinte prófétaként számon tartott alak lett, Isten büntetése a rosszaknak, illetve jutalma a jóknak, a civilizált népek védelmezője Góg és Magóg népeitől.¹³ A *Zu'l-Qarnayn*el való azonosítás közvetlenül Istentől eredő hatalmat mutat.¹⁴ Egy másik fontos aspektus Nagy Sándor kapcsolata Arisztotelésszel; ez teszi lehetővé a későbbi muszlim verziók feltöltését koruk filozófiai tudásával.¹⁵ Az arab nyelvű történeti szövegek közül *Ṭabarī* adja a legteljesebb összefoglalót Nagy Sándorról.

⁸ SAWYER 2003. 226.

⁹ A szír Nagy Sándor-legenda szöveghagyományáról, szerzőiről, vitás kérdéseiről ld. CZEGLÉDY 1958.

¹⁰ NÖLDEKE 1890. 11–17.

¹¹ HANAWAY 1998.

¹² A elmélet körüli vitát ld. STONEMAN 2012. 11–12.

¹³ WATT 1962. 127.

¹⁴ A *Zu'l-Qarnayn* – Nagy Sándor azonosság esetleges ellenérveit, vitás kérdéseit ld. HILLENBRAND 1996. 204–205.

¹⁵ SAWYER 2003.

Nagy Sándor a perzsa irodalomban

A perzsa hagyományban alapvetően két felfogás vetette meg a lábát Nagy Sándor megítélésével kapcsolatban. Az egyik a görög pszeudo-Kalliszthenész történet, amelyben Iskandar pozitív hősként jelenik meg. A középperzsa, zoroasztriánus hagyomány ezzel ellentétben akár Žahhākkal vagy Afrāsiyābbal egy helyen, Irán legszörnyűbb ellenségeként, démoni alakként tárgyalja,¹⁶ aki mint Irán stabilitásának elpusztítója, aláasta a királyok tekintélyét és szétszórta földjeiket helyi uralkodók között. További bűnei a zoroasztriánus tűztemplomok elpusztítása, papjaik megölése, kézírataik elégetése, valamint az iráni műveltség göröggel való lecserélése.

A két hagyomány együttélése nem világos. A *Khwadāy-nāmagba* (a későbbi arab leírások alapjául szolgáló elveszett középperzsa történetírásba) nem találhatott utat a zoroasztriánus ellenérzés miatt, azonban a szekuláris irodalomban a legenda számos része népszerű lehetett már az iszlám megjelenése előtt is. A szír verzió, illetve az ebből készült arab változat is visszajuthatott a perzsa irodalomba.¹⁷

Az újperzsa irodalomban fennmaradt Nagy Sándor-történetek két csoportra oszthatók: prózai feldolgozásokra és verses, epikus masnavikra (elbeszélő epikus költeményekre), ilyenek Firdawsī és Nizāmī Ganjavī művei.¹⁸

A klasszikus perzsa irodalomban Abū al-Qāsim Firdawsī verziója áll a legközelebb az eredeti görög-szír regényhez: Iskandar példaértékű alak, akit tanítója, Arisztotelész (Arašṭū) segít a bölcsesség és hódítás egyre magasabb fokára.¹⁹ Mutaqārib metrumban²⁰ íródott, Šāhnāmájában (Királyok könyve, 1010 k.) pszeudo-Kalliszthenész történetét követi, nagyjából 2000 sorban: Dārāb, Humāy fia legyőzi Filipposzt és lányát Nāhidot kéri feleségül, akit azonban terhesen visszaküld. Tőle születik Iskandar, aki apja után Rūm trónjára ülve, nem fizet tovább adót Dārānak – ez vezet a háborújához, melynek során Iskandar háromszor

¹⁶ HANAWAY 1998.

¹⁷ YARSHATER 1983. 359–480. 472.

¹⁸ Ld. MANTEGHI 2012.

¹⁹ ABEL 1968. 127–129.

²⁰ A sémi arab eredetű, betűíráson alapuló, de indoeurópai perzsa nyelvű költészet-re adaptált verstan egyik versmértéke: jellemzően az epikus elbeszélő költeményekben használt.

legyőzi ellenfelét. Utóbbit két vezíre menekülés közben elárulja és megöli; utolsó szavaival pedig megkéri Iskandart, házasodjon össze lányával és lépjen helyébe a birodalom élén. Innentől olvashatók hősünk hadjáratai, először India ellen, majd látogatása Mekkába (Firdawsinál még kisebb hangsúllyal) és Egyiptomba. A Keleten és Nyugaton történő kalandok jórészt a pszeudo-Kalliszthenészből ismertek. Miután az egész világot meghódítja, Iskandar elindul a sötétségbe az Élet Vizének keresésére, ahol a mitológiai alak, Khiżr lesz a kísérője, és ahol végül elbukik a halhatatlanság keresésében. Ezután további kalandok következnek Kínában, a fal megépítése Góg és Magóg ellen. Innen visszaúton megbetegszik, levelet ír anyjának, és meghal. Alexandriában temetik el, aranyból készült, mézzel töltött koporsóban.²¹

Firdawsī verziójának számos eseménye már egy erősen iranizált változatát adja vissza az eredeti történetnek. Művében még nem jelenik meg a Żu'l-qarnayn azonosítás, egyes kutatók szerint ez bizonyíték lehet arra, hogy forrásai (legalábbis a Nagy Sándorra vonatkozó részben) nem, illetve nem kizárólag arabok, hanem még a muszlim Iskandar-korpusz kialakulása előttiek.²²

A Nagy Sándor-regény legteljesebb, és dolgozatom szempontjából is legfontosabb verses feldolgozása Nizāmī Ganjavī (1141–1209) *Iskandarnāmája*, átmenetet képezve a korábbi hőseposz és a romantikus epika között. A szerző többi hősével ellentétben Nagy Sándor hibátlan uralkodó, a mű, bár illeszkedik a perzsa epikus költészet hagyományaiba, a tragikus hősköltemény helyett inkább királytükörként íródhatott.²³

Formájára nézve két külön könyvből, a *Šarafnāmából* és az *Iqbāl-nāmából* áll, bár nincs bizonyíték arra, hogy ez a felosztás a szerző életében is létezett.²⁴ A hagyományos beosztás szerint az eposz Nizāmī *khamsájának* vagy *panj ganjának* az öt didaktikus és romantikus elbeszélő költeményből álló gyűjteményének utolsó két könyvét alkotja.²⁵

A *Šarafnāma* (kb. 6800 verspár), mutaḡaribban íródott epikus költemény, alapvetően pszeudo-Kalliszthenész történetét követi, a főhős hódításain, mesés kalandjain át. A valamivel rövidebb, szintén

²¹ HANAWAY 1998.

²² Ld. MANTEGHI 2012.

²³ de BLOIS 1998.

²⁴ de BLOIS 1998.

²⁵ Ti. Makhzan al-Isrār, Khusraw u Širīn, Laylī u Majnūn, Haft paykar, Šarafnāma, Iqbāl-nāma. Ld. PARRELLO 2010.

mutaqāribban írt, didaktikus elbeszélő *Iqbāl-nāma*-ban jelenik meg az a *Zu'l-qarnayn* arab hagyományából is következő filozófus, bölcs és próféta szerepe,²⁶ illetve itt bővül az *Iskandarnāma*-irodalom műfaja a királytükör mellett enciklopédikus műfajjára, korának teológiai, asztrológiai stb. tudásának verses gyűjteményévé.

A két könyv megírásának ideje, illetve a másolatok hitelessége, mint minden hasonló korú perzsa szöveg esetén, homályosak, a rendelkezésre álló adatok nagyrészt magukból a művekből vagy valamivel későbbi, szájhagyományon alapuló életrajzokból ismertek. Ezek alapján az *Iskandarnāma* két könyve egyértelműen a *Leylī u Majnūn* (1088) után, első része valószínűleg a *Haft paykar* (1097) előtt íródott – utóbbira a legtöbb kéziratban nincs utalás mint már elkészült műre. Az *Iqbāl-nāma* helyzete kevésbé egyértelmű, a másolók számos helyen változtattak patrónusa személyén. A szövegekből kinyerhető adatok szerint a Šarafnāmat közvetlenül a *Leylī u Majnūn* után, eredetileg feltehetően ugyanannak a patrónusnak írta. Az *Iqbāl-nāma* esetében a legvalószínűbb dátum 1094 (egy, a szövegben említett földrengés ismert dátuma alapján).²⁷

A Šarafnāma a mašnavī szabályai szerinti bevezető részekkel kezdődik Isten egységről és dicsőségéről, a Prófétaról, majd a könyv patrónusáról és megírásának körülményeiről. Ezután összegyűjti a Nagy Sándor-legenda muszlim változatának alapvető epizódjait. A könyv végén található, már átmenetként a földi, világhódító kalandok és az enciklopédikus *Iqbāl-nāma* között Nagy Sándor útja a sötétségbe az Élet Vize után.

Az *Iqbāl-nāma*²⁸ nagy része görög és indiai filozófusokkal való vitákból áll, jelentős részt tesz ki, ahol a görög bölcsek (Arisztotelész, Platon stb.) külön *khiraḍnāmá*kban („bölcsség-könyvekben”) beszélnek a világ teremtéséről. Ezen kívül számos, Nagy Sándor történetéhez csak érintőlegesen kötődő tanmese, tudományos értekezés található benne. A könyv a végére visszatér oda, ahol a Šarafnāma után elszakadt az eredeti történettől: Iskandar halálához. Itt található a (természetesen) másolók által beillesztett rész Nizāmī haláláról is.

²⁶ Maga a szerző is megemlíti Iskandar személyének tudatosan három rétegre (hódító, filozófus, próféta) való szétválasztását: Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 864.

²⁷ A részletes, szöveg alapú datálást ld. de Blois 1998.

²⁸ A Nizāmī-féle Nagy Sándor-regény, főleg annak második könyvének egyik első komoly tudományos feldolgozása Bacher Vilmos munkája. BACHER 1871.

Az oszmán *İskendername*

Tāj al-Dīn Ibrāhīm b. Khizr, vagy írói nevén Aḥmadī (továbbiakban törökös átírás szerint Ahmedī) az első oszmán eposzköltő.²⁹ Életéről kevés adat áll rendelkezésünkre.³⁰ Születésének pontos helye (feltehetően a germiyani tartomány) és ideje (1334 körül) ismeretlen.³¹ Kairóban tanult, korának ismert teológusainál és jogtudósainál, itt kötve barátságot Hacı paşával és Fenarival, a későbbi híres orvossal és vallástudóssal.

Visszatérve Anatóliába, a kultúrapártolásáról híres Germiyanoglu Süleyman Şah szolgálatába állt (még 1390 előtt), majd I. Bayezid szultán udvarához csatlakozott, ahol elsősorban Bayezid fiának, Süleyman çelebinek lett tanítója.³² A hagyományos életrajzok szerint az ankarai csata után találkozott magával Timurral is, illetve rövid időre szűkebb kíséretéhez tartozott.³³ Az oszmán interregnum során visszatért Süleyman çelebihez Edirnébe. Urának 1411-es halála után I. Mehmed szolgálatában fejezi be életét, 1413-ban, Amasyában.³⁴

A korai oszmán művelődéstörténeti környezetben felbecsülhetetlen a perzsa nyelv és művelődés szerepe. Téves azonban az a feltevés, mely szerint a perzsa lett volna az Oszmán Birodalom első irodalmi nyelve, mint ahogy ellenkezője is, amely az oszmán történetírás és irodalom kifejlődését az arab-perzsa modellektől elválaszthatónak, függetlennek tekinti. A perzsa nyelven írott, és ezzel együtt a török nyelvű, de tartalmukban, stílusukban a perzsa mintához igazodó művek a XV. század közepén, II. Mehmed alatt jelennek meg nagy számban, a növekvő birodalmi öntudattal párhuzamosan³⁵ – Ahmedī eposzát joggal tekinthetjük e hagyomány előfutárának. A XVI. század végéig a korábbi perzsa szerzők műveit széles körben olvasták, tanulmányozták, fordították az Oszmán Birodalom írástudói – a perzsa irodalmi és történetírói hagyomány mélyen befolyásolta tehát a korai oszmán művelődéstörténetet, mind

²⁹ A továbbiakban részletesen tárgyalt fő műve, az *İskendername* mellett Ahmedī írt egy mesnevit *Cemşid ü Hurşid* történetéről, egy didaktikus mesnevit *Tervih ül-Ervah* címmel, illetve egy dívánt, benne dicsőítő költeményekkel urának.

³⁰ Életéről ld. BANARLI 1936.

³¹ Az Ahmedī születésére vonatkozó életrajzi forrásokat ld. GIBB 1900. Ahmedī, *İskendername* 3–4.

³² BANARLI 1936. 54.

³³ GIBB 1900. 262.

³⁴ LEWIS 1986. 299–300.

³⁵ YILDIZ 2004.

az írásokba átkerült stílusbeli modellek, mind pedig a perzsa irodalmi toposzok, motívumokon keresztül. Ahmedi művét mindazonáltal a török irodalomtörténet mint a török nyelv népnyelvről irodalmi nyelvre való átállásának („*Türkçeye dönüş*”) egy korai úttörőjét tárgyalja.³⁶

Ahmedi korának ideológiai gondolkodása, amely majd később, a század közepére erősödik meg a növekvő hatalommal és birodalmi öntudattal párhuzamosan, a korai, még nem megszilárdult Oszmán Birodalmat a török–iráni kultúra és a muszlim világ leghatalmasabb képviselőjének és egyetlen legitim örökösének igyekszik bemutatni. Ez a belső legitimáló törekvés és birodalmi ideológia, a politikai öntudat felépítése mellett a rivális anatóliai bégségeknek, illetve a török–perzsa Keletnek szóló közvetlen politikai üzenetként is értelmezhető.³⁷

Ahmedi İskendernameja Nagy Sándor legendájának egyetlen ismert verses feldolgozása az Oszmán Birodalomban.³⁸ Az İskendername egy nagyjából 8000 soros *mesnevi*, a műfaj egyik első képviselője az oszmán irodalomban,³⁹ egyszerre enciklopédikus, didaktikus mű és Nagy Sándor hódításait elbeszélő epikus költemény. Első verzióját 1390-ben, korai patrónusának, Germiyanoglu Süleymannak, majd végső verzióját Süleyman çelebinek írta meg 1410 körül.

Összességében, ha nem is egyértelműen két könyvre választva, de Ahmedi követi Nizāmī kettős felosztását, egy külső, világi hódításról, illetve İskender belső, spirituális útjáról – ilyen értelemben tekinthető egyfajta fejlődésregénynek, amelyben a hős világi hódításai csak az első lépést jelentik az igazság megismeréséhez vezető úton.⁴⁰

A hosszú bevezető dicsőítő részek, illetve a (nagy részt perzsa eredetű) misztikus értekezések és viták, *münazerék* után, az egész költemény nagyobb részekre oszlik a kalandoknak, hadjáratoknak megfelelően, az egyes részeket erkölcsi tanulságaival, illetve tudományos értekezésekkel elválasztva egymástól, populáris stílusban – ezek minden esetben valamilyen filozófus vagy bölcs szájából hangzanak el.⁴¹ Az eredeti

³⁶ BANARLI 1936. 49.

³⁷ YILDIZ 2004.

³⁸ GIBB 1900. 284.

³⁹ SAWYER 1996. 134.

⁴⁰ SAWYER 2003. 232.

⁴¹ Gibb megjegyzése szerint ez a művet mint irodalmi alkotást élvezhetetlenné teszi. Megerősíti azonban a feltevést, mely szerint inkább tekintendő tanító munkának, királytükörnek, mintsem irodalmi alkotásnak. GIBB 1900. 267.

történethez képest teljesen megváltoztatja a szerelmi történetet Nagy Sándor és Dáriusz lánya között, illetve jóval hosszabb az Indiában és az indiai szigeteken történt kalandok leírása,⁴² melyek, talán az oszmán világtól való távolságuk okán, a történet fantasztikus részeinek adnak helyet (beszélő fa, elefántfejű hal stb.) Egyedülálló a műfajban egy külön beiktatott, hosszú történeti rész a világ történetéről (a perzsa historiográfiai mintát követve) saját koráig. Ennek utolsó rövid része, a *Dāsītān-i tevārih-i müluk-i āl-i Osmān*, az oszmánok történetének egyik első emléke. Perzsa előképeihez képest továbbá megerősödik az iszlám vonatkozás,⁴³ illetve Khižr (*Hızır*) mitológiai alakjának szerepe, aki nemcsak Ískender kísérője a sötétségbe, hanem legfontosabb tanácsadója, aki az iszlám majdani eljövételére figyelmezteti a főhőst.

Perzsa elődeivel ellentétben Ahmedi műve nem teremt irodalmi hagyományt, nem ösztönzi újabb Nagy Sándor-narratívák születését az oszmán-török irodalomban.⁴⁴ Ismertsége ennek ellenére láthatóan nagy, főleg a XV–XVI. században, a legtöbb kézirat keletkezési idején. Nem csak Anatóliában ismert – a kéziratok keletkezési helye sokszor Közép-Ázsia vagy Irán.⁴⁵ A mű közkedveltségének okai nem egyértelműek, Caroline Sawyer szerint inkább szimbolikus, mint irodalmi értékének köszönhető⁴⁶ (utóbbi alacsony szintjében többnyire egyetért a szakirodalom).

Népszerűségét mutatja az ismert kéziratok nagy száma is: hetvenöt,⁴⁷ újabb kutatások szerint pedig több mint száz verzió is létezhet.⁴⁸ Az általam elsősorban felhasznált változat İsmail Ünver 1983-as munkája, egy faksimile kiadás, a hozzá írt előtanulmány és a szöveg részletes tartalomjegyzéke. Ünver munkája a legfontosabb, legszélesebb körben elérhető eszköze az Ahmedi művét kutatóknak. A faksimilében

⁴² Feltehetően korábban népszerű arab történetekből. Ld. SAWYER 2003. 228. !!!

⁴³ SAWYER 1996. 135, Ahmedi, *İskendername* (1983). 13.

⁴⁴ SAWYER 1996. 137.

⁴⁵ Így a Magyar Tudományos Akadémián található kézirat is feltehetően a szafavida Iránhoz köthető. Ld. SZÁNTÓ 2009.

⁴⁶ Talizmán-értékét mutatja, hogy a XVI. századi sajbánida uralkodó Üzbek Khan Ahmedi művével aludt illetve ment csatába. Ld. SAWYER 1996. 137.; HILLENBRAND 1996.

⁴⁷ Ahmedi, *İskendername* (1983). 24.

⁴⁸ SAWYER 2003. 225. A Törökországban található kéziratok legteljesebb felsorolását ld. Ünver bevezetőjében, itt sorolja fel a külföldi katalógusokat is. Ahmedi, *İskendername* (1983). 24–27.

felhasznált kézirat⁴⁹ eredetileg egy másik elbeszélő költeménnyel, a *Cemşid ü Hurşiddal* egységet alkot, terjedelme 116 lap (ebből az Ünver által közölt İskendername a 75b-ig tart). Összesen 8754 párversből áll, tisztán olvasható kézírással, a magánhangzók jelölésével. A másoló datálása 847/1444, ezáltal a legrégebbi Törökországban található İskendername-kézirat.⁵⁰ Ahmedi művének máig nem létezik kritikai kiadása, illetve a mai török közönségnek szánt latinbetűs átírás is alig ismert,⁵¹ fordítása modern törökre vagy bármilyen európai nyelvre szintén nincs.

Ahmedi munkája részletekben kutatott, az egész narratíváról azonban Gibb 1900-as, máig pótolhatatlan szintézise óta⁵² nem készült összefoglaló tanulmány, ahogy szintén kevéssé vizsgált terület az İskendername nyelve, irodalmi értéke vagy helye a korabeli oszmán művelődésben. Újabban a szöveg egyes epizódjait, illetve a benne megfigyelhető bizonyos motívumokat, témákat Caroline Sawyer vizsgálta meg részletesebben.⁵³

Az İskendername legnagyobb érdeklődésre számot tartó része az említett történeti rész, ezen belül is főleg az oszmán birodalomra vonatkozó *Dāsitān-i tevārih-i müluk-i āl-i Osmān*, a szakirodalom általánosan ezt tárgyalja.⁵⁴ A viszonylag rövid, nagyjából 340 párversből álló rész az oszmán történetírás egyik első munkája, a többi korai, prózai krónikával közös szöveghagyomány része.⁵⁵ Kevésbé történeti pontosságáról, részletgazdagságáról, mint inkább a hitharcos gázik hódításait bemutató ideológiai szándékáról ismert,⁵⁶ ennek megfelelően került az Oszmán Birodalom korai szakaszát tárgyaló meghatározó tudományos vita középpontjába.⁵⁷ Ahmedi műve azonban egészében is megérdemli a figyelmet, mint a muszlim Nagy Sándor-narratívák egyike, és mint a korai oszmán kultúrtörténet fontos forrása.

⁴⁹ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Ms. 921. részletes leírását ld. Ahmedi, *İskendername* (1983). 27. Mint az egyetlen viszonylag könnyen, Törökországon kívül is megszerezhető teljes változat, a legtöbb újabb kutatás ezt használja. Egy régebbi kézirrattal való összehasonlításához ld. SAWYER 2003.

⁵⁰ SAWYER 2003. 227.

⁵¹ Ld. Yaşar Akdoğan 1988-as kritikai apparátus nélküli átírását. AKDOĞAN 1988.

⁵² GIBB 1900.

⁵³ Ld. SAWYER 1996. SAWYER 2003.

⁵⁴ Az oszmán házra vonatkozó rész szövegkiadását ld. BANARLI 1936. 111–135.

⁵⁵ A korai oszmán krónikák egymással való kapcsolatát ld. İNALCIK 1962. 152–167.

⁵⁶ YILDIZ 2004.

⁵⁷ Összefoglalva ld. LOWRY 2003. *The Nature of the Early Ottoman State*. A magyar szakirodalomban ld. FODOR 1984.

Általános felépítését tekintve sok szempontból perzsa elődeit követi. Nizāmī *Šarafnāmájában* minden különválasztott fejezet előtt egy rövid, általában két párversnyi *Sāqināma*, invokáció áll.⁵⁸ Ez a szöveg általános ritmusa mellett fontos átvezető elemként szolgál. Kezdése mindig *Biā, Sāqī!* azaz „Jöjj, pohárnok!”. Az ezután következő állandósult rész a középperzsa irodalmi gyökerekre visszanyúló *andarz*, tanács, mérték, egy szintén rövid, misztikus és morális tartalmú bevezetés.⁵⁹ Az Ahmedinél ugyancsak visszatérő invokáció általában a klasszikus perzsa irodalom elengedhetetlen madarához, a csalogányhoz szól különböző jelzőkkel: *Söylegil iy bülbül-i ‘anka-sıfat/ kim her işden sende vardur ma’rifat* „Szólj, ó, főnix-szerű csalogány/ mert minden dologról nálad van ismeret”. A jóval hosszabb erkölcsi tanulságot az egyes epizódok után teszi (*Der temsil ve hatime-i dasitan* azaz „A történet lezárása és tanulsága”). Ezek Ahmedinél általánosan a szereplők bizonyos misztikus vallási fogalmakkal való azonosításával kezdődnek, átívelve az egyes történetrészek között, egymással összeolvasva egyenes gondolatmenetet alkotva. A Nagy Sándor születése körüli részt lezáró rész így kezdődik: *Akl Arestu nefs Zü’l-Karneyndür/ Ruh mülk-i Rum iy derya-yi düř/ Nefsüni eger aklun te’dib ide/ İlm ile ahlakunı tehızib ide* azaz „Arisztotelész az Intellektus, Zü’l-Karneyn az Én/ a Lélek Rum királysága, ó gyöngy-tenger/ Ha Énedet az Intellektusod megfegyvelmezi/ a tudományod és az erkölcsöd megfinomítja”. Később pedig: *Nefsdür Darab Zü’l-Karneyn Ruh/ Ruha Nefsi kıl zebun k’oldur fütuh* azaz „Darab az Én, Zü’l-Karneyn a Lélek/ Gyengítsd meg az Ént a Lélek javára, mert ez a győzelem”. A munka már említett spirituális tartalma nagyban különbözik perzsa irodalmi hátterétől, legfontosabb, hogy egyedül itt kerül szó szerint említésre az iszlám. Ahmedi művében az iszlám vonatkozás továbbá elődeinél jóval inkább a misztikus, didaktikus irányba viszi el a művet. Ahmedi művében ezen kívül gyakran fejezi ki a már említett tanító szándékot, elsősorban a lezáró, tanulságot levonó részekben felszólító

⁵⁸ A *Sāqināma*, szó szerint „a pohárnok könyve”, később, a XVI. században megszilárdult népszerű irodalmi műfaj. Jellemzően 150–300 rimes *mutaqārib* sorpár, amelyben a költő megidézi a pohárnokot, hogy az bort és zenét hozzon neki az élet nehézségei, csalódásai stb. ellen. Nizāmī műveiben, különösen az *Iskandarnāmában* legkorábbi formái ismertek, később nagy hatást gyakorolva minden, a témához kötődő irodalmi alkotásra, illetve olyan meghatározó költőkre, mint Hāfiz. Ld. még LOSENSKY 2009.

⁵⁹ Ld. még SHAKED–SAFA 1985.

módban kiszólva, a jó uralkodásra illetve a spirituális igazság-keresésre vonatkozó közvetlen tanácsokat adva patrónusának.⁶⁰

Nagy Sándor története és a legitimitás kérdései

Már az eredeti görög–szír narratívában megjelenő elem, hogy Nagy Sándor Nektanebosz egyiptomi fáraó és Fülöp király feleségének törvénytelen gyermeke. Ez, bár a szereplők kicserélésével, a (legalább részben) vérségi leszármazás szükségességét jelenti a hatalomhoz.⁶¹ A pszeudo-kalliszthenészi legenda feltételezett középperzsa fordítása is átveszi ezt: a történet iráni hagyományba való adaptációja során válik Nagy Sándor I. Dārā (vagy Dārāb) fiává és II. Dārā féltestvérévé, részben feloldva így Nagy Sándor negatív iráni képét. Ez a későbbi, iszlámkori szerzők között egyedül Firdawsinál jelenik meg. A történet szerint Dārāb, miután legyőzte Faylaqūst, Rūm *qaysarjāt* (cézárját), vezírei tanácsára annak híresen szép lányát kéri a békekötésért cserébe.⁶² A lányt azonban rossz lehelete miatt⁶³ visszaküldi apjának.⁶⁴ A jelenet továbbá tartalmaz egy látszólagos népetimológiai megközelítést Nagy Sándor nevére vonatkozóan: a király orvosokért küld, akik egy *Sekandar* nevű növényt hoznak a szag eltüntetésére.

*Dārā*val való rokonsága beemeli Iskandart a kayánida királyok vérvonalába: ez a legitimációhoz elengedhetetlen, kívülálló hódító számára elérhetetlen feltétel.⁶⁵ Mint Makedónia jogos uralkodója, többé nem egyszerű kalandor, hanem már király, amikor Dáriuszt legyőzi.⁶⁶

⁶⁰ Tehát Süleyman çelebinek. A patrónus személye körüli problémákat ld. Ahmedi, *İskendername* (1983).

⁶¹ HANAWAY 1998.

⁶² Firdawsī, *Šāhnāma* (1995). 1348.

⁶³ Firdawsī, *Šāhnāma* (1995). 1349. „Egy éjszaka az a hold (ti. Nāhīd) az uralkodóval aludt/ tele drágakövel, színnel, illattal és pillantással
De igen felcsapott egy éles lehelet/ a Sah attól a lélegzettől dühös lett.
Elfordította sietve az arcát tőle/ mert a szájából viaszszázító szag jött”

⁶⁴ A mulatságosan ható jelenet háttere feltehetően középperzsa: a rossz lehelet értelmezhető mint Ahrīman jele, a hozott növény egyes elképzelések szerint feltehetően a fokhagyma (esetleg szantálfa). Ld. még: MANTEGHI 2012. 166.

⁶⁵ ABEL 1968. 127.

⁶⁶ HANAWAY 1998.

A három verzió közül egyedül Nizāmī alkalmazza azt a narrációs módszert, amelyben kételyét fejezi ki forrásai hitelessége felől, megemlítve, hogy kitől hallotta (ha ez általában nem is konkrétan értelmezhető személy), illetve hogy elhiszi-e a történetet.⁶⁷ Ily módon jár el az Iskandar születéséről szóló részben is. Két történetet vázol fel: az egyik szerint (amelyet a szerző a rúmi bölcseknek tulajdonít) Iskandart egy elhagyatott helyen szüli meg egy ismeretlen nő, akit Fülöp király megtalál.⁶⁸ A másik, összesen egy sorban említett és egy zoroasztriánus paptól származtatott történetben említi az előbbi, Dārātól való származás lehetőségét.⁶⁹ Nizāmī mindkettőt elveti, és a Faylaqūstól (Filipposztól) való származást tartja egyedül igaznak,⁷⁰ Iskandar anyját egyszerűen egy, a háremben élő gyönyörű nőnek írva le.

Ahmedi, aki a főhős születésére vonatkozó részekben alapvetően Nizāmīra hasonlít, a születést egy hosszú tavaszi természetleírással vezeti be (*sıfat-i bahar*)⁷¹. Feylekūs éppen a virágoskertben ül boldogan, amikor hírt kap fia születéséről.⁷² Rövidebben, de szintén Nizāmītól veszi át, hogy a király, mikor a hírt megkapja, rögtön csillagászokat hív, hogy megállapítsák a csillagok állását fia születésekor.

A perzsa narratívákban egymástól eltérő csodás előjelek követik egymást a főhős születése, illetve fiatalkora körül. Ilyen például Firdawsinál egy rövid lábú, fehér csikó születése Iskandarral egy éjszakán,⁷³ vagy Nizāmī hosszás, bonyolult csillagászati leírása a születés pillanatában látható együttállásokról.

A török szövegben a Nizāmīnál olvasható jóslatok hiányoznak. A rendkívüli végzetre való első utalás egy sajátos újítása a történetnek, amely nem jelenik meg a perzsa forrásokban:

⁶⁷ „Ebben a történetben sok a vita/ a fülem (nyitva) mindenki történetére” Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 877.

⁶⁸ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 878.

⁶⁹ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 878.

⁷⁰ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 878.

⁷¹ Ahmedi, *İskendername* (1983). 5b

⁷² *Bağ içinde oturmış-ıdı şad-kam/ Feylekus öninde gül elinde cam azaz „A kertben ült boldogan/ Feylekus előtte virág, kezében boroskupa”*

⁷³ Firdawsī, *Šāhnāma* (1995). 1350. A ló születése egyenesen a görög narratívából eredeztethető illetve azonosítható Bukhephalosszal is. Ld. MANTEGHI 2011. 167.

*Bir gice düşde görür şeh kim felek / Açılıban yire iner bir melek
 Bir kılıc getirür ü virür ana/ Dir ki Allâh virbidi bunı sana
 Kılıc Allâhun-durur çekgil bunı/ Ol kişiye kim kıla düşmen seni
 Yüri vü sultânlar ile eyle harb/ Kim senüñdür ucdan uca şark u garb*

*„Egy éjjel álmában látta a sah, hogy az ég/ kinyílik, és egy angyal ereszkedik le
 Egy kardot hoz, és odaadja neki/ mondván: Allah adta ezt neked
 A kard Allahé, húzd ki/ az ellen, aki veled ellenséggént cselekszik
 Menj, és háborúzz szultánokkal/ mert a tiéd elejétől végéig Kelet és Nyugat”*

A jelenet több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt Nagy Sándort az iszlámhoz köti, egyetértésben a Zu'l-Qarnayn azonosítással (amelyet Ahmedi a főhős születésénél fejt ki, a gyermek két szarv-szerű hajtincseiből magyarázva). Másrészt a hős uralkodó álomlátása későbbi nagy végzetéről igen népszerű elem a korai oszmán-török narratívákban (például a dinasztia alapítója és névadója, Oszmán esetében is), illetve számos más, korábbi és későbbi irodalmi vagy történeti munkában az egész iszlám világban. A kard átadása továbbá emlékeztet a tényleges oszmán trónra lépési ceremónia egy részére.⁷⁴

Szintén fontos, Nizāmītól átvett elem Arisztotelész hangsúlyos szerepe a narratívában. Míg Firdawsinál csak a történet elején és végén jelenik meg, mint tanácsadó és Iskandar egyidős társa, Nizāmínál a főhős minden tanácsát megfogadja, állandó kísérője és kommentátora kalandjainak. Arisztotelész a klasszikus perzsa irodalom királytükreiből ismert ideális vezír megtestesítője. Ahmedi művében szintén kulcsszerepet játszik; sokszor mint az erkölcsi tanulságot levonó bölcs, vagy például a fenti álomjelenethez hasonló részek magyarázója.

A főhős első nagy ellensége, Dáriusz fölött aratott győzelmének tanulsága (a művek más részeihez hasonlóan) kiválóan beleillik a klasszikus perzsa irodalom helyes uralkodásról, legitimációról, államvezetésről szóló évszázados szöveghagyományába – számos, a korai oszmánkori művelődésre jellemző vonással.

A két uralkodó közötti konfliktus története nagy vonalakban mindhárom szövegben megegyezik: Iskandar megtagadja az apja által fizetett szokásos éves adót, mire Dārā óriási sereggel vonul Rüm ellen. Az egyes leírásokban követjárások, egymásnak írt levelek és válaszlevelek,

⁷⁴ SAWYER 1996. 138.

illetve Dārā menekülése előzi meg végső legyőztetését, majd halálát két áruló tábornoka kezei között. A legrészletesebb leírás a három történet közül Nizāmīé, tőle veszi át az alapvető történetvezetést Ahmedi is.

A csatát megelőző részekben merül fel a legitimitáció kérdése: mi adja a jogalapot Iskandarnak, a kalandor hódítónak, Rūm uralkodójának, hogy félreállítsa a perzsa nagykirályt trónjáról? A *Šāhnāmā*ban az említett vérségi legitimitáció mellett a hatalom eltolódása alapvetően sorsszerű, magyarázata Dārā isteni támogatásának megszűnése, illetve a gyakran visszatérő fordulattal az „ég forgása” (perzsául *gardiš-i āsimān*, *čarkh-i falak* stb., a török szövegben *devr-i asūman*).

A legteljesebb kifejtést Nizāmī munkájában kapjuk: a főhős a csatára való felkészülés alatt így fejezi ki kétkedését:

*„Ha elveszem a koronát a királytól/ én magam is igazságtalan tette
övezem fel magam*

*Ha kiűzöm a kájánida nagykirályt országából/ hogy tehetem meg vele
ezt az útonállást?”⁷⁵*

A válaszban vezírei a főhőst erős ciprusfához, ellenfelét öreg fűzhöz, a királyságot pedig kerthez hasonlítják, amelyet Nagy Sándor feladata megújítani, megnyesni. Az ellenség zsarnoksága, népének elégedetlensége is legitimáló erő tehát: egy megfelelő erejű ember feladata a felszabadítás:

*„Itt az ideje az öreg kertet újítani / az újakon van a sor az aratásra
Az új kor birodalmának selymével/ díszítsd fel a világ ünnepének bölcsőjét
A te rosszakaród egy zsarnok/ az alattvaló elfordítja a fejét a zsarnokság
láttán*

*Miért félnél te attól/ akinek még saját házában is csak ellensége van?
Húzz tollat a zsarnokság rendszerére (szüntesd meg)/ elégítsd ki a nép
jajszavát”*

Ahmedi műve, bár kevésbé kifejtve, az álomjelenet mellett hasonlóan alapoza meg a főhős győzelmének jogosságát: Dārā öregségére, és Iskender fiatalságára, újító erejére hivatkozik. A perzsa verziókhöz képest hangsúlyosabbá válik az iszlám, mint legitimáló erő, illetve a már említett misztikus vallásos megalapozottság.

⁷⁵ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 926.

A tényleges összecsapások felépítése eltér a három verzióban: míg Firdawsinál három különálló csatában győzi le Iskandar Dārāt, Nizāmínál nagyobb hangsúly van a csatát megelőző részekben, illetve annak részletes leírásán. Ahmedi a történetrészét rövidítve az utóbbitól veszi át,⁷⁶ a perzsa irodalom harci jeleneteire jellemző, olyan általános motívumok, költői eszközök felhasználásával, mint például az őrjöngő „részeg elefánt” képe. Ezekén kívül is feltűnő nyelvi hasonlóságokat mutat Nizāmival, így például a véráztatta föld, mint tulipános mező, a vér-tenger, vagy a vér-Tigris (Ahmedinél Eufrátesz) képei.⁷⁷

A harcot minden esetben Dārā halála dönti el két vezíre, Mahār és Mahyār keze által. Firdawsitól eltérően, Nizāmī és Ahmedi verziói szerint az árulók maguk járulnak Iskandar elé, aki elfogadja a segítségüket. Felajánlkozásukban a már említett módon a király öregségére és rossz kormányzására hivatkoznak.⁷⁸ Nizāmī művében senki nem marad az uralkodó testőrségéből a közelében, mivel nincs a seregben, aki szereti – így szúrja le a két árulót, akik ezután átállnak Iskandarhoz.⁷⁹

A merénylet utáni részekben számos, a munkák fejedelemtükörjellege szempontjából érdekes részlet, magyarázat található. Firdawsinál, miután a főhős nem tudott az árulásról, azonnal megbünteti őket. Kevésbé egyértelmű ez Nizāmī és Ahmedi műveiben. Nizāmínál jelenik

⁷⁶ Ahmedi, *Iskendername* (1983). 10b–12b, 1099–1298. sorok

⁷⁷ *Bar ān Dijla-yi khūn buland Āftāb/ Ću nīlūfar afkanda zawraq bar āb* „Azon a vér-Tigrisen a nap/ mint a vízililiom a vízen, úgy csillogott” Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 954.

Toldı kan mevcıyle rud-i Fırat/ Lale-rengin tudı sahrada nebat „A vér hullámai feltöltötték az Eufráteszt/ tulipánszínű lett az egész pusztaság” Ahmedi, *Iskendername* (1983). 11b

⁷⁸ *Padıřahumuz bizüm pir-ıdı/ Aciz ü bed-ray ü bi-tedbir-ıdı* „A királyunk öreg/ Gyenge, rossz-ítéletű, és meggondolatlan” Ahmedi, *Iskendername* (1983). 11a

⁷⁹ „Senki nem maradt a fontosabbak közül Dārā mellett/ Mert senki nem viselt szívében iránta szeretetet”

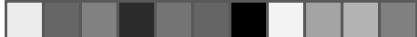
A két áruló tábornok mint a részeg elefánt/ Kezüket nyitották (emelték) arra az elefánttestűre (Dārára)

Egy oldal-felnyitó vágást ütöttek rajta/ Amitől a föld a vértől mint a tulipános mező lett

Elzuhant Dārā attól az éles sebtől/ Eljött a világra az ítélet napja

A káyi fa a porba hullott/ A sebes test vérben forgott

A két gyilkos, rossz-szándékú tábornok/ Iskandar mellett foglalták el a helyüket Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 954.

meg leghangsúlyosabban az eset tanulsága (azaz, hogy királyi vérből származó uralkodóra nem emelhet bárki kezét):

„Iskandar, mikor ráébredt, hogy azok a bolondok/ arcátlanul vágynak királyok vérére

Sajnálkozni kezdett a saját alkuján/ saját életének védelmében felkerekedett onnan:

Akkor hal meg ugyanis a remény az emberben/ ha a vele egyenrangú fejét a porba hullni látja”

Ahmedi verziójában hasonló alapgondolat fogalmazódik meg didaktikusabb formában, a szerző általi kiszólásként, melyben figyelmezteti az olvasót (alkalmasint az uralkodót): ne bízson a rosszakarókban.⁸⁰ A részletes kifejtést és tanácsot itt Arisztotelész adja meg: a kígyó és a skorpió természetnél fogva romlott, veszélyes, a bölcs nem táplálja és támogatja őket.⁸¹ Mindhárom narratívában megegyezően, Ahmedinél Arisztotelész tanácsára, azonnal, még a csataterén felállítanak két akasztófát, és kivégezik az árulókat.

A földi hatalom hiábavalósága

Nagy Sándor, még a nagy összecsapások előtt ellenségével, Nizāmī művében vadászat közben két fogolymadarat lát küzdeni, megáll, és egyiket saját magáról, másikat Dārāról nevezi el, hogy meglássa, melyikük nyer. Saját madara, miután nyert, felszáll, és egy arra repülő sas rögtön megöli – az uralkodó elkerülhetetlen halála állandóan visszatérő elem, akármelyik verziót tekintjük is.⁸² Az előző fejezetben vizsgált, evilági hatalomra koncentráló részekkel ellentétben itt jól megragadható a művek kettőssége, Iskandar spirituális útja, illetve a legitimáció vallási, nem szakrális alapjának fontossága, végső soron pedig elsőbbsége a világi hatalommal szemben. A téma legteljesebb összefüggő kifejtése

⁸⁰ *Bed-gümandan sen vefa kılma heves/ Hem-nişin olma anuna bir nefes*
„A rosszakaróhoz sose légy hű/ sose légy társa egy pillanatra sem”

Ahmedi, *İskendername* (1983). 11b

⁸¹ *Mar u akrebdiür tabiatte laim/ beslemez anı kişi k’ola hakim* Ahmedi, *İskendername* (1983). 11a

⁸² Nizāmī, *Şarafnāma* (2012). 913–914.

Nagy Sándor hiábavaló útja az Élet Vize után. Bár jelen tanulmány csak érintőlegesen foglalkozik a kérdéssel, álljon itt néhány példa szemléltetésképpen.

Az Élet Vízének keresése már az eredeti görög regényben részletesen megjelenik,⁸³ azonban itt még az egész utazás szerepe másodlagos, Nagy Sándor azonnal visszafordul, mikor belátja útja sikertelenségét.⁸⁴ A történet magasabb jelentőségét tehát a későbbi, évszázadokon keresztül önálló irodalmi hagyományként fejlődő keleti szövegkorpusz adja meg majd.

A muszlim hagyományba való adaptáció során fonódik össze Nagy Sándor története Khiżr (Khażir, törökösen Hıżr) mitológikus alakjával. Khiżr a Koránban (18:60–18:98) keveredve Mózes történetével mint Zu'l-Qarnayn társa jelenik meg.⁸⁵ Általánosan a muszlim irodalmakban – különösen az újperzsára nagy hatást gyakorló misztikus hagyományban – mint az örök ifjúság és bölcsesség megtestesítője él. Khiżr – nevének népetimológiája „a zöld ember” – koránbeli alakja azonosítható Mózes szolgálójával, továbbá visszavezethető a Gilgames-eposzhoz.⁸⁶ A keleti irodalmakban gyakran fonódik össze az alakja Illés prófétával (İlyas), illetve török narratívákban a két név keverékeként, Hıżrellezként jelenik meg.⁸⁷ A muszlim hagyományban való fejlődése során általában mint Nagy Sándor vezetője, kísérője, vagy vezíre található meg.⁸⁸ Az Élet Vize-motívum emellett igen gyakran megjelenik a klasszikus perzsa irodalomban (függetlenül a tárgyalt két szerzőtől is), bizonyos elképzelések szerint már a Nagy Sándor-hagyomány előtt is létezett a szóbeli hagyományban.⁸⁹

Firdawsī verziója igen röviden, nagy vonalakban a görög eredetivel egyetértésben jeleníti meg az Élet Vízének keresését. Iskandar utolsó kaland-sorozatában halála előtt, további ismeretlen csodákat keresve egy városba érkezik: itt tudja meg egy öregembertől, hogy van egy víztároló medence a város mögött, amely elnyeli a nap sugarait. Ennek forrása

⁸³ Részletes leírását ld. Stoneman említett fordításában ill. FRIEDLÄNDER 1912. 110–111. 5–17.

⁸⁴ FRIEDLÄNDER 1912. 38.

⁸⁵ WENSINCK 1925. 902–905.

⁸⁶ WENSINCK 1925. 902.

⁸⁷ SAWYER 1996. 143.

⁸⁸ WENSINCK 1925. 904.

⁸⁹ STONEMAN 2012. 3.

a sötétségbe burkolózik, még senki sem látta, és az Élet Vízének (*āb-i ḥayvān*) nevezik.⁹⁰ Khiżr szerepe még kevésbé hangsúlyos: a környék neves öregjeinek a vezetője, aki vállalkozik a főhős elvezetésére a forráshoz,⁹¹ alapvetően vezetőnek, kalauznak, ritkán prófétának (*payambar*) nevezi meg a szöveg. Miután két nap két éjszaka vándorolnak pihenés és evés nélkül a sötétben, a harmadik napon a király elveszíti vezetőjét, útjuk kétfelé válik. Khiżr eléri a forrást, iszik belőle, és megmosakszik benne, így megszerezi a halhatatlanságot.⁹² Iskandar tehát nem juthat el az örök ifjúsághoz, más útra kerül: egy magas, csillogó hegyhez ér, amelyen a görög eredetiből ismert, óriási faoszlopok tetején fészkelő emberarcú madarakkal találkozik. Az egyikük görögül tesz fel neki a kérdéseit, minden válasz után lejjebb ereszkedve, emlékeztetve a főhőst útjának hiábavalóságára, majd továbbküldve a hegy csúcsa felé, ahol „valami olyat talál, amitől a legboldogabb ember is könnyekre fakad”.⁹³ A hegy tetején találkozik Isráfillel, a feltámadás angyalával, kezében trombitával.⁹⁴ Az angyal felszólítja Iskandart, a „mohóság szolgáját” (*banda-yi āz*): törődjön kevésbé a koronával és a trónnal, mert egy nap őt is eléri a harsona hangja (ti. a végítélet).

Nizāmī *Šarafnāmájában* a sötétségbe vezető út az utolsó epizód a főhős evilági kalandjai közül, mintegy átvezetésként a vallási, filozófiai tartalmú második könyvbe. Mint máshol is, Nizāmī munkája adja a történet legteljesebb feldolgozását, számos eltérő elemből, különböző forrásokat megnevezve, valamint a legrészletesebb lélektani kifejtéssel élve. Részleteit tekintve ez a feldolgozás áll a legközelebb az eredeti görög

⁹⁰ Firdawsī, *Šāhnāma* (1995). 1428.

⁹¹ Firdawsī, *Šāhnāma* (1995). 1429.

⁹² „A harmadik (napon) a sötétségben két út/ vált láthatóvá, és a sah elveszett Khiżrtől

A próféta az Élet Vize felé vonult/ a Szaturnusz felé emelte életét
Abban a világos vízben megmosta a testét és a fejét/ Istenen kívül nem keresett őr-
séget”

⁹³ Firdawsī, *Šāhnāma* (1995). 1430.

„Megparancsolta a császárnak, hogy kíséret nélkül/ gyalog menjen fel a hegy csúcsára”
Nézz meg, hogy mi van a hegy tetején/ mert attól a boldognak is sírnia kell”

⁹⁴ Firdawsī, *Šāhnāma* (1995). 1431.

„Isráfílt látta, trombitával a kezében/ felemelte a fejét az ülőhelyéről
Az ajka tele levegővel, a szeme tele nedvességgel/ várva, mikor jön (parancs) Istentől,
hogy megfújja (a trombitát)”

regényhez, illetve annak arab közvetítéséhez (bár számos más arab legendából is átvesz elemeket).⁹⁵

Iskandar egy (perzsa elbeszélő költeményekben gyakori) harc utáni lakomán hall először az Élet Vizéről: a kíséretében tartózkodókkal azon tanakodik, milyen országot kéne meghódítani még, amikor egy öregember (az egybeesés Firdawsival feltehetően véletlenszerű) beszámol neki az ifjúság forrásáról az északi sarkon, a sarkcsillag alatt, a sötétség földjén.⁹⁶ Iskandar kiválasztott embereivel elindul (az öregek és betegek maradnak), egy tapasztalt helyi vezetővel (itt még nem jelenik meg név szerint Khižr).

A második verzió, amely a visszatérő megfogalmazás szerint egy perzsa *dihqānt*ól (nemes, földesúr) származik, nagyjából megegyezik Firdawsī leírásával. Itt jelenik meg Khižr, (az előző verziókkal megegyezően) világító követ kap Iskandartól, amely segítségével megtalálja a forrást. Iszik belőle, és megmosakszik, elnyerve így az örök életet.⁹⁷ Khižr ezután visszasiet Iskandarhoz hírt adni, a forrás azonban eltűnik – a próféta (szintén a forrástól származó) mindentudása segítségével megérti, hogy ura sosem érheti el a halhatatlanságot.⁹⁸

A harmadik és negyedik verzió szerint – a leírásban görög (rúmi) és arab forrásokból – Éliás próféta és Khižr együtt utaznak, és így találják meg a forrást.⁹⁹ Itt tér vissza a narratíva a vezetőjétől elveszett Nagy Sándorhoz, aki a forrás keresése közben találkozik Isráfillel – az angyal a

⁹⁵ FRIEDLÄNDER 1912. 210. Az epizód részletes arab forrásaihoz ld. FRIEDLÄNDER 1912. 123–204.

⁹⁶ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 1143.

⁹⁷ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 1150.

„Az ezüstszínű forrás úgy látszott/ mint az ezüst amely a szikla belsejéből ömlik
Nem is forrás volt – ettől távol áll szavunk/ és még ha az is, egy fény-forrás (nem víz)
Milyen volt a csillag reggel?/ Amilyen a csillag volt reggel, olyan volt (a forrás)
Mint a telihold este, olyan volt/ mint a növekvő hold olyan volt
A mozgástól egy pillanatra sem maradt nyugodt/ mint a higany a béna öregember kezén
Nem tudom, hogy alakjának tisztaságáról/ (és) drágakövérről milyen példát hozzak
Nem árad minden ékszerből ilyen fény és ragyogás/ tűznek is lehet hívni, de víznek is
Mikor Khižr a forrást felismerte/ általa (a forrás által) csillogás került a szemébe
Odament, és köpenyét gyorsan levetette/ fejét és testét tisztára most a forrásban
És ivott belőle, ahogy illet/ az örök életre méltóvá vált”

⁹⁸ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 1150.

„Mikor rápillantott újra a forrásra/ az a forrás eltűnt a szeme elől
Tudta esze által Khižr/ hogy Iskandar a forrástól üres marad (nem érheti el)”

⁹⁹ Nizāmī, *Šarafnāma* (2012). 1150–1151.

Šāhnāmában olvashatóakkal megegyezően elutasítja őt becsvágya miatt.

Ahmedi török Ískendernaméjában maga az Élet Vize-epizód Nizāmínál lényegesen rövidebben jelenik meg, mindkét perzsa elődtől átvéve elemeket. Művének e téren mutatott legfőbb újítása Hızr megnövekedett szerepe. Ahmedinél a próféta kiemelkedő jelentőséggel bír: Nagy Sándor legfontosabb tanítómestere, aki a görög bölcsek értekezéseit lezárja.¹⁰⁰

Mikor a főhős elhagyja földi trónját és az igazság keresésére indul, Arisztotelész tanácsára Hızr átveszi annak tanácsadói helyét, innentől tőle származnak a legfontosabb morális leckék, és (egyedülálló módon) tőle tudja meg Nagy Sándor Mohamed próféta jövőbeli elérézését is. A két legendás alak, illetve az általuk képviseltek közötti feszültség – Ískender mint a külső, világi hatalommal rendelkező uralkodó és történelmi személyiség, Hızr pedig mint mitikus, halhatatlan próféta – a történetet végig meghatározó elem. Ískender halandó király, hatalmának legitimációja, jogossága ezért mindvégig kétséges. A vérségi, sorsszerű, vagy az ellenfél zsarnokságára hivatkozó hatalmi megalapozottsághoz adódik hozzá Ahmedinél hangsúlyosan Hızr képe, mint a királyság spirituális, prófétai megerősítője. Egyes kutatók szerint ez a spirituális tartalom, és az ehhez hasonló hatalomelméleti gondolatmenetek jól reflektálnak a szerző korának zűrzavaros politikai viszonyára, annak számos kérdésére:¹⁰¹ Ahmedi, bár a mű kettős, világi-vallási jellegét már készen örökölte Nizāmī művéből, látványosan felhasználja és a célnak megfelelően átalakítja annak tartalmát, megfelelően az oszmán uralkodók hasonlóan kettős legitimációjának. Hızr alakja az oszmán hagyományban, továbbá más helyeken is az uralkodó beiktatásával, legitimálásával azonosul: egy narratíva szerint a próféta megjelenik Ertuğrulnak, Oszmán apjának, és egy kardot ad neki a világ meghódítására (a kard-motívumot ld. fentebb).¹⁰²

Ahmedi történetében a hatalma csúcsára jutott Ískender megérti, hogy innentől csak hanyatlás vár rá, ezért szomorúság tölti el. Egy öreg bölcs tudatja vele az ifjúság forrásának létezését messze keletre. Nagy Sándor kijelöli a fiát utódául,¹⁰³ majd (az itt már rég tanácsadójaként szolgáló) Hızr-el együtt útnak indulnak. Az út során különböző kalandok érik

¹⁰⁰ SAWYER 1996. 141.

¹⁰¹ SAWYER 1996. 136.

¹⁰² SAWYER 1996. 144.

¹⁰³ Ahmedi, *Ískendername* (1983). 7776–7817.

egymást, így például a Firdawsitól átvett rész, egy topázból készült kupola megtalálása, benne egy trónon ülő csontvázal: egy másik *Zu'l-Qarnayn*, aki évezredekkel azelőtt élt és hódította meg a világot.¹⁰⁴ A sötétségbe vezető út Ahmedi művében igen rövid: Ískender szörnyű viharba keveredik, ahol katonái nagy része odavész, serege szétszóródik, vezetőjének pedig elveszti nyomát. A főhős rájön, nem rendeltetett arra, hogy elérje a halhatatlanságot, és visszafordul.¹⁰⁵ Ezalatt Hızr az előző narratívákkal megegyezően megtalálja a forrást, iszik belőle, majd eltűnik minden halandó szeme elől. Miután kijutott, Ískender (a többi történethez hasonlóan) megbetegszik, a görög bölcsek hiába próbálják meggyógyítani, és rövidesen meghal. Ahmedi a főhős utolsó szavain keresztül felállítja a mű végső tanítását, a spirituális, nem evilági küldetés felsőbbrendűségét (egyben válaszolva egy korábbi, megegyező felvetésre):¹⁰⁶

*Mürg-i kudsidür bu can u ten kafes/ Bunda durmağı nice itsün heves
Çünki kendü aşıyanın ide yad/ Ol kafesde nice duribile şad*¹⁰⁷

„Ez a lélek szent madár, a test kalitka/ Benne maradni miért vágysz?
Mikor a saját fészkeire emlékszik/ A madár a ketrecben hogyan marad-
hatna boldog?”

Az uralkodó halála után Hızr felsorolja az utána következő uralkodókat, majd levonja az mű, illetve – talán állíthatjuk – általában a keleti Nagy Sándor-hagyomány keserű tanulságát:

¹⁰⁴ A jelenet hasonlóan megjelenik Firdawsinál (a *Zu'l-Qarnayn* azonosítás teljesen hiányzik), ahol a főhős egy sárga topáz trónon (*yâqūt-i zard*) találja meg egy korábbi nagy hódító holttestét.

¹⁰⁵ *Çünki bu ahvali gördi bildi şah/ Kim bulunmadı bulunmaz suya rah*
Ahmedi, *İskendername* (1983). 73b

Mikor látta ezt a helyzetet a sah/ Hogy nem találja meg a vízhez az utat”

¹⁰⁶ *Mürg-i can kudsı düür ten kafes/ Anda durmağı için itsün heves*
Bu kafesden kılasan olub halas/ Kuds bağında edesin anı has
Ahmedi, *İskendername* (1983) 42a, idézi SAWYER 1996. 141.

„A lélek madara szent, a test kalitka/ Benne akarsz maradni (a kalitkában)
Ha el akarod eresztetni a ketrecből (a madarat)/ A szent kertben ereszd el”

¹⁰⁷ Ahmedi, *İskendername* (1983). 74a

*Anlanacak yer değildür bu cihan/ Bivefalığı değildürür nihan
Ol kişiler kim halifa oldular/ Birbirinün kılıcında öldüler*¹⁰⁸

„E világ nem értékelhető hely/ A hűtlensége nem titok
Azok, akik kalifák lettek/ Egymás kardja által haltak meg.”

Összegzés

Ahmedi oszmán *İskendernaméja* egy politikailag ösztönzött spirituális mű, fejlődésregény, illetve tanító fejedelemtükör magas udvari körök számára. A mű a szerteágazó muszlim Nagy Sándor-korpusz fontos darabja, perzsa irodalmi háttérének sajátosan török folytatása. Annak ellenére, hogy az oszmán irodalom egyetlen jelentős Nagy Sándor-története, és a perzsa irodalom szerelmi történeteinek (Leyli és Majnün, Khusraw és Širīn stb.) sokkal nagyobb számú kézírata ismert, Ahmedi népszerűsége figyelemreméltó. Ennek ellenére a szöveg kevésbé kutatott, egészében nem tárgyalt.

Összehasonlítva két előképével a perzsa irodalomban, Nizāmī Ganjavī *Iskandarnāmájával* illetve Firdawsī *Šāhnāmájával*, jól látható azok alapvető utánzása: az alapvetően megegyező történet, a nyelvi és narrációbeli hasonlóságok, illetve a Nagy Sándor alakjához fűződő egyes témák, irodalmi toposzok tagadhatatlanná teszik hatásukat. Mindezek ellenére Ahmedi műve sosem a perzsa munkák fordítása. Számos újítása, egyes elemek fontosságának megváltoztatása szemlélteti, hogyan használja fel a korabeli oszmán udvari művelődés a perzsa örökséget saját ideológiai céljaira. Ahmedi műve didaktikus, fejedelemtükör-jellegű, erősen heterogén: a főhős kalandos története mellett mint korának populáris vallási és tudományos enciklopédiája működik. Az elsődleges történet uralkodó győzelmein át a világi legitimáció fontos hatalomelméleti kérdéseit veti fel.

A téma több lehetséges kutatási irányt is felvázol. Az egész mű, illetve fejezetek elemzése, perzsa háttérükkel való összehasonlítása, különösen pedig nagyobb kultúrtörténeti és historiográfiai kontextusba való állítása számos további, értékes adalékkal szolgálhat a kor művelődéséről alkotott képünkhöz.

¹⁰⁸ Ahmedi, *İskendername* (1983). 69a, idézi SAWYER 1996. 144.

A perzsa verzióktól teljesen eltérő szerelmi történet (ti. előbbiekben a főhős a görög legendából is ismert módon Roxánával, illetve a perzsa eposzokban Rawšanakkal, Dáriusz lányával házasodik meg, szerelmük nem jelentős a narratívában) Iskender és Gülşah között, bár gyakran mint Ahmedi újítása kerül tárgyalásra a szakirodalomban, további értékes elemzés tárgya lehet, elsősorban lehetséges forrása, a XI. századi perzsa költő 'Ayyūqī *Varqa u Gulšāh* című művével összehasonlítva. Hasznos lehetne továbbá a már igen jól kutatott mitikus világtörténeti rész historiográfiai vizsgálata, korábbi perzsa krónikákkal való összevetése a kéziratokat is segítségül hívva, hozzájárulva ezzel annak feltérképezéséhez, hogy mely korból, honnan, és milyen kánon szerint összeállított perzsa irodalmi és historiográfiai szöveghagyomány élt a XIV–XV. századi Anatóliában, illetve ezek hogyan befolyásolták az Oszmán Birodalom későbbi művelődésének alakulását.

Felhasznált irodalom

Források

Ahmedi, *İskendername* 1983

Taceddin İbrahim ibn Hizr Ahmedi, *İskendername* (*İnceleme-tıpkıbasım*). Szerk. İsmail Ünver. Ankara: TDK Yayınları.

Firdawsī, *Šāhnāma* 1995

Firdawsī Tūsī, *Šāhnāma-yi Firdawsī*. Szerk. Julius Mohl, Teherán: Intišārāt-i ‘İlmī va Farhangī.

Nizāmī, *Iqbāl-nāma* 2012

Nizāmī Ganja-ī, *Kulliyāt-i khamša*. Szerk.(n.a.). Teherán: Intišārāt-i Amīr Kabīr.

Nizāmī, *Šarafnāma* 1999

Nizāmī Ganja-ī, *Šarafnāma*. Szerk. Sa‘īd Ḥamīdīyān. Teherán: Našr-i qaṭra.

Nizāmī, *Šarafnāma* 2012

Nizāmī Ganja-ī, *Kulliyāt-i khamša*. Szerk.(n.a.). Teherán: Intišārāt-i Amīr Kabīr.

Szakirodalom

AKDOĞAN 1988 AKDOĞAN, Yaşar: *İskendername’den seçmeler*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988.

ABEL 1966 ABEL, A: Iskandar Nāma ii. in Persian. In: *Encyclopaedia of Islam New Edition* 4. Szerk.: VAN DONZEL, Emeri – LEWIS, Bernard – PELLAT, Charles. Leiden, 1997. 127–128.

ABEL 1968 ABEL, A: Iskandar Nāma iii. in Classical Ottoman Literature. In: *Encyclopaedia of Islam New Edition* 4. Szerk.: VAN DONZEL, Emeri – LEWIS, Bernard – PELLAT, Charles. Leiden, 1997. 127–129.

BACHER 1871 BACHER, Wilhelm: *Nizāmī’s Leben und Werke und der zweite Teil des nizāmīschen Alexanderbuches*. Göttingen, 1871.

- de BLOIS 1998 de BLOIS, François: Eskandar-Nāma of Nežāmī. In: *Encyclopaedia Iranica*. Szerk: YARSHATER, Ehsan. (Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/eskandar-nama-of-nezami> letöltve: 2014.02.11.)
- CZEGLÉDY 1957 CZEGLÉDY Károly: The Syriac Legend Concerning Alexander The Great. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 7. (1957) 246–247.
- FODOR 1984 FODOR Pál: Aḥmedī's Dāsītān as a Source of Early Ottoman History. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 38. (1984) 1–2. sz. 41–54.
- FRIEDLÄNDER 1910 FRIEDLÄNDER, Israel: *Alexanders Zug Nach dem Lebensquell und die Chadhirlegende*. Leipzig, 1910.
- GIBB 1900 GIBB, Elias John Wilkinson: *A History of Ottoman Poetry*. London, 1900.
- HANAWAY 1998 HANAWAY, William L.: Eskandar-Nāma. In: *Encyclopaedia Iranica*. Szerk.: YARSHATER, Ehsan.. (Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/eskandar-nama> letöltve: 2014.02.11.)
- HILLENBRAND 1996 HILLENBRAND, Robert: The Iskandar Cycle in the Great Mongol Sahnama. In: *The Problematics of Power: Eastern and Western Representations of Alexander the Great*. Szerk.: BRIDGES, Margaret – BÜRGE, J. Christoph. Bern, 1996. 203–229.
- İNALCIK 1962 İNALCIK, Halil: The Rise of Ottoman Historiography. In: *The Historians of the Middle East*. Szerk.: LEWIS, Bernard. Oxford, 1962. 152–167.
- LEWIS 1986 LEWIS, Geoffrey: Aḥmadī. In: *Encyclopaedia of Islam New Edition I*. Szerk.: GIBB, Hamilton A. – KRAMERS, Johannes H. – LÉVI-PROVENÇAL, Évariste – SCHACHT, Joseph. Leiden, 1997. 299–300.
- LOSENSKY 2009 LOSENSKY, Paul. Sāqi-Nāma. In: *Encyclopaedia Iranica*. Szerk: YARSHATER, Ehsan. (Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/saqi-nama-book> letöltve: 2014.03.30.)
- LOWRY 2003 LOWRY, Heath W.: *The Nature of the Early Ottoman*. New York, 2003.

- MANTEGHI 2012 MANTEGHI, Haila. Alexander the Great in the Shāhnāmeḥ of Ferdowsī. In: *The Alexander Romance in Persia and the East*. Szerk.: STONEMAN, Richard – ERICKSON, Kyle – NETTON, Ian Richard. Groningen, 2012.
- NÖLDEKE 1890 NÖLDEKE, Theodor: *Beiträge zur Geschichte des Alexanderroman*. Wien, 1890.
- PARRELO 2010 PARRELO, Domenico. *Kamsa* of Neẓāmi. In: *Encyclopaedia Iranica*. Szerk.: YARSHATER, Ehsan (Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-of-nezami> letöltve: 2014.3.30.)
- SAWYER 2003 SAWYER, Caroline G.: Revising Alexander: Structure and Evolution – Ahmedi's Ottoman Iskendername (c. 1400). In: *Edebiyat*, 13. (2003) 2. sz. 225–243.
- SAWYER 1996 SAWYER, Caroline G. Sword of Conquest, Dove of the Soul: Political and Spiritual Values in Aḥmadī's *Iskandarnāma*. In: *The Problematics of Power: Eastern and Western Representations of Alexander the Great*. Szerk.: BRIDGES, Margareth – BÜRGEL, J. Christoph. Bern, 1996.
- SHAKED –
SAFA 1985 SHAKED, Shaul – SAFA, Zabiollah. ANDARZ. In: *Encyclopaedia Iranica*. Szerk.: YARSHATER, Ehsan (Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/andarz-precept-instruction-advice> letöltve: 2014.03.30.)
- STONEMAN 2011 STONEMAN, Richard: „Primary Sources from the Classical and Early Medieval Periods” In: *A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages*. Szerk.: ZUWIYYA, Z. David. Leiden, 2011.
- STONEMAN 2012 STONEMAN, Richard: Persian Aspects of the Romance Tradition. In: *The Alexander Romance in Persia and the East*. Szerk.: STONEMAN, Richard – ERICKSON, Kyle – NETTON, Ian Richard. Groningen, 2012. 3–18.
- STONEMAN 1991 STONEMAN, Richard. The Greek Alexander Romance. *Penguin Classics*. London, 1991.

- SZÁNTÓ 2009 SZÁNTÓ Iván: An Illustrated Iskendername of Ahmedi in the Hungarian Academy of Sciences. In: *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Turkish Art*. Szerk.: DÁVID, Géza – GERELYES, Ibolya. Hungarian National Museum. Budapest, 2009. 651–666.
- WATT 1962 WATT, W. Montgomery: Al-Iskandar. In: *Encyclopaedia of Islam New Edition* 4. Szerk.: VAN DONZEL, Emeri – LEWIS, Bernard – PELLAT, Charles. Leiden, 1997. 127.
- YARSHATER 1983 YARSHATER, Ehsan. Iranian National History. In: *Cambridge History of Iran* 3 (1). Szerk.: YARSHATER, Ehsan. New York, 1983. 359–480.
- YILDIZ 2004 YILDIZ, Sara Nur: Historiography XIV. The Ottoman Empire. In: *Encyclopaedia Iranica*. Szerk.: YARSHATER, Ehsan. (Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/historiography-xiv> letöltve: 2014.02.11.)

Ahmedi's Alexander the Great-story and its background in persian literature

The Ottoman *İskendername* of Ahmedi is a politically motivated spiritual piece of work, a sort of didactic *bildungsroman*, written for the highest court circles. This epic is a significant piece of the diverse islamic Alexander-corpus, an uniquely Turkish continuation of its Persian precursors. Although it is the only versified Alexander-saga in Ottoman literature, and the romances of Persian literature like Leylî and Majnûn or Khusraw and Širîn are much more well-known, Ahmedi's popularity is remarkable. In spite of this the topic is not thoroughly researched or discussed.

Compared to its Persian literary forbears, the twelfth century *Iskandarnāma* of Nizāmī Ganjavī and a part from the eleventh century *Šāhnāma* of Firdawsī: the basically identical storylines, similarities in style and narration and some clichés connected to Alexander the Great's person make the imitation clear. Nevertheless, Ahmedi's work is by no means the mere translation of these Persian epics: it introduces several, sometimes distinctly Turkish modifications. It is a strongly heterogenous piece of the mirrors for princes genre and an encyclopedia of the popular scientific and religious knowledge of its age.

The present paper is a short review of the Eastern Alexander-literature, moreover it is the analysis of some parts of Ahmedi's work in comparision with the Persian epics mentioned above. In my research I aimed to present some aspects of the application of Persian cultural legacy in early Ottoman literacy. This study is also a proposal for the further mapping of XIV–XV. century Persian literary and historiografical tradition and its significance in the region.

Kiadja a Mika Sándor Egyesület (Budapest)
Felelős kiadó: ifj. Arató György elnök
www.mikaegylet.hu

Készült a veszprémi OOK-Press Nyomdában
Felelős vezető: Szathmáry Attila
ISBN 978-963-89995-1-1
2015

